

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

К.Е. АБИКЕНОВА

**XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстанда тарих ғылымының
қалыптасуы және дамуы**

Оқу құралы

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӘОЖ 94(574)(075.8)

КБЖ63.3 (5 қаз) я73

A14

Пікір жазғандар:

тарих ғылымдарының докторы, профессор, Х.А. Сутеева
тарих ғылымдарының докторы, профессор К.Қ. Чатыбекова
тарих ғылымдарының докторы, профессор О.Х. Мұхатова

Абикенова К.

А XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы Қазақстанда тарих ғылымының қалыптасуы және дамуы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 158 бет.

ISBN 978-601-04-1864-6

Бұл оқу құралында Қазақстандағы XX ғасырдың 20-30- жылдарындағы тарих ғылымының қалыптасуы және дамуы Телжан Шонанұлының еңбектері негізінде қарастырылады. Қайраткердің өскен ортасы мен ғылыми еңбектерінің негізінде XX ғасырдың бас кезіндегі тарихи ойдың дамуы мәселесі жан-жақты тұжырымдалады. Телжан Шонанұлының әмбебап ғалым ретіндегі ағартушылық және тарихи-этнографиялық жазушы, аудармашы қызметі туралы айтылады. Қайраткер еңбектеріндегі жаратылыстану және тіл мәселелері ашылады. Сонымен қатар Телжан Шонанұлының тарихи ойдың дамуына қосқан үлесі, тарихи шығармалары талданады. 1926 жылы Қызылорда - Ташкент қалаларында жарияланған «Қазақ жер мәселесінің тарихы» атты монографиясының мазмұны және оның Ресей бодандығындағы қазақ елінің тарихын зерттеудегі маңызы айқындалады. Автор азаматтың қуғын-сүргін құрбанына айналуы тарихын қоса көрсетеді.

Оқу құралы студенттерге, магистранттарға және тарих және тарихнама пәндеріне қызығушылық танытатын көпшілік оқырманға арналған.

ӘОЖ 94(574)(075.8)

КБЖ63.3 (5 қаз) я73

A14

ISBN 978-601-04-1864-4

©Абикенова К., 2016

©Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ	3
1 ТЕЛЖАННЫҢ ДҮНИЕГЕ КЕЛУІ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ САЯСИ ҚЫЗМЕТІНІҢ АЛҒАШҚЫ КЕЗЕҢІ	9
1.1 Телжанның туып - өскен ортасы мен дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасуы	9
1.2 Т. Шонанұлының қоғамдық-саяси қызметінің басталуы.....	19
2 ТЕЛЖАН ШОНАНҰЛЫ ӘМБЕБАП ҒАЛЫМ	31
2.1 Қайраткердің ағартушылық және тарихи-этнографиялық қызметі	31
2.2 Телжан Шонанұлы – жазушы, аудармашы	58
2.3 Т. Шонанұлы еңбектеріндегі жаратылыстану және тіл мәселелері	66
3 ҚАЙРАТКЕР - ҒАЛЫМНЫҢ ТАРИХИ ОЙДЫҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ	79
3.1 Телжан Шонанұлы тарихшы-ғалым.....	79
3.2 Аяулы азамат – саяси қуғын-сүргін құрбаны.....	99
ҚОРЫТЫНДЫ	109
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	113

АЛҒЫ СӨЗ

Елдің саяси, рухани өмірі бостандық лебін бойына сіңіре бастаған кезеңде халықтың ғасырлар бойы жинақтаған ұлттық мәдениеті мен оның құрамдас бөлігі – тәуелсіз еліміздің шынайы тарихын, сол тәуелсіздік жолында күрескен ұлт зиялыларының өмірі мен қызметін зерттеу қазіргі таңда аса өзекті болып отырған мәселелердің бірі. XX ғасырдың бас кезіндегі тарихи ой мен білімнің дамуына қомақты үлес қосып, нәтижесінде тоталитарлық жүйе өзінің “қанды шеңгеліне” түсіп, есімдері халықтың жадынан шығарылып, тарих көшінен біржолата аластатылған тұлғалардың бірі - Телжан Шонанұлы. Қазақстанның тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаев “Тарих толқынында” атты кітабында XX ғасыр зиялыларының тағдыры жайында ғасыр басындағы мемлекет мүддесін ойлаған ұлы қазақтардың жеке басының тағдыры да қасіретті болғандығы, алайда ұлттық жігер мен толысқан зерде сабағы ұмыт болмағаны туралы жазған еді. Жүзжылдықтың алғашқы жартысындағы қазақ зиялыларының жеке басының қасіреті мен қатар өрілген қызметі өзінің бірегей құбылыс ретіндегі тұжырымды деңгейімен ғана емес, азаматтық һәм адамгершілік деңгейімен де осы заманмен үндес екендігіне назар аударған болатын.

Қазақстанда кеңес өкіметі орнатылып, жаңа билік тұғырына қона бастаған тұста ұлт зиялылары қазақ тарихы бойынша шынайы зерттеулер жазып, тарих ғылымына үлес қосқан еді, өйткені Қазақстанда ғылыми-тарихи орталықтар мен мекемелер пайда болған болатын. Тарих ғылымын орталықтандыру негіздерінің қалыптасуы жүріп, ғылыми академиялық зерттеу орындары өз қызметін бастаған кезең осы уақытқа дөп келеді. Қазақстанды зерттеу бойынша орталықтар құрылып, қазақ тарихы бойынша алғашқы еңбектер жарияланған еді. Сол кездегі тарих ғылымының дамуында Телжан Шонанұлының алатын орны ерекше. Ол – ұлтын сүйген патриот, тарихшы, асқан тіл маманы, ағартушы-ғалым, жазушы және шебер аудармашы. Бірақ Т. Шонанұлының өмір жолы жемісті еңбектермен қатар қасіретке де толы болды. Сол себепті де Т. Шонанұлы сынды ұлтжанды тұлғаның қоғамдық-ағартушылық, ғылыми қызметін объективті бағалап, шынайы көрсету бүгінгі отандық тарих ғылымының міндеті.

XX ғасырдың көрнекті ғалымдарының бірі Телжан Шонанұлы жалған айыптармен “халық жауы” атанып, соған орай атылып кеткен отызыншы жылдардың екінші жартысынан кейінгі тұста (ол азаматтық және саяси тұрғыдан ақталғанға дейін) оның қоғамдық-ағартушылық және ғылыми мұраларын зерттеуге тиым салынды. Нәтижесінде жарты ғасырға толар-толмас ғұмырының барлық қырлары арнайы зерттеуге лайықты Т. Шонанұлының өмірі мен ағартушылық қызметінің толық ашылып зерттелмеген тұстарының көп екендігі белгілі болып отыр. Ғалымдар Т. Шонанұлының педагогикалық және әдеби-шығармашылық қызметінің қырларын ашу бағытында біршама жұмыстар жасады. Соған орай Т. Шонанұлы туралы зерттеулердің басым бөлігі оның қаламгерлік,

педагогикалық шығармашылығын баяндауға арналған. Ал Т. Шонанұлының қоғамдық-ағартушылық және ғылыми істері толымды жазылмай отыр. Бұл жағдайдың қалыптасуы тиісті деректердің әлі де болса ғылыми айналымға түспеуіне байланысты болса керек.

Ғылыми әдебиеттерде Т.Шонанұлының қоғамдық-ағартушылық қызметінің түрлі кезеңдеріне қатысты және оның шығармашылық мұраларына байланысты бағалар берілген. Ол берілген бағалар өзінің әртүрлілігімен ерекшеленеді. Т. Шонанұлына қатысты айтылған алғашқы пікірлер 20-жылдардың орта тұсынан бастау алады. Аталған кезеңдегі еңбектерде (естеліктер, партиялық баспасөздегі мақалалар, хаттар) Т. Шонанұлының шығармашылығына қатысты пікірлер берілген. Мәселен, 20 - жылдары Қазақстанда жүйелі мақсат қойып жұмыс жасаған Қазақстанды зерттеу қоғамы (Общество изучения Казахстана) өзінің мерзімді шығып тұратын басылымында қазақ зиялылары А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, М. Жолдыбаев сынды өкілдерінің қызметіне баға бере отырып, Т. Шонанұлы туралы: “Шонанов – энциклопедист, қырғыз (қазақ – К.А.) тілінде біраз еңбектер жазды. Солардың ішінде ерекше назар аударатыны – “Исторический очерк земельного вопроса в Киргизии”. Сонымен қатар, құнды үлесті “Самоучитель киргизского языка для русских” еңбегі қосты деп жазды. Сондай-ақ Т. Шонанұлының атқарған ісі мен шығармашылығы әділ бағаланып, оның ірі қайраткер екендігін мойындаған замандас зиялылардың пікірлері де кездеседі. Қазақтың белгілі жазушысы Мұхтар Әуезұлы 1927 жылы Ленинградтан Смағұл Садуақасовқа жазған хатында жіберген еңбектерінің қолжазбасы туралы айта келіп: “Өзінде уақыт қат болса, Телжанға (Шонанұлы) тапсыршы. Ол бәрін біліп міндетті үрде хатпен хабарлассын”– деп, Т. Шонанұлына деген өз сенімін жасырмайды. Сонымен бірге жазушы хатында аз да болса Т. Шонанұлының атын атап, қызметін елегені байқалады. Ал белгілі мемлекет қайраткері Смағұл Сәдуақасұлы болса, Т. Шонанұлының шығармашылық істеріне қолдау танытып, оның жасаған аудармаларына алғысөздер де жазып берген.

Кеңестік тарих ғылымы сталиндік асыра сілтеушіліктің, бұдан кейінгі валюнтаризм мен субъективизмнің тоқырау идеологиясының шырғауына түсіп келген 1930-1980 жылдардың орта тұсына дейінгі аралықта қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметтеріне біржақты баға беруі барысында зерттеу жұмыстарының жасалуына мүмкіндік берілмеді. Бұл жағдай үкіметтің 1938 жылдың маусым айындағы “Қазақ және орыс тілдеріндегі алынуға тиіс кітаптар мен кітапшалар тізімін” көрсеткен қаулысынан кейін қиындай түсті. Аталған қаулының негізінде қазақ зиялыларының қазақ-орыс тілдерінде жарық көрген 97 кітап пен кітапшаларының арнайы жабық қорға қайтару, әрі оларды оқуға тиым салу шаралары басталды. Осы тізімге Т. Шонанұлының да Қызылорда мен Алматы баспаларында жарық көрген 18 кітаптары мен оқулықтары енгізілген еді.

Араға біраз уақыт салып, 1950-ші жылдардың аяғында И.В. Сталиннің кезіндегі жеке басқа табынушылық әрекеттерін сынап, жазықсыз қуғын-

сүргін шарасына ұшыраған азаматтардың істерін қайта қарап жатқан тұста Т. Шонанұлы есімін де еске салғандар болды. Мәселен, Қазақ КСР ҒА-ның Тіл және әдебиет институтының директоры, академик С.К. Кеңесбаев 1960 жылдың екінші наурызында тергеу органдарына хат жолдап, Т. Шонанұлының тағдырына араша сұраушылардың бірі болды. Ғалым өз хатында 1920-30 жылдардағы ірі тіл мамандарының қатарында Т. Шонанұлының үлкен орны бар екендігін көрсете отырып, оның қазақ тіл біліміне қатысты түрлі тақырыптағы 40-қа тарта еңбектерінің тізімін көрсетіп береді. Алайда, Т. Шонанұлы есімінің толықтай ақталып, халық зердесінен орын алуына әлі де біршама уақыт қажет болды.

Ел егемендігін алып, іргесін бекіткен тұста ғана тарихтың ақтандақ беттерін ашуға мол мүмкіндіктер туғаны белгілі. Соған орай, мемлекет тарапынан 1990 жылы 13 тамыздағы КСРО Президумының “20-50 жылдардағы саяси репрессиялау құрбандарының барлық құқықтарын қалпына келтіру” туралы қаулысы, ал 1993 жылы Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің “Жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарды ақтау туралы” заңы қабылданды. Сондай-ақ Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың жарлығымен 1997 жыл “Жалпы ұлттық татулық пен саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарды еске алу жылы” болып аталынды. Саяси қуғын-сүргінге жазықсыз ұшыраған тұлғаларды жас ұрпақтың мәңгілік есте сақтауы үшін 31 мамыр қуғын-сүргінге ұшырағандарды еске алу күні ретінде белгіленді. Осыған байланысты Т. Шонанұлының өмірі мен оның шығармашылық мұрасын зерттеуге мол мүмкіндіктер туды.

Алғашқылардың бірі болып Т. Шонанұлын көпшілік есіне салған белгілі библиограф ғалым, қазақ тілінің шежірешісі Шора Сарыбаев болды. Ғалым 1991 жылы “Ана тілі” газеті арқылы “Телжан Шонанұлы” атты мақала жазып, оқырман қауымды Т. Шонанұлы есімімен таныстырады және сөз соңында газет редакция арқылы ғалымның туыстарын іздестіреді. Сондай-ақ Т. Шонанұлы еңбектерінің 20-30 жылдардағы тіл білімін зерттеуге үлкен үлесі бар екендігіне көз жеткізе отырып, Ш. Сарыбаев ғалымның 93 еңбегінің библиографиялық тізімін жасады. Ал Т. Шонанұлын тарихшылар тарапынан алғаш зерттеген профессор Әбу Тәкенов пен мұрағаттанушы Бейсенғали Байғалиевтар болды. Олар ізденуші Гүлбану Жүгенбаеваның жәрдемімен үлкен істі жүзеге асырды: 1995 жылы “Қазақ жері мәселесінің тарихы” атты Т. Шонанұлының зерттеуін “Жер тағдыры – ел тағдыры” деген атпен, ғылыми түсініктемемен оқырман қауымға ұсынады. Кітап соңында тоталитарлық жүйе тұсында жазықсыз жаланың құрбаны болып, ату жазасына кесілген ағарту саласының көрнекті қайраткері Т. Шонанұлына қатысты ҚР Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінде сақталған мұрағат құжаттарын келтірді.

Қазақ зиялыларының қоғамдық саяси өмірдегі қызметтері мен Алаш қозғалысы турасында айтылып, жазылған тұста Телжанның есімі ғана

аталады. Мұның өзі оның тарихи мұрасы арнайы зерттеу нысанына айнала қоймағандығын дәйектейді.

Соңғы кезеңде жарияланған еңбектердің кейбірінде Т. Шонанұлына қатысты біраз мәліметтер беріледі. Мәселен, 1996 жылы тарихи дерек пен естеліктер негізінде жазылған Ғ. Ахмедовтың “Алаш “Алаш” болғанда” атты еңбегі жарық көрді. Зерттеуде алғашқы қазақ интеллегенциясы өкілдерінің тізімі беріліп, олардың қоғамдық-саяси қызметтеріне шолу жасалған еді. Солардың қатарында Ғ. Ахмедов Т. Шонанұлының ағарту саласындағы қызметі туралы да шағын мәлімет береді. Құғындалған қазақ зиялылары өкілдерінің тарихи көзқарастарын тарихнамалық тұрғыдан талдау мәселесі де соңғы жылдары кеңінен қолға алына бастады. Бұл ретте тарихшы-ғалымдарымыз Т. Омарбеков пен Ш. Омарбековтың “Қазақ тарихы мен тарихнамасына ұлттық көзқарас” атты монографиясының орны ерекше. Құғындалған қазақ зиялыларының тарихи көзқарастарына тарихнамалық тұрғыдан талдау жасай келе “алдағы уақытта Т. Шонанұлынан қалған тарихи мұраларды тарихнамалық тұрғыда талдау – қазақ тарихшыларының қасиетті міндеті” – деп, оның өмірі мен қызметін ғана емес, тарихи мұраларын да зерттеу қажеттігі жөнінде өте орынды тұжырым жасады.

Жер мәселесіне толымды ой-пікірлер қосып жүрген зерттеуші О. Мұхатова өзінің “XIX-XX ғасырлардағы Қазақстан тарихнамасы” атты монографиялық зерттеуінде Т. Шонанұлының “Жер тағдыры – ел тағдыры” атты еңбегін кеңестік дәуірдің 20-30 жылдарындағы қоныстандыру саясатына байланысты жазылған Ғ. Тоғжанов, С. Асфендияров, С.П. Щецов, П.П. Галузо, Е. Федоров, Т. Рысқұлов, С. Садуақасов сияқты авторлардың құнды еңбектерінің қатарына қосып қарастырып, жер мәселесіне байланысты жазылған ойларын көрсетті. Ал зерттеуші Ұ. Ысмағұлов ғалымның аталған монографиясын қазақ жері мәселесі тарихындағы жазылған еңбектер ішіндегі баға жетпес сый ретінде көрсетіп, Телжан Шонанұлы еңбегінің әлі де болса толық бағаланбай жатқандығын атап өтті. Сол сияқты М. Есекешова Т. Шонанұлын М. Әуезов, А. Жұбанов сияқты қазақтың зиялы азаматтарымен салыстыра отырып, ғалымның жан-жақты ғылым салаларын меңгергендігін айқындап берді. Т. Шонанұлының еңбектеріндегі мәліметтерді деректанулық тұрғыдан қарастыра отырып, профессор Қ.М. Атабаев өз еңбегінде Т. Шонанұлының еңбегіндегі мерзімді басылымдардың өзекті тақырыптарының бірі жер мәселесі туралы көптеген құнды мағлұматтар кездесетіндігі туралы және құнды деректік маңызын көрсетті. З.О. Дүкенбаеваның “Қазақтың шығармашылық интеллигенциясының тарихы (1917-1941)” атты монографиясында Т. Шонанұлының шығармашылық мұрасына қатысты біраз мәліметтер берді.

Бұл күндері зерттеушілерге Т. Шонанұлының 100-ге тарта мақалалары мен 30-дан аса кітаптары белгілі болып отыр. Әйтседе ғалым мұраларының (әсіресе мақалалары) тізімін көрсету барысында біраз қателіктер кеткені байқалады. Т. Шонанұлының қоғам қайраткер ретінде қалыптасуы мен

отандық тарихта қалдырған терең ізін, мұраларын зерттеген нақты тарихи еңбектер әлі де болса жеткіліксіз.

Т. Шонанұлының тарихи көзқарастарына оның 1923 жылы жазылып, 1926 жылы Қызылорда қаласында 3 мың таралым болып шыққан “Қазақ жері мәселесінің тарихы” атты 224 беттен тұратын араб әрпімен жазылған еңбегі арналған. 1995 жылы “Санат” баспасынан Т. Шонанұлының аталған еңбегі қайта бастырылып “Жер тағдыры – ел тағдыры” атпен шықты. Монографияда патша өкіметінің қазақ жерін отарлау, онда орыс шаруаларын қоныстандыру саясатына баса назар аударған. Қазақ халқының отарлау кезеңіндегі тарихын зерттеуде Т. Шонанұлы еңбегінің маңызы зор. Жалпы Телжан Шонанұлының 36 кітаптары мен 4 аударма кітаптары, 104 ғылыми мақалалары тізімге алынған (қосымшаны қараңыз). Бұл деректер мәселені зерттеуде құнды дерек көздері болып табылады.

Т. Шонанұлына қатысты деректердің басым бөлігі Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағатының № 5-қоры – “Қазақ АКСР-і Кеңестерінің Орталық атқару Комитеті”; № 17-қоры – “Уақытша Үкіметтің Торғай облыстық комиссариаты”; № 40-қоры – “Қазақ АССР-нің ішкі істер халық комиссариаты”; № 81-қоры – “Қазақ ССР Халық ағарту комиссариаты”; № 95-қоры – “Орынбор қырғыз (қазақ) учительдер мектебі”; № 693-қоры – “Қазақстанды зерттеу қоғамы”; № 740-қоры – “Қазақ АКСР ОАК жанындағы Жаңа қазақ алфавиті Орталық комитеті”; № 1142-қоры – “Абай атындағы Қазақ педагогикалық институты”; № 1352-қоры – “Қазақ мемлекеттік университеті” қорларында кездеседі. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатының № 5 “Қазақ АКСР-і Кеңестерінің Орталық атқару Комитеті” – деп аталатын қорынан Т. Шонанұлының қоғамдық-саяси қызметіне қатысты деректер табылды. Осы аталған мұрағаттың № 81 қорынан Т. Шонанұлының өз қолымен жазған қысқаша өмірбаяны алынды, ал № 95 қорынан Т. Шонанұлының Орынбор қырғыз (қазақ) учительдер мектебінде білім алуы турасындағы мәліметтер табылды. Сонымен қатар, Халық ағарту комиссариатының мәжілісінде Т. Шонанұлына қатысты қаралған мәселелердің хаттамалары да бізге құнды мәліметтер берді. Мұрағаттың № 693, № 740 қорларынан Т. Шонанұлының Қазақстанды зерттеу қоғамында жасаған жұмыстары, есептері, баяндамалары, жоспары, оның өлкетану саласында атқарған қызметтері туралы мәліметтер кездеседі. Ал №1142, №1352 қорларынан Т. Шонанұлының өскен ортасына, кәсіби қызметінің шыңдалуына байланысты көптеген құнды деректер табылды. Бұл көрсетілген қорларда Т. Шонанұлының қоғамдық-ағартушылық қызметі мен білім алуының әр кезеңіне қатысты деректік материалдар сақталған. Атап айтқанда, бұл қорларда қайраткердің жастық шағы, Кеңестік билік тұсындағы жалпы халық ағарту саласындағы, Қазақстанды зерттеу қоғамындағы қызметі мен Жоғарғы оқу орындарындағы ағартушылық ісіне қатысты құжаттар тобы сақталған. Зерттеу жұмысы негізінен осы қорлардың құжаттарына толықтай сүйеніп жазылды.

Қазақстан Республикасының Президенті мұрағатының № 139-қоры – “РКП(б) Қырғыз (Қазақ) Комитеті РКП (б) Қыробкомы”; № 141-қоры – “БКП (б) Қазақстан өлкелік облыстық комитеті” құжаттарында Т. Шонанұлының Кеңес үкіметі тұсындағы оқу-ағарту саласына, баспасөздегі (“Жаршы”, “Жаңа мектеп” журналдарындағы) қызметіне қатысты деректер сақталған.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің мұрағатынан Т. Шонанұлына қатысты қылмыстық ісінің № 12324 (бір томдық) материалдары алынды. Атап айтқанда, Т. Шонанұлының жеке ісіндегі тіркелген құжаттарда ғалымның қысқа ғұмырбаяны мен тергеу ісінің барысы туралы мәліметтер топтастырылған. Алынған мәліметтер алғаш рет ғылыми айналымға енгізілді.

Т.Шонанұлының қайраткерлігін, қоғамдық-ағартушылық және ғылыми мұраларын ашып көрсетуде, ол өзі өмір сүрген кезеңдегі баспасөз беттеріндегі ғылыми мақалалардың маңызы зор. Бұл ретте әсіресе “Ақ жол”, “Қызыл Қазақстан”, “Қазақ”, “Жаршы”, “Жаңа мектеп”, “Еңбекші қазақ”, “Қазақ әдебиеті”, “Әйел теңдігі”, “Свободная речь” сияқты басылымдардың орны ерекше.

Оқу құралының мақсаты мақсаты – Т. Шонанұлының рухани мұрасын ғылыми еңбектерін тарихнамадағы биографиялық зерттеу үлгісі тұрғысынан талдау. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін мына төмендегі **міндеттер** қойылды:

– Т. Шонанұлының жастық шағынан бері кезеңдегі қоғамдық көзқарастарының қалыптасуына ықпал еткен өскен ортасының әсерін анықтау;

– Т. Шонанұлының Орынбор, Қызылорда, Алматы қалаларындағы ағартушылық және тәлімгерлік қызметін жан-жақты ашу;

– Т. Шонанұлының жазушылық, аудармашылық қырына талдау жасау;

– Т. Шонанұлының Қазақстанда зерттеу қоғамындағы тарихи қызметін, оның ішінде, әсіресе өлкетану саласына қатысты көзқарасын талдау;

– Т. Шонанұлын тарихшы-ғалым ретінде жер мәселесіне және қоғамдық-саяси қатынастарға қатысты ойларына талдау жасап, оның еңбектерінің бүгінгі тарих ғылымы үшін маңыздылығын көрсету;

– Т. Шонанұлының жаратылыстану мен тіл саласына арналған еңбектерінің ерекшеліктеріне тоқтала отырып, оған бүгінгі күн тұрғысынан баға беру;

– Т. Шонанұлының отандық тарих ғылымында алатын орнын айқындау.

1 ТЕЛЖАН ШОНАНҰЛЫНЫҢ ДҮНИЕГЕ КЕЛУІ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ САЯСИ ҚЫЗМЕТІНІҢ АЛҒАШҚЫ КЕЗЕҢІ

1.1 Телжан Шонанұлының туып өскен ортасы және дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасуы

XIX ғасыр мен XX ғасырдың тоғысында бұған дейін Ресей империясының толық отарына айналып, нәтижесінде ұлттық рухы мен мемлекеттілігінен айырылған туған елінің саяси, рухани және экономикалық негізін жаңаша дамыту қажеттілігін түсінген ұлтжанды қазақтың зиялы қауымы қалыптасты. Зиялылардың қазақ қоғамы үшін атқарған қызметі, халық мүддесі үшін көтерген жүгі қашан да ауыр болып келді. Халық бұқарасы әр кезеңде өзінің зиялы оқыған азаматтарына үлкен үміт артып, басына қиын-қыстау күн туған уақытта арқа тұтты. Ал зиялылар халқының жарқын болашағы үшін аянып қалған жоқ. Ұлттық мүддені қорғаған қазақ интеллегенциясының саны аз болғанына қарамастан, олар өз кезегінде халықтың саяси санасының қалыптасуында үлкен рөл атқарды. Бірақ, тоталитарлық жүйеге қызмет еткен моно идеология ұзақ жылдар бойы қазақ зиялыларының өмірі мен шығармашылық қызметтерін ұлтшылдық ретінде бағалап, олардың еңбектері мен саяси идеяларын оқып-зерделеуге, мәндерін танып-білуге тиым салып отырды. Соңғы жылдары осыған байланысты өмірлерін ұлт мүддесі жолындағы күреске арнап өткен А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Ақбаев, Х. Досмухамедов, М. Шоқай, С. Сәдуақасов, Ж. Аймауытов және тағы да басқа қайраткерлердің өмірі мен қоғамдық, шығармашылық, ғылыми қызметтері туралы жаңа көзқарастар тұрғысынан жүйелі түрде зерттеу жұмыстары жазыла бастады. Ұлттың әл-ауқатын, тұрмысын, руханиятын ілгерілетуге біреуі қоғамдық-саяси белсенділігімен, енді біреуі ғалымдық ізденістері мен зерттеу жұмыстары арқылы үлес қосты. Телжан Шонанұлы соңғы айтылғандардың санатына жататын ғалымның бірі болды.

Негізінен Т. Шонанұлының өмірбаяны, білім алуы мен өмір жолы турасында құжаттық материалдар өте аз. Ғалымның өмірбаянын жазуда үш құжаттық деректі негіз етіп алуға болады. Оның бірі Т. Шонанұлының 1929 жылдың 16 қарашасында Қазақ КСР Халық Ағарту комиссариатына өз қолымен жазып берген қысқаша өмірбаяны, екіншісі Қазақстан Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің Мұрағатында сақталған ғалымға қатысты № 12324 тергеу ісі және Қазақ КСР ғылым академиясының корреспондент мүшесі, белгілі библиограф-ғалым Шора Сарыбаевтың жеке мұрағатынан алынған құжаттар.

Т. Шонанұлына қатысты қысқа мазмұнды жазылған бұл құжаттар оның өмірінің басты белестерін ашып, нақты даталарды келтірумен құнды. Бірінші мұрағаттық мәліметте ол өзінің туған жылын, өскен ортасын, алты жасынан бастап ауыл молдасынан сауат ашқанынан бастап, 1929 жылға дейінгі аралықтағы атқарған істерін қысқаша баяндап өтеді. Өз қолынан жазылған бұл қысқаша өмірбаян бойынша, Телжан Шонанұлы (Телжанның тегі ресми

құжаттар мен әдебиеттерде қазақша-ұлы қосымша арқылы да, -ов жалғауы арқылы да жазылатынын ескертеміз К.А.) 1894 жылы 17 желтоқсанда Торғай облысына қарасты Ырғыз уезі, Аманкөл болысы, 4-ші ауылда (қазіргі Ақтөбе облысы, Ырғыз ауданы, Ұ. Құлымбетов атындағы кеңшар, Аманкөл ауылы) қарапайым малшының отбасында дүниеге келген. Шора Сарыбаевтың жеке мұрағатындағы мәліметтер бойынша Ерғашақтың қызы Сара, Телжанның шөберелес қызының өз анасы Ділдаштан (Ерғашақтың әйелі, 1986 жылы 80 жасында қайтыс болды) жазып алған мәліметі бойынша: “Телжанның руы – шөмекей, оның ішінде көнек, қарабас көнегі. Т. Шонанұлының арғы атасы Аманбайдан Қойшыбай, Шонан атты екі ұл туылады. Шонаннан Телжан мен Сержан, Қойшыбайдан Ерғашақ пен Әубәкір дүниеге келген. Телжаннан бала болмаған, ал Сержанның екі қызы бар деп естігенмін. Сержанның әйелі татар. Алматы облысы Жайсан ауданының қызы, аты Зүбайда. Ерғашақтың алты баласы бар (екі ұл, төрт қыз). Үлкен ұлы Жақыпты Телжан бала қылып алған” – деген қысқаша мәлімет береді.

Т. Шонанұлының әкесі Шонан мен анасының өмірі туралы мәліметтер кездеспейді, ол тек өзінің қысқа өмірбаянында ата-анасының нашар тұрып, аздаған малымен күнкөріс жасап отыратын қарапайым шаруа адамдары болғанын атай келіп “6 жастан бастап мені молдаға оқытуға берді. 9 жасымда мен әкемнен айырылдым. Әкем қайтыс болғаннан кейін мен балаларды оқыттым және өзім де оқыдым. Осылайша 14-15 жасқа дейін өмір сүрдім” – деп жазады. Жастайынан ауыл молдасынан сауат ашқан Т. Шонанұлы өзінің алғырлығының арқасында күнкөріс қамы үшін аздаған мұсылмандық білімін кішкентай ауылының балаларына үйреткендігін де жасырмайды.

1923 жылы 22 тамыздағы “Еңбекші қазақ” газетіндегі “Ырғыз жайы” атты мақаласында Т. Шонанұлы өзінің туып-өскен жері турасында баяндай келіп, ол өзінің туған ауылының қазақтың шексіз даласының бір түкпірі болса да, оқу-білімге құштар жастардың аз болмағандығын атап өтеді.

Қазақтың Ұлы жазушысы Мұхтар Әуезов: “Әр адамның туып-өскен елі, жасынан жаттап өскен ғадеті, нанымы, тұрмыс қалпы – сол адамның ақыл мінезіне із қалдырмай тұрмайды. Бұл қалдырған із – көңілге кіріп, ерікті билеп, әр адамға өзінің елін сүйгізіп, елдігін іздетеді” – деп айтқандай, жалпы Торғай облысының оңтүстік-шығыс бөлігіндегі Ырғыз өңірі Т. Шонанұлы үшін – киелі мекен болды.

Ырғыз далалары ежелгі заманнан Сырдария жағалаулары мен Арал теңізінің солтүстік жағалауынан осында келетін қазақ руларының жазғы және күзгі жайылымдықтары болды. Бұл өңір туралы М. Мұқанов: “Тұрғындарының басым көпшілігі әлімұлы тайпасы (шөмекей, төртқара, шекті, қаракесек рулары) болды, олардың қыстаулары Ырғыздың жағалауларында, Торғайдың жоғарғы ағысында, Арал жанындағы Қарақұм, Үлкен және Кіші Борсық құмдарында, Арал теңізі жағасындағы қамыстарда, Шалқар-Қарасу көлдерінің төңірегінде, Мұғалдзар тауларының солтүстік-шығыс бөліктерінде Шет, Ырғыз, Қайыңды және т.б. өзендердің бойында, көптеген шатқалдарда шашырай орналасты” – деп сипаттама береді.

Әсем де әдемі табиғат кімнің де болса дүниетанымдық ой-өрісіне игі әсер берері сөзсіз. Сол себепті де Т. Шонанұлының өнер-білім жолындағы ізденісінің қайнар бастауы да, осы киелі Торғай топырағынан басталады. Сонымен бірге саяси күресте ұстазы болған Ахмет Байтұрсынұлы да осы өңірдің азаматы еді. Ыбырай Алтынсариннің де осы өңірде туып-өсіп еңбек етуі оның болашақта ағартушы ретінде қалыптасуына айтарлықтай ықпал етті.

Т. Шонанұлының көрнекті тұлға ретінде қалыптасуында оның жастық шағында жалпы қазақ даласында болып өткен тарихи оқиғалар мен процестердің орны ерекше болды. XIX ғасырдың 60-жылдары Ресей империясы отарлау саясатына байланысты жүргізілген реформалары Торғай өңірін де қамтыды. Қазақстанды түпкілікті отарлау және оны өзінің ішкі провинциясына айналдыру міндетін қойған Ресей империясы, қазақ даласына әкімшілік басқару жүйесін енгізу мақсатында 1867 жылы 11 шілдеде “Жетісу және Сырдария облыстарын басқару жөніндегі Ереже”, 1868 жылы 21 қазанда “Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы Ереже”, 1891 жылы 25 наурызда “Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы Ереже” қабылдады. Реформалардың заңдық негізде іске асырылуы Торғай өңірінде де көрініс тапты. Мәселен, 1891 жылы 25 наурызда “Ақмола, Семей, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы ереже” қабылданды. Ереженің қазақ жеріне байланысты негізгі баптарында былай деп жазылды: “119. Көшпелілер қонысы орналасқан жерлер, сол жерлердің бар байлығы, соның ішінде орман-тоғайы да мемлекет меншігі саналады.

120. Көшпелілер қонысы орналасқан жерлер, олардың дәстүрі мен осы ереже баптары негізінде көшпелілердің қоғамдық пайдалануында мерзімсіз қалдырылады.

1– қосымша. Көшпелілер үшін артық болуы мүмкін жерлер мемлекеттік Мүлік министрлігі басқаруына өтеді”. Бұл келтірілген баптар сол тарихи кезеңдегі қазақ даласын басқаруда негізгі заң есебінде жүрген ереженің отарлық сипатын анық көрсетеді.

1891 жылғы Ереже өз күшіне енгеннен кейінгі уақытта қазақ жерлерін пәрменді түрде отарлауға мүдделі күштердің үлкен ждаһатпен қолға алған ісі қазақ шаруасына қажет жер көлемін анықтап, одан “артылған” жерден “қоныс аудару қорын” жасауға кірісу болды. Бұл мақсатта алғашқы жасалған қадамдардың бірі 1895 жылы Ф.А.Щербина бастаған ғылыми экспедицияның құрылуы еді. Экспедицияның негізгі алға қойған мақсаты XIX ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап Ресей үкіметінің қоныстандыру саясатының объектісіне айналған қазақ даласын жан-жақты зерттеу болатын. Соған орай қазақ шаруашылығын үйді-үй, қораны басымен есепке алу, жайлау, қыстау егіндік-шабындық жерлердің көлемін анықтау, қазақтың жер-суын, орман-тоғайын даласын есепке алу болды.

1896 жылы Ішкі істер министрлігі жанынан Қоныс аудару басқармасы ашылды. 1905 жылғы мамыр айында ол жаңа құрылған егіншілік және

мемлекеттік меншік министрлігінің қарамағына өтті. Бұл мекемеге империя көлеміндегі қоныс аудару істері жүктелді. 1904-1905 жылдары үкімет орындары Қазақстан аумағын қоныс аударатын бес ауданға бөлді. Олар Торғай, Орал, Ақмола, Семей, Сырдария және Жетісу аудандары еді. 1904-1906 жылдары бұл аталған облыстардың бәрінде қоныстандыру мекемелері ашылды. Қоныстандыру мекемелері әкімшілік құрылымы тұрғысынан ғана емес, жұмыс жасау әдісі, атқарған міндеті жағынан да таза отаршылдық мазмұндағы мекемелер. Қоныстандыру мекемелерінің өздері құрылған бетте қолға алған негізгі жұмысы, қазақ елінің пайдалануындағы басы “артық” жерлерді іздеп тауып, қоныстандыру учаскілерін жасау болды. Ф. Щербина экспедициясына қатынасқан Ә.Бөкейханов 1913 жылы өзінің пікірін былайша білдірді: “казакқа қалдырған Щербина нормасы қазаққа көп жер қалдырды, қазақ ұтып кетті деп, қазақты қайта жазды; бұрынғы қазаққа Щербина нормасымен қалған жерді мінеп, неше қайтара кішірейтіп шұнтитып көшпелі қазаққа деп жаңа норма шығарды”.

Сонымен, ХХ ғасырдың алғашқы он жылдығының орта тұсында империя көлемінде қоныстандыру ісі белгілі бір жүйеге түсті. 1904 жылы Петербургте қоныс аудару және жерге орналастыру бас басқармасы құрылды. Мемлекет тарапынан үлкен және нақты қолдау алған бұл мекемелердің құқықтық статусы да жоғары болды және олардың негізгі міндеті “артық” жерлерді анықтап, ол жерлерге ішкі Ресейден орыс шаруаларының көшіп келіп орналасуына жағдай жасау еді. Уақытша үкіметтің Торғай облыстық комиссары қызметінде жүргенде де Ә. Бөкейхан үшін жер мәселесі ең негізгі болып қала берді. Министрлер Кеңесінің төрағасы князь Львов өз нұсқауында “шаруаларға өздеріне тиесілі жерге егін салуға кедергі жасалынбасын, жерге байланысты мәселелерді әркім өз бетінше шешпейтін болсын, елді азық-түлікпен қамтамасыз етуге қажет жағдай қалыптастырылсын” – деп көрсетіп, ал жерге байланысты дауларды шешіп отыру үшін болыстық және уездік комитеттер жағынан егіншілер мен жер иеленушілерден тұрған татуластыру комиссияларын құруды ұсынды. Бұған қосымша егіншілік министрлігі “жері аз яки жерсіз шаруалар мейлінше жер жыртып, егін егу үшін бос жерлердің бәрін жерге мұқтаж шаруалар биылша пайдалансын” – деген нұсқау береді.

Патша өкіметі өзінің отарлау саясатын жоспарлы түрде күшейте түсті, өлкенің байырғы тұрғындары ата қоныстарынан қуылып, ауа-райы қолайсыз, жерлерге ығыстырылды.

Қазағым, жерің қайда ата мекен,
Қазақ қазақ болғалы мекен еткен.
Қазірде бәріңізді қуып шығып,
Орнына қала салып хахол жеткен.
Шығарған жер өлшеуге землемерлер
Қала үшін кеткен бізден жақсы жерлер.
Тәтті шөп, тұщы судың бәрі сонда,
Табатын оған хайлә қайда ерлер?

Қысқарып жер кеткен соң өрісіміз,

Қалды ғой жатақ болып хайран елдер, – деп, М. Дулатовтың қазақ халқының өмірін ашына өлеңге қосуы ойымызды дәлелдей түседі.

Егер 1893 жылдан 1905 жылға дейін, яғни 12 жылдың ішінде қазақ халқынан 4 млн. десятинадан астам жер тартып алынса, 7 жылдың ішінде, 1906 жыл мен 1912 жыл аралығында 17 млн. десятинадан астам жер тартып алынды. Патша өкіметі қазақ халқының мүддесімен есептеспестен, ескерместен шұрайлы жерлерді иемденіп, қазақтарды ығыстыра берді, соңғылардың иелігіндегі егіндік пен шабындық жерлердің көлемі күрт төмендеді.

Қазақ халқының белгілі ірі қайраткері М. Тынышбаев ХХ ғасырдың басында-ақ қазақтың қайғылы да қасіретті тұрмысы жайлы: “Қазақтар орыстың қол астында кірген кезде ешқашанда орыс халқының әулеті ішінде аналық қамқорлыққа және Ресей тарапынан жылы лебізге титтей де құқы жоқ өгей бала секілді боламыз деп ойлаған да жоқ. Үкімет саясаты мен қазақтардың қазіргі жай-күйі қазақтардың қаншалықты алданғанын анық көрсетеді... Орыс өкіметінің пікірінше, қазақтар адам емес, өмір сүруге ешқандай да құқы жоқ зиянды тіршілік иелері, сондықтан да олар қазақтарға ойына келгенін істейді. Халыққа террор жасау әбден шегінен шыққан. Адам төзгісіз заңсыздық пен қысымнан қан қақсайды” – деп жазған еді. Сонымен, Торғай өңірі де патшалық отарлау саясатының ірі аймақтарының біріне айналды. Яғни Т. Шонанұлының өскен ортасындағы патша үкіметінің жер мәселесі саласындағы саясаты болашақта ғалымның көзқарастарының қалыптасуына үлкен ықпал етті.

Сондай-ақ Торғай өңірі ежелден оқу-білім ошағының негізі қаланған өлке ретінде де ерекшеленеді. Негізін қазақтың тұңғыш ағартушысы Ыбырай Алтынсарин қалаған алғашқы орыс-қазақ училищесі осы Торғай топырағында тұсауы кесілді және Қазақстандағы басқа оқу орындарынан бағдарламалық жағынан және мазмұнды оқытуымен өзгеше болды. “Кел, балалар, оқылық” – деп ұран тастаған Ы. Алтынсарин ұйымдастырған орыс-қазақ мектептерінің типі, қазақ халқының әлеуметтік-тұрмыс жағдайына теңестірілген еді.

Алайда ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басында Ресей империясының халыққа білім беру ісі мен мектеп жүйесіндегі өзіндік ерекшеліктері Қазақстандағы халыққа білім беру ісі мен бүкіл ағарту жүйесіне айтарлықтай өзгерістер алып келді. Ресейдің отарлаушы әкімшілігі негізгі халықтан шыққан сауатты чиновниктер мен тілмәштарға мұқтаж болғандықтан бірқатар қалаларда орыс-қазақ мектептері мен училищелер, мұғалімдер дайындайтын семинариялар ашуға мәжбүр болды.

Оқу-ағарту ісі айқын таптық сипатта болып, оның қазақ еліндегі айырмашылығы ұлттық ерекшеліктерге орайластырылып жүргізілді. Соған орай 1870 жылы қабылданған “Ресейді мекендейтін бұратаналарға білім беру жөніндегі шаралар туралы” заң қабылданады. Ол бойынша ұлттық мектептерді және ұлттық шет аймақтардағы бүкіл ағарту жүйесін:

1 әлі аз орыстанғандар үшін;

2 орыстары көп жерлерде тұратындар үшін;

3 жергілікті дәрежеде орыстанғандар үшін деп үш санатқа бөледі.

Заңды жүзеге асырудың нәтижесінде Қазақстанның облыстарында әр алуан үлгідегі мектептер ұйымдастырыла бастады.

XIX ғасырдың 70-ші жылдары өлкеде қазақ балаларын оқытатын мектеп-интернаттар ашылған, кейін олар бастауыш ауыл-шаруашылығы мектебіне ауыстырылып, қазақ балаларын орыс училищелеріне қабылауға жол ашылған. 1879 жылы ғұлама ғалым, педагог Ыбрай Алтынсариннің ұсынысы бойынша Торғай обылысында алғашқы жаңаша оқытатын орыс – қазақ екі кластық мектеп ашылды. Кейін Алтынсариннің қатысуымен сол облыста оннан астам мектептер ашылған. Сонымен қатар, Ақмола мен Семей облыстарында – мектеп-интернаттар мен ауыл шаруашылық бастауыш училищелері, Торғай мен Оралда – ауылдық мектептер, болыстық бір, екі сыныпты училищелері, Жетісу мен Сырдарияда – “орыс бұратаналық” мектептер, Ішкі Ордада (Бөкей Ордасында) старшындық және учаскелік училищелер ашылған болатын.

1874 жылы 20-шы қарашада Халық ағарту министрлігі барлық мұсылман оқу орындарын өзіне бағындыру туралы қаулы қабылдайды. Онда халық училищелері инспекторлары басқарған оқу ведомствосында мектептер мен медреселерді бағындыра отырып инспекторлар “біріншіден, медресе және мектептер жанынан жергілікті мұсылман қоғамдары өз қаражаттарына орыс сыныптарын ашуға; екіншіден, жаңа мектеп пен медресені ашу үшін мұсылман қоғамдарының есебінен осы оқу орындарына орыс тілі мұғалімін міндетті түрде алу; үшіншіден, мектеп пен медреселерде шетел оқулықтарының қолдануына тыйым салу; төртіншіден, бұл мектептердің жалпы санитарлық-гигиеналық жағдайын қадағалау” тапсырылды. Бұл ауқымды бағдарламаның бір бөлімі де мектептердің олқылық жағдайын тәртіпке келтіруде қажетті нәтижелер алып келмеді.

Ресей империясы қазақтың кең-байтақ өлкесін тек экономикалық жағынан ғана емес, идеологиялық жағынан да орыстандыру, шоқындыру саясаты арқылы толық билеп, бағындырып алуды алдына қойды. Халықтың тұрмыс- тіршілігін, әдет-ғұрпын, мінез-кұлқын жан-жақты зерттеп білген отарлаушылар, енді осы жағдайдың осал тұстарын халықтың өзіне қарсы бағытта, өз мүдделеріне орай тиімді пайдалануды көздейді. Бұл мақсатта олар ел арасындағы діннің ықпал-әсеріне, оқу-ағарту барысына ерекше көңіл бөледі.

“Егер қоныс аударушы казактар мен орыс шаруалары жергілікті бұратана халыққа жылы қабақ танытып, жақсы қарым-қатынаста болса, осының өзі көшпенділер үшін тәрбиелік жағынан әсері мол сабақ болары сөзсіз. Отарлау саясатының жетістіктерінің бірі де осы” – дей келе, өлкеде бірінен соң бірі ашылып жатқан орыс мектептеріне де біз үлкен үміт артамыз. Мұсылмандыққа, бұратана халық бойындағы надандық, тағылық, мәдениетсіздікке қарсы тұра алатын күш дәл осы мектептердің қабырғасынан

тәрбиеленіп шығуға тиіс. Сонда ғана жергілікті халық өзінің “жаңа отанымен” рухани тығыз бірлікте болады” – деп, жаңа орнатылған тәртіпті түсіндіріп, қарым-қатынастың сипатын өзгерту керектігін айтады. Қазақ балаларын оқыту өз мүдделеріне сай тәрбиелеуді көздеді. Оны Түркістан өлкесінің тұңғыш генерал-губернаторы К.П. Фон Кауфман халық ағарту ісіне байланысты айтқан сөзінен көреміз: “Болашақта халық ағарту құрылымында орыс пен түземдік балаларды бірге тәрбиелеу керек. Және де саяси-экономикалық зиянды болып келетін мұсылман мектептерін орыстық мектептерден бөлектеу үшін діни ерекшелікке байланысты емес, ортақ оқыту-тәрбиелеу жұмысын жүргізуіміз керек. Сол арқылы христиан және мұсылман балаларынан Ресей үшін пайдалы азаматтарды тәрбиелеп шығаратын ортақ бір ғана ереже бойынша жүргізілуі тиіс”.

1879 жылдан бастап мектеп ісінің жақсаруы Торғай облысынан басталды. Орыс білімінің дамуына байланысты мұрағат құжаттарында: “среди киргизов, областная администрация неизменно прилагает все усилия, и это потому что русские школы должны вытеснить собою мусульманские, где как, показал опыт, киргизское юношество получает несоответственное русским интересам направление. Русские школы, знакомя киргизов с государственным языком и русским мирозерцанием, должны в конце концов, привести их к духовному объединению с русским народом” – деп көрсетіліп, яғни отарлау саясатының ашық көрінісін көрсетіп отыр. Сонымен, өлкеде ашылған орыс-қазақ мектептерінің негізгі мақсаты – қазақтарды тек орыс тілі мен білімге үйрету ғана емес, сонымен қатар оларды орыс тілі арқылы орыс халықтарының әдет-ғұрыптары мен көзқарастарымен таныстыру және бара-бара орыс халықымен рухани біріктірудің бірден-бір жолы болып табылды. Өйткені ХҮІІІ ғасырдың аяғы мен ХІХ ғасырдың басында қазақ елін рухани түрде отарлауды миссионер ғалымдар – Ф.Д. Соколов, Н.И. Ильминский, В.Т. Трафимов, Е.А. Малов, Н.П. Остраумов, А.С. Алекторов және т.б. іске асырды. Миссионер – ғалымдар, әсіресе, баспасөз, кітап шығару арқылы жүргізілетін үгіт-насихат жұмыстарына ерекше мән берді. Христиан дінінің кітаптарын қазақ тіліне аударып, халық арасына тарату, орыс мектептерін насихаттау сияқты маңызды шаруаларды ең алғаш қолға алған да осы ғалымдар болатын. Осыған орай А. Байтұрсынов былай дейді: “Қазақ – діні шынығып жетілмеген, шала мұсылман халық. Мұны мұсылман дінінен христиан дініне аударып жіберу оңай деген пікірмен патша өкіметі қазақ пен ноғай арасында жік салып, екеуін айырғысы келді. Оның үшін қазақ байлары ноғайша оқымай орысша оқитын боларлық саясат жүргізілді. Қазақ балалары үшін школ ашады, ноғайға қазақтың жазу жағынан сорпасы қосылмас үшін араб әрпін қалдырып, қазақ тіліндегі кітаптарды орыс әрпімен басады. Орыс өзіне тартып, ноғай өзіне тартып, екеуі екі жаққа сүйреп жүргенде, қазақ орыс әдебиеті арқылы европа жұрттарының әдебиеттерімен танысады”.

Дегенмен, кезінде орыс миссионер оқымыстыларының қазақтың ағартушы ғалымдарымен араласып, хат жазысып тұрғандарында да үлкен

мән болған тәрізді. Оларға ортақ мақсат – Ресей империясының рухани, мәдени жағынан орыстандыру саясатын қазақтардың өз қолымен жүзеге асырту болды. Осыған орай 1879 жылы Торғай обысында мектеп инспекторы лауазымы ашылды, оған Торғай уездік басқармасының хатшысы (писарь) Ыбырай Алтынсарин тағайындалды. Ашылған орыс-қазақ мектептеріне оқулықтарды жазу үшін Ы. Алтынсаринді Н.И. Ильминский ұсынады оның пікірінше “даровитостью, здравомыслием, любознательностью и самым живым сочувствием к русским книгам и русскому образованию, а к киргизскому языку питал уважение и предпочитал его перед татарским” – деп, қазақ ағартушысына баға береді. Ал Ы. Алтынсарин өз тарапынан Н.И. Ильминскийге былай деп жазады: “во имя нашей дружбы, при моем сильном указании, при советах других в Казани педагогов, при богатстве учебников и сделался бы самым ревностным и успешным распространителем новых начал образования в степи. Бірақ, рухани отарлаудың ішінен халықты ағартуға ылайықты тұстарын ғана іріктеп алып, пайдалана білген ағартушы-ғалым Ы. Алтынсаринның мұралары патша өкіметінің отарлау саясатына қазақ халқының наразы екенін көрсетеді.

1885 жылы Торғай обылысында 5 оқу орындары, оның ішінде 3 екі сыныптық орыс-қазақ мектептері, 1 сыныптық орыс-қазақ және 1 қолөнер мектебі ашылды. Екі сыныптық мектептер Қостанай, Ырғыз, Торғай қалаларында және Ақтөбе поселкасында 1 сыныптық мектеп ашылған еді. Осы аталған оқу орындарында 194 бала оқыған, оның ішінде – 119 қазақ, 75 – орыс. Басқа облыстарға қарағанда, Торғай облысында қыздарға білім беру ісі де қолға алынды, мәселен 1887 жылы Ырғызда орыс қыздары үшін қыздар училищесі, ал 1891 жылы Торғай қаласында 20 қыз балаларына арналған интернатымен орыс-қазақ училищесі ашылды. XIX ғасырдың соңында Торғай облысында 83 төменгі оқу орындары жұмыс атқарды, оның 72-і Халық ағарту министрлігіне бағынды.

Жалпы алғанда, 1914-1915 оқу жылы Қазақстанда 2006 мектеп жұмыс атқарды, онда 105 мың оқушылар оқыды. Жергілікті халықтың оқуға деген зейіні өте жоғары болды, бұл туралы төмендегі мағлұматтар келтірейік: “Иностранцы Оренбургского края (революциядан бұрын мұнда Торғай облысы кіретін), особенно киргизы обнаруживают охоту и способность к учению”. Патша өкіметі қазақ сияқты “бұратана бағындырылған” халықтарға білім беруге көзқарасы теріс, отаршыл пиғылда болды, қазақ балаларын оқытуға барынша кедергі жасады. Тек қана өмірдің туғызған қажеттілігіне байланысты төменгі оқу орындарын ашуға мәжбүр болды.

Сондай-ақ екі кластық орыс-қазақ училищелерінің жанынан, шеттен келген балалар үшін интернаттар ұйымдастырылып та отырылды. Олардың қатарында – Ырғыздағы орыс-қырғыз (қазақ) екі кластық училищесі де болды.

Білімге деген мол құлшынысының нәтижесінде зерек те ақылды Т. Шонанұлы 1908 жылдың бірінші қыркүйегінде аталған училищенің табалдырығын аттайды. Бұған дейін тек мұсылмандық сауаты бар жас шәкірт

оқудың қиыншылығына қарамастан өз бетінше ізденіп, ерінбей оқып, орыс тілін жетік меңгереді. Телжан мұнда өзінің ана тілін оқымайды, негізінен жалпылама пәндерді өтіп, түрлі дәрежедегі ұстаздардан дәрістер тыңдайды.

1912 жылы Т. Шонанұлы аталған училищені бітіріп шығады. Оның осы училище қабырғасында оқығандығы, оқу-үлгерімі туралы, білім ордасын үздік аяқтағандығын куәландыратын “Куәлігінде” көрсетілгендей, Телжан училищеде жүргізілген жеті пәнді “өте жақсы” деген бағамен аяқтап шығады. Училищені үздік бітіргендерге арнайы степендия тағайындалып, тұрмысы нашар отбасының балаларына қазына есебінен оқуларын жалғастыруларына мүмкіндіктер берілді. Соған сәйкес оқу орнын ойдағыдай аяқтап шыққан Т. Шонанұлы да 1912 жылы қазына есебінен (480 сом) қаражат алып, Орынбор қырғыз (қазақ) учительдер мектебіне оқуға түседі. Дегенмен, қазақ жастарына патша өкіметінің отаршылдық саясаты, қаражат тапшылығы мен түрлі кедергілердің кездесуі шәкірт үшін ауырға соқты.

Осы кездегі оқу орынында кездесетін қиыншылықтар туралы А. Байтұрсынов 1913 жылы сәуірде “Қазақ” газетінде жариялаған мақаласында: “5-інші августа Орынбордағы киргизский учительский школаға кіремін деген талапкерлерге емтихан болады. Жаңадан аларлық қақына һәм стипендия орны алтау-ақ екен. Келген кісінің алтауынан басқалары ауқаты көтере алса өз жанынан оқымақшы. Өз жанынан оқитындар пәтерде тұрып, сонан келіп оқып жүреді, я жылына 150 сом төлеп, школдан тамақ ішіп, сонда жатып оқуларына да болады” – деп жазып, бұдан ары қаражат тапшылығынан қазақ балаларының білім алудан шеттетіліп қалып отырғанын айтады. Соған қарамастан қиыншылықтарға төзе білген Телжан мектеп қабырғасында жүріп-ақ өзінің саяси белсенділігін көрсетіп, қазақ жастарының бірлестіктері жұмыстарына қызу араласып отырған. Тіпті қазақ жастарына ағарту мен мәдениет саласында ұрандар тастап, ана тілінде мектептер ашу ісі туралы жұмыстар жүргізеді. Т. Шонанұлы бұл әрекеттері туралы өзінің өмірбаянында былай деп атап жазады: “Орынборда мектепте оқып жүрген кезімде “Игілік” атты қырғыз жастары комитетінің ұйымдастырылуына белсенді атсалыстым..., мен оның Жарғысының ұйымдастырушы және редакторларының бірі болдым. “Игілік” комитеті алдына мәдени-ағартушылық мақсат қойып, мүшелеріне взностар тағайындалды, цензураның болуына байланысты Жарғыда ашық саяси мақсат қойылмады”.

Орынбордағы қырғыз (қазақ) учительдер мектебінде білім ала жүріп Т. Шонанұлы алғаш рет Шығыстың ойшылдарының шығармаларымен танысады. Оның сүйіп оқыған ақын-жазушылары Әбу Насыр әл-Фараби, әл-Бируни, Низами, Фирдоуси, Ибн-Сина және т.б. болды. Сондай-ақ ол Ресейдің озық ойлы мәдениетінен де құр қалмай Н.В. Гоголь, А.С. Пушкин, Л.Н. Толстой, А.М. Горький, В.Г. Короленко сияқты танымал классиктерінің еңбектерімен осы қырғыз (қазақ) учительдер мектебіндегі кітапханада танысты деуге әбден болады. Өйткені, бұл оқу орындарының кітапханалық қоры өте бай еді.

Т. Шонанұлының студенттік шағының нағыз қызықты кезеңі бірінші дүниежүзілік соғыспен тұспа-тұс келді. 1914 жылдың 19 шілдесінде (1тамызда) басталған бірінші дүниежүзілік соғыс еңбекші халықтың жағдайын бұрынғыдан да ауырлатып, соғыс қисапсыз көп шикізатты, азық-түлікті, малды және тағы да басқа толып жатқан материалдық игіліктерді қажет етті. Елдегі шаруашылық күйзеліп, егіс көлемінің азаюынан оның өнімі күрт төмендеп, малдың саны кеміді. Азық-түлікпен халық тұтынысын қанағаттандыратын заттардың бағасы күн санап өсті. Мысалы, бұрын ұнның бір пұты 94 тиын болса, 1916 жылы 40 сомға дейін өсті. Тек қана Қазақстанның Солтүстік Шығыс облыстарында 1916 жылы бидай ұнының бағасы бір жарым есеге, ал ет өнімдері екі есеге дейін жоғарылады.

Соғыс жылдарында кедейлермен қатар өнеркәсіп орындарындағы жұмысшылардың, қалалардағы еңбекшілердің жағдайы да өте мәз емес еді. Орыс және шетел капиталистері пайда мен үстем пайданы бұрынғысынан да көбейту үшін соғысты пайдаланып қалуға тырысты. Кәсіпорындарда жас балалардың, жасөспірімдердің, әйелдер мен соғыс тұтқындарының еңбегі кеңінен қолданылды. Нәтижесінде жұмысшылардың еңбек және тұрмыс жағдайлары күрт нашарлады. Елдегі мұндай күйзелістік жағдай халықтың жаппай наразылығын өршіте түсті.

Бұл жағдайдың, яғни бірінші дүниежүзілік соғыстың қазақ халқының да тағдырына орасан зор әсер еткені белгілі. Осы соғыстың нәтижесі ретінде қазақ жігіттерінен майдан жұмысына адам алу туралы патша жарлығы ғасырлар бойы ішке жиналған халықтың ашу-ызасы мен кеткен кегінің шегіне жеткен сәтті көрінісі ретінде 1916 жылғы ұлт-азаттық күреске ұласқаны белгілі.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тұсында Телжан Шонанұлы 1916 жылы Орынбордағы төрт жылдық қырғыз (қазақ) учительдер мектебін үздік бағамен аяқтаған, “бастауыш мектеп мұғалімі” мамандығын алып шыққан, қазақ ағартушыларының санатына қосылған азамат болды.

Сондықтан жоғарыда аталған қоғамдық-саяси өмірде орын алған зор өзгерістер шәкірт Телжанның өмірінде терең із қалдырды. Осылайша болашақ қоғам қайраткері, ағартушы-ғалым Телжан Шонанұлының қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуына бірінші дүниежүзілік соғыс өртінің шығуы, соған орай қазақ елінің күйзелуі, Еуропа және Ресей мәдениетімен өз бетінше танысуы үлкен әсер еткенін көреміз. Осы кезден бастап Телжан қазақ халқын тәуелсіз ел ету жолындағы өзінің саяси, ағартушылық ісімен күреске шығуға белін мықтап буады. Өз халқының аянышты халі мен ортағасырлық мешеулікке шырмалаған мүшкіл жағдайы Т. Шонанұлының бұл жағдайлардың себептері туралы терең толғанысқа түсуіне себеп болды. Телжан осы тұстан бастап Ресейдің қазақ сияқты “бұратана” түркі халықтарын аяусыз қанап отырғандығын түсінді. Тәуелсіздігі мен бостандығын жоғалтып Ресей сияқты империяның отарына айналған қазақ жерінің тыныс-тіршілігі мен жағдайының ауыр қасіретке

ұшырауының басты себебі – патшалы Ресейдің “жабайы” отарлау саясаты екендігіне де көзі жетті.

Осылайша Телжан Шонанұлының бойында туған халқына қызмет жасау, оны озық өркениетті елдер қатарына қосу сияқты биік мақсаттар қалыптасты. Мұндай мақсаттар ХХ ғасырдың басында қалыптасқан қазақ зиялыларының басым көпшілігіне тән қасиеттер болды.

Сонымен Т. Шонанұлының қазақ халқының тарихында өзіндік өшпес із қалдырған өткен ғасырдың сонау бір сындарлы жылдарында тарих сахнасына шығып, өз халқының бостандығы мен азаттығы үшін қызметке бел буған, аттары алтын әріптермен жазуға тұратын Алаш қайраткерлерінің шоғырына енуінің негізі қаланды.

Тақырыптың мазмұнын бекіту үшін қойылатын сұрақтар:

1. Т. Шонанұлының туып-өскен ортасы туралы деректер
2. Телжанның ұлтжанды дүниетанымына әсер еткен факторлар
3. ХІХ ғасырдың соңы ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ даласының әлеуметтік-саяси жағдайы
4. Т.Шонанұлының білім, ғылымға бет бұруы
5. Тұлғаның студенттік жылдары және тарихтағы айтулы оқиғалар

1.2Телжан Шонанұлының қоғамдық-саяси қызметінің басталуы

1916 жылдан бастап Т. Шонанұлының өмірінің жаңа белесі басталады. Жас маман елге оралып, 1920 жылға дейін Ырғыз уезінің Тоқырауын болысына қарасты № 3 ауылда Қасым Әбдірахмановтың мектебінде мұғалім болып қызмет атқарды. Сол жылы Губерниялық комитет мобилизациялаған интелегент ретінде Семейде мұғалім, бір айдай аудармашы қызметтерін атқарады. Бірақ, мұнда көп тұрақтай алмай, тікелей өзінің өтініші арқылы еліне қайта оралады. Жас ұстаз – Т. Шонанұлы өзінің алған білімін болашақ ұрпақты тәрбиелеу мен оларды білім нәрімен сусындату жолына арнайды. Болашақ ағартушы қазына есебінен оқығандықтан 6 жыл қазақ бастауыш мектептеріне орыс тілінде жұмыс істеп, бөлінген қаржыны қазынаға қайтаруға жіберіледі.

Елге келген Т. Шонанұлын туған елінің бір жағынан патша өкіметінің отарлау саясатының қыспағына, екінші жағынан жергілікті халықтың патша сойылын соғушы би-болыстарының зәбірі мен тұрмыс ауыртпашылығына ұшырауы толғандырады. Патшалық империяның отаршылдық саясаты дала өлкесінің бір саласында үстемдік алып, басынан еркі, қолынан билігі кетіп, жерінен еріксіз айырылған туған халқының тұрмысына байланысты, саяси-әлеуметтік мәселелерден оқшауланып қала алмауы, әрине заңды құбылыс болды.

Айналасы 5-6 жылда бірнеше пәндердің негізі жөнінде жалпылама ғана мәліметтер алып шыққан Т. Шонанұлы өздігінен көп ізденіп, шәкірттерінің ой-өрісіне сай сабақтар жүргізіп, бар білгенін жас ұрпаққа үйретумен болды.

Өз ісіне ұқыпты да, дарынды ұстаз оқушылармен тез тіл табысып, ата-аналардың ықыласына бөленді. Ырғыз аумағына танымал бола бастаған Т. Шонанұлы балалардың ой-өрісіне лайықты сабақтар өтіп, халық ауыз әдебиеті үлгілерін, аңыз-әңгімелер мен жыр-дастандарды сабақтарында көптеп пайдаланды. Әсіресе, шәкірттерінің тез түсініп, естерінде қалуы үшін күнде көз алдында көріп жүрген қазақтың төрт түлік малымен қатыстырып, мақал-мәтелдер мен жаңылтпаштарды үйретті және өзіне жазып та алып жүрді. Мәселен:

Қос мүйізді жануар,
Қойдың алдын бастаған.
Секіріп жарға аттаған,
Саны оның қалақтай.
Сауса сүті бұлақтай,

Түбіті бар, қымбат-ай, – сынды қарапайым қазақ баласының құлағына таныс мақал-мәтелдер тобын кейін өзі арнайы құрастырған оқулықтарының беттерінен кездестіруге болады.

Осы тұста Телжан қазақтың тұңғыш ағартушылары Ы. Алтынсарин мен Ш. Уәлиханов шығармаларынан да үзінділер оқып, балаларды үлкенді сыйлауға, өтірікші, жалқау болмай, керісінше өнер-білімге, адалдыққа шақырады. Нәтижесінде ағартушы Ы. Алтынсариннің “Бай баласы мен жарлы баласы” атты әңгімесіне ұқсас балаларға арнап жиырмасыншы жылдары 10-13 жасар балалар үшін “Бай баласы мен жарлы баласы”, В.Г. Короленкодан аударған “Тағдыр” сияқты шағын әңгімелерді өмірге алып келуі осының айғағы болды.

Т. Шонанұлының саяси істерге алғаш араласа бастауын біз бұған дейін Орынборда білім алып жүрген тұстан бастап-ақ басталғанын жоғарыда айтқан едік. Әйтсе де оның шынайы есейіп, қоғамдық-саяси істерге араласуы 1916 жылдан басталды. Себебі тарихымызға өшпес із қалдырған 1916 жылдың оқиғасы Т.Шонанұлының еліне келіп, ағарту ісімен алғаш араласқан кезімен тұспа-тұс келді. Ресей империясы өзінің арам пиғылын тағы да танытып, 19 бен 43 жастың аралығындағы қазақтың жастарын бірінші дүниежүзілік соғысқа шақырып, майданның қара жұмысына алуға заң бекітіп бейбіт отырған елді ашындырды.

Сол сияқты патша үкіметі 1916 жылғы көтерілістің қарсаңында бұрын жылдар бойына жүзеге асырылып келген қоныстандыру саясатын өршітті. Орыс, украин шаруалары, казачество әскерлері үшін ең шұрайлы жерлерді тартып алды. 1914 жылдың ортасына қарай патша үкіметінің қазақ халқынан тартып алған жерінің көлемі 45 миллион десятинаға жетті.

Бірінші дүниежүзілік соғыс басталып, соған қарай отарлық езгінің бұрынғыдан да күшеюі, соғыс қажеттілігі үшін жиналатын алым-салықтың қисапсыз өсуі “Қазақ” газетінің төңерегіне топтасқан қазақтың зиялы қауымын қатты ойландырды. Еліне оралып, ағарту ісіне жаңадан араласқан Т. Шонанұлын мұндай істерден сырт қалды деп айта алмаймыз. Бұл пікірді нақтылай түссек, бірінші дүниежүзілік соғыстан әлсіреп, жеңіліс таба

бастаған Ресей империясы майданның қара жұмысына шақыру туралы 1916 жылы 21 маусымда жарлық шығарады. Патшаның бұл маусым жарлығы отқа май құюмен бірдей болып, отарлау саясатынан әбден титықтаған халықтың қарулы көтерілісін туғызды.

Көтерілістің жалыны Орал, Торғай мен Жетісу облыстарын түгелдей қамтып, Ақмола өңірінің кейбір аудандарына жайылды. Тарихшы М. Қойгелдиев: “Ұлт зиялылары бірінші дүниежүзілік соғыс тұсында үкімет саясатына қарсы болған жоқ, қайта бейімделу бағытын ұстанды” – деп ұлт зиялыларының соғыс жылдарында елді үкіметтің саясатына қарсы шықпауға шақырып, мұндай көтерілісте соғыс техникасы жетілген патша әскеріне ашық қарсыласудың тиімсіздігін де білгендерін көрсетеді. Себебі, елге жазалаушы әскер шығып, ең алдымен бейбіт халықтың шырқын бұзып, шаруа мен малының күйзеліске ұшырайтынын сезді.

Осы тұста А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ә. Бөкейханов бастаған “Қазақ” газетінің төңерегіне топтасқан ұлттық-демократиялық зиялылар тобы бірінші кезекте елдің аман қалу жағдайын ойлады. Олар елді патша жарлығын орындамай үлкен қантөгіске ұшыраудан сақтандырды. Патша үкіметінің тылдың қара жұмысына адам алмай тынбайтынын түсінген қазақ зиялылары мәселен, Семей уезінде жеті болыстың ақсақалдары мен ел жақсыларының Абайдың ұлы Тұрлығұлдың төрағалығымен өткен кеңесінде, Жетісу өлкесінде М. Тынышбаев елді сабыр сақтауға, босқа қырылып қалмауға шақырған үндеулер тобын жолдап жатты.

1916 жылы 7-тамызда Орынбор қаласында Ә. Бөкейханов пен М. Дулатовтардың ұйымдастыруымен қазақ жігіттерін майдан тылының қара жұмысына шақырған патшаның жарлығын талдауға арналған бүкілқазақстандық кеңес болып өтеді. Кеңес жұмысына Ақмола, Жетісу, Семей, Орал және Торғай облыстарынан өкілдер қатысады. Профессор М. Қойгелдиевтің сөзімен айтсақ: “Бұл Кеңес кешегі кеңестік тарихнамада сыңаржақ түсіндіріліп келгендей, патша жарлығы шығысымен” қазақтың буржуазияшыл ұлтшылдарының лидерлері өкімет органдарына көмек көрсету үшін шақырылған жоқ, керісінше, мүмкіндік болған жағдайда қазақ жігіттерін майдан жұмыстарына жіберуді кешіктіре тұрудың жолдарын іздестіруге, ал майдан жұмысына алынғандар мен олардың отбасыларына мемлекет тарапынан жеңілдіктер жасау мүмкіндіктерін қарастыруға арналды”.

Ал енді осы кеңес жұмысында қабылданған 17 тармақтан тұратын түрлі талап-тілектерге мән беріп қарар болсақ, ұлт зиялыларының сөз жүзінде патша жарлығына қолдау білдіргенмен, іс жүзінде оған қарсы екендіктерін де байқатады. Олар болған жағдайда қазақ даласында қантөгісті болдырмаудың бейбіт жолдарын тандап алған еді.

Алайда патша үкіметі өзінің қазақ халқына дегенін істеп, соғыс майданының қара жұмысына әр облыстан жігіттерді жөнелтіп жатты. Бұл тұста да қиыншылықтар туындап, ең бастысы қазақ жігіттерінің орыс тілін білмеуі жат жерде қиынға соқты. Қайтсек қимыл бағытымыз халыққа жөн

болады, қандай жолдар арқылы халықтың сенімінен шығамыз, деп шарқ ұрған қазақ интелегенциясы бұл жағдайға орай жер-жерден “Қазақ” газетіне сан алуан пікірлерін білдіріп отырды. Мәселен, қазақтың ұлттық интелегенциясының танымал көшбасшыларының 1916 жылы 11 тамызда “Қазақ” газетінің бетінде жарияланған “Алаш азаматтарына” деген үндеуі халық жағдайын ойлаудың тағы да бір қамы еді. Аталған үндеуде Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов және М. Дулатов былай деп жазған: “... Отан қорғау ісіне көмегі тиер деп, біз жұмысқа шақырған жарлық шықты. Біздің жұртқа айтатынымыз: бұған көнбеске болмайды. Көнгенде – шаруаға кемшілік те болар, барған жігіт қазаға да ұшырар, бірақ ел іргесі бұзылмас. Көнбегенде көретіні ауырлық-бағынып тұрған хукіметтің жарлығынан бас тартсақ, жау жағадан алғанда, бас қорғап үйде қаламыз деп, мемлекетке қамшымыздың ұшын бермесек, хукімет бізге құр өкпелеп қоймас күш жұмсар, ол күшті законге сүйеніп істер”. Аталған ой қазақ зиялыларының алыстан толғай отырып, тағы да қазақ шаңырағын шайқалтпай, аман алып қалу жолын іздестірудің айғағы болды.

Толғамды ойын ортаға салған зиялылар көзі ашық қазақ студенттеріне жұмыстың көпшіліктікі екендігімен бірге, көпшілікке басшылық жасау оқығандардың ісі екендігін айтып, “Қазақ” газетінің бетіне “Ашық хат” жолдайды. Онда “қызметке алынған жастарға һәм олардың үйлеріне көзіміздің қырын салалық деген Алаштан адам шықса, күні бүгін соғыс майданына бар десе де, басымыздың билігін сол Алаштың баласына бердік. Біздің бұл қаулымызға басқа жерлерден оқыған ақ жүрек бауырларымыз да қосылар деген үміттеміз” деген сөздер бар еді. Аталған тұста жұмысқа алынған жігіттердің тіл білмейтіндігін ескеріле келіп, Түркістан генерал-губернаторлығы және бүкілресейлік земство одағы олардың арасынан басқарма жұмысқа апаратын жүз басы, мың басы сияқты қызметкерлер тағайындайды және оларға барған бетте бір мәрте беретін айлық белгілеп және ақша тағайындалады.

Соған орай “Қазақ” газетінің 1916 жылғы 22 қазан күнгі бас мақаласында зиялылар қолдан келген жәрдемді аямауға тырысып: “Олар осы жұмысшылар турасындағы қандай қызметке болса да, жұрт керек қылса, даярлығын білдіріп, бастарының билігін халыққа һәм халық басшысы ағаларына беріп отыр. Қазақта студент аз, жұмысшыларға керек қызмет көп”, – деп қолдау білдіре отырып “Осы мың басы мен бөлім басы қызметіне, денсаулығы жараса, басқа жағынан жарар еді, һәм барар еді деп сыртынан ұйғарған таныстарымыз мынау азаматтар: Есболов Мырзағазы, Әзірмәмбетов Әлмен, Шонанов Телжан, Манасов Айдарбек, Қодаров Қарасай, Әлімбеков Имам, Баржақсин Ахмет, Жолдыбаев Молдағали, Байдаулетов Кәкімжан, Көбеев Спандияр, Қарпықов Иманғали, Сатпаев Әбікей, Сәрсенов Бидахмет” – деп, барлығы 40 азаматтың аты-жөнін береді.

Мұндай қазақ елінің басына қиын-қыстау күн туған шақта қазақтың сенімін артуға тұратын азаматтарының қатарынан Т. Шонанұлы есімінің

тізімге ілігуі бұл оның қоғамдық қызметке ерте араласып, есейгендігін, ел-жұртына ісімен танылғандығының айғағы болды.

XX ғасырдың басында орын алаған қым-қиғаш тарихи оқиғалар барысында Т.Шонанұлы сияқты және басқа да алаш қайраткерлеріне көшбасшы бола білген, әрі осындай ауыр сәтте халықты адастырмай алып шығар жолдың басында тұрған Ә. Бөкейханов сияқты азамат еді. Сондықтан сол кезеңде көзі ашық, ғылым мен білімге ұмтылып, халық үшін қызмет етсем деген арманы бар әр азамат Әлиханды ардақ тұтты. Соның жарқын куәсінің бірі оның атына оқу-өнерге ұмтылып, озат болған шәкірттерге бәйге ретінде арнайы степендия тағайындау идеясы болды. Осы тұстағы ер азаматын елінің қастерлеп, бағалауын зерттеуші М. Қойгелдиев: “Қазақ қоғамы дәстүрінде бұдан бұрын жеке қайраткерлерге мұндай дәрежеде құрмет көрсету болмаған. Ә. Бөкейханов пен оның серіктерінің 1916-1917 жылдары майдандағы жігіттерге сіңірген еңбегі қазақ қоғамы үшін жаңа сападағы қызмет болса, өз ретінде жігіттердің, елдің де оларға көрсеткен сыйы да сондай заманына лайық жаңа мазмұндағы құбылыс болатын” – деп атап көрсетеді.

Жалпы аталған кезеңде “Қазақ” газеті қазақ халқының мұң-мұқтажын қоғамдық-саяси және мәдени мәселелеріне қатысты мақалаларымен ұлт зиялыларының басын біріктіргені баршаға мәлім. Жоғарыдағы ұлттық білім беру мен мәдени дамуымыз үшін өте маңызды шараны ең алғаш көтерген де осы “Қазақ” газеті болатын. “Қазақ” газеті 1917 жылғы маусым айындағы санында күнбатыс майданындағы 299 партияда жұмыс жасаған Жетісу облысы Қапал уезінің 700 жігітінің, Торғай облысы Ақтөбе уезінің 94 жігітінің Әлихан Бөкейханов атына деп “ия медресе, ия стипендия ашу жолына арнап екі мың сом жиып, мыңбасы Мырзахан Төлебаев арқылы елдеріне қайтып бара жатып “Қазақ” басқармасына тапсырып” кеткенін жазды. “Бұл екі мың сом ақшаман медресе де, стипендия да ашылмайды, – деп жазды газет, – жұмысқа барған 794 жігіттің одан артық жиюға пұлы жете тұрып, жомарттығы жетпей қалған жоқ. Ол һәм құқықты нәрсе. Олар мұрындық болып, іс бастап, арғысын Алаш алдына салып отыр. Осы еткен көсемдігіне де рахмет” – делінеді. Бұл ізгілікті құптарлық істе де Телжан Шонанұлының ұйымдастырушылық қабілетімен, адамгершілік ісі жарқырап көрінеді. Аталған кезеңде Т. Шонанұлы Алаштың рухани айнасы болған “Қазақ” газетінің жұмысына белсене араласып, халқының мүддесі үшін мақалалар арнаған жоқ деп айта алмаймыз. “Оқып жүрген кезде мен “Қазақ” газетіне халық ағарту мәселесіне байланысты жаздым” – деп Т. Шонанұлы өзінің қысқаша өмірбаянында еске алуы бұл пікірімізді жоққа шығармайды. Өкінішке орай, “Қазақ” газетінің бетінен Т. Шонананұлының (газеттің кейбір беттері бүлінген) тікелей мақаласын таппасақ та ізгілікті, құптарлық істегі қызметі мерзімді басылым бетінде сақталып қалыпты. Енді осыған көз жіберсек, бұл оқиға “Ғалихан атына стипендия” деген атпен “Қазақ” газетіне былайша жарияланған:

“Қарқаралы уезі, Ақсары, Қу, Кент, Дегелең волостарының соғыс майданынан қайтқан 640 жігіттен бастығы Азанбай мырза Сәрсеков арқылы жиылған 207 сом.

Ырғыз уезі, Қабырға волосының 8-ші ауыл гражданский кәмитеті мәжілісінде Телжан мырза Шонанов арқылы жиылған 103 сом 70 тиын.

Сол уезд, сол волос 5-ші ауылдың адамдарынан Телжан мырза арқылы тағы 97 сом, қабырға волосының кәмитеті ашыларда жиылған 66 сом 80 тиын.

Бұрынғыларымен 2474 сом 50 тиын”.

Бұдан біз зерттеуші ретінде ел іргесі сөгілмей, бүтін болу ісін ойлаған А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Тынышбаев сияқты зиялылардың “Қазақ” газеті арқылы халық игілігіне көптеп қол ұшын беруге ел азаматтарын тегіс шақырғанын көреміз. Әрине, мәдени ағарту майданына араласа бастаған Телжан Шонанұлының алаштың ардақтыларының бұл игі бастамасынан сырт қалуы еш мүмкін емес еді. Ол ұстаздық ететін Ырғыз уезіндегі Мұғалімдер одағының (“Учительский союз”) жиырма шақты мүшесі мен ауыл мектептеріндегі 15 шақты қызыметкердің қараша айынан бастап алатын еңбекақысының 50 пайызын босқын қазақтарға жәрдем ретінде беруге қаулы қабылдады. Жиналған ақшаны “Қазақ” газетінің басқармасына Мұғалімдер одағының меңгерушісі Бөлебай Сарыбатырұлы жөнелтіп отыруды ұйғарды. Осы тұста мәдени-ағарту жолында жүрген Т. Шонанұлының да үн қосып, ат салысуы халқына қызмет етуінің алғашқы қадамдарының бірі еді.

Әсіресе Т.Шонанұлының қоғамдық-ағартушылық істегі белсенділігі 1917 жылғы Ақпан төңкерісінің жеңіске жетіп, патшаның тақтан құлатылуынан кейінгі тұста басталады.

Патшаның тақтан құлатылуы Ресей империясының құрамында отарлық езгіден әбден шаршап, жапа шеккен халықтардың ұлттық-азаттық қозғалысының өрістей түсуіне өз ықпалын тигізген еді.

Қуанышты хабарды естіген қазақтың зиялы азаматтары оқиғаны баспасөз органдары арқылы халыққа жеткізуге тырысты. Сол тұста көпшілікке танымал, кең тараған беделді басылым “Қазақ” газетінің бетінде “Алаш ұлына”, “Зор өзгеріс”, “Теңдік” сынды мақалалардың қатары жарық көрді.

Азаттық, теңдік пен бостандық сынды ұрандар баспасөз бетінде жиі қайталанып жатты. Көп жағдайда жаңа келген саяси құрылым Уақытша үкіметке қолдау көрсетуге шақырды. Ал жарық көрген мақалаларда алаш ұлдарының ұлттық мақсат-мүдделер қатарын іске асыру жолындағы шараларды тез арада қолға алып, олардың қоғамдық-саяси қызметтерге белсене араласу қажеттіліктері сөз болды.

Патшалық биліктің құлап, елде республикалық биліктің орнауын қазақ еңбекшілері қуанышпен қарсы алып, болашақтан үлкен үміт күтті. Ақпан төңкерісінің жеңісі елде бұрын соңды болмаған кейбір демократиялық бостандықтар да алып келді:

- демократиялық бостандықтар негізінде Бүкілқазақтық съездер шақырылып, ұлттық партия, Алаш-орда автономиясын құру ісі басталды;
- қазақ зиялы қауымының Ә. Бөкейханов бастаған тобы билік жүйесіне келді;
- қазақ жерін 1916 жылы қанға бояған жазалаушы отрядтар кейін шақырылып алынды;
- көтеріліске қатысқан қазақ азаматтарына амнистия жарияланды;
- көрші мемлекеттерге өтіп кеткен босқын қазақтарға елге оралуға мүмкіндік берілді;
- ел ішінде көппартиялық енді, қазақ зиялылары демократиялық бостандықтардың алғашқы мүмкіндіктерін пайдалана бастады. Бүкілресейлік Құрылтай сайлауын өткізді және тағы басқа.

Қазақ халқы Ақпан төңкерісін зор қуанышпен қарсы алғанын А. Байтұрсынов айтса, Ә. Бөкейханов: “Азаттық таңы атты. Тілекке құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бұ күн теңелдік. Қам көңілде қаяудай арман қалған жоқ. Неше ғасырдан бері жұрттың бәрін қорлықта, құлдықта ұстаған жауыз өкімет, өзгеге қазған оры өзіне шағын көр болып, қайтпас қара сапарға кетті. Жүз жылдан бері халықты теңдікке жеткізу жолында ескі үкіметпен араласып, дарға асылып, оққа ұшып, басы айдауға, малы талауға түсіп жүрген сабаздар жасырмай, бірі кемісе, оны артылып, ақырында Россия қол астындағы халықтардың бәріне: дін, ұлт, тіл айырмасына қарамай, азаттық әперді. Енді бүгін теңеліп, түсімізде көрмеген жақсылықты өңімізде көріп, төбеміз көкке жетіп отыр. Бұл күнге жеткізген құдайға мың шүкірлік!” – деп жазды.

Бүкіл халықпен қатар Алаш азаматтары Ақпан төңкерісінің жеңісіне қуанды және Уақытша үкімет халыққа бостандық, тәуелсіздік, әкеледі деп сенім артты. Алайда, Уақытша үкімет бұл іске асыға қойған жоқ. Олардың жасаған ісінің соңы неге әкеліп соққаны тарихтан белгілі және өз кезегінде ұлт-азаттық қозғалысты басқарған қазақ зиялыларының жасаған істері Уақытша үкімет тарапынан қолдау таба алмады. Яғни, 1917 жылғы Ақпан төңкерісінің жеңісі өмірдің барлық дерлік мәселелерін толықтай шешті деуге болмайды.

Ақпан төңкерісі соғыс туралы мәселені шешкен жоқ, бірақ оны шешу үшін мүмкіндіктер жасады. Жер жөніндегі мәселе де өз шешімін таппады, қазақ халқының ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында патша үкіметі тартып алған жерлер заңды иелеріне қайтарылмады. Ақпан төңкерісі монархияны құлатқанмен жер-жердегі ескі басқару аппараттарын түбегейлі жоя қойған жоқ. Ол бұрынғыша қалды, тек қана губернаторлардың орындарына облыстық комиссарлар келді, ал уезд бастықтарын уездік комиссарлар алмастырды.

Қазақ зиялыларының жаңа өмірді құру ісіне белсенділік танытуы елдің жоғарғы басшылығы тарапынан қолдауға ие болды. Әсіресе Уақытша үкімет үшін жаңадан құрылып жатқан қазақ комиттеттері өлкедегі өзінің аса маңызды тіректерінің біріне айналды. Қазақ комиттеттері өз кезегінде өлкенің

барлық облыс орталықтарында және жекеленген облыстарында құрылып, бірден іске кірісіп кетті.

Ал Уақытша үкіметтің органдары болса елде орын алып отырған күрделі саяси жағдай тұсында Ресейдің шеткері аймақтарында бас көтеріп жатқан ұлттық қозғалыстарымен санасу керектігін қажет деп тапты. Сондай-ақ ұлт зиялылары да қазақ қоғамының мүддесі үшін Уақытша үкіметке қолдау көрсете отырып, белгілі бір саяси белестерге шығуды көздеді. Нәтижесінде Уақытша үкімет пен ұлт зиялыларының алға қойып отырған саяси идеялары ұштасты. Соған сәйкес Уақытша үкіметке сенім білдірген Алаш қайраткерлерінің жеделхаттары Қазақстанның барлық аймақтары арқылы Петроград қаласына жаппай жіберіледі. Жеделхат мазмұнында Уақытша үкіметке сенім білдіре отырып, оның жаңа қоғамды демократиялық тұрғыда құру жолында ерекше ұйымдастыру қабілетіне күмәнданбады.

Ал Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, М. Есболов, Т. Жаманмұрынов бастаған ұлттық зиялылар тобы Ақпан төңкерісінің қарсаңында Минск қаласына майданның тыл жұмыстарына алынған қазақ жігіттерінің хал-ахуалын білу және оларға қажетті көмек көрсету мақсатымен барады. Олар майданнан еліне қайтушыларға жөн сілтеп, жолдарына қаражат береді. Міне осындай атқарылып жатқан жұмыстардан Т. Шонанұлы да тыс қалмады. Жоғарыда айтып өткеніміздей, алаш зиялылары басшымыз деп таныған Ә. Бөкейхановтың басшылығымен атқарылып жатқан бұл шараларды жер-жерлерде Т. Шонанұлы сияқты азаматтар жүзеге асырды.

Сондай-ақ Ә. Бөкейханов бастаған барлығы он бес қазақ зиялысы “Қазақ” газетінің 1917 жылғы 223-санында Қазақстанның барлық негізгі орталықтарына (25 адрес), белгілі бір адамдардың аттарына жолданған жеделхат текстерін жариялайды. Аталған жеделхат тексінде: “Ресейдегі барлық халықтарға ағайындық, бостандық күні туды. Жаңа қоғам мен жаңа үкіметті қолдау үшін қазақтар ұйымдасуы керек. Жаңа қоғамды қолдайтын барлық ұлттармен байланысты жұмыс істеу керек. ... Халықтың ұраны бірлік пен әділеттілік болсын” – деген жігерлі сөздер болды.

Бұл жеделхаттар Қазақстанның әр бір облысы мен аймақтарына жіберілді. Мәселен, Черняевтегі М. Тынышбаевқа, Семейдегі С. Мәрсековке, Т. Құнанбаевқа, Павлодардағы Қ. Сәтбаевқа, Қарқаралыдағы Ж. Ақбаевқа, сондай-ақ Ырғыздағы Т. Шонановқа осы жеделхаттардың мәтіндері жолданды. Осы тұста Ә. Бөкейханов бастаған топтың Т. Шонановқа да жеделхат жіберуі оған деген үлкен сенім артқанын байқатады.

Алайда қазақ зиялыларының либералдық-демократиялық қозғалысының жетекшілерінің Уақытша үкіметке деген сенімі ұзаққа бармағаны белгілі. Өйткені, Уақытша үкімет Қазақстанда түбірлі әлеуметтік-саяси мәселелер бойынша іс жүзінде бұрынғы патша үкіметінің саясатын жалғастырып отырды. Себебі, Уақытша үкімет басшыларының қатарында бұрынғы патша әкімшілігінің адамдары болса, екіншіден Уақытша өкімет органдары бұрынғы бұратана халықтарға деген ұлы орыстық шовинистік көзқарастарын өзгертпеді.

Соған орай қазақ зиялыларының үлкен мәселеге, яғни қазақ халықының болашағын одан ары ойластыру мақсатында Жалпықазақ съезін шақыру мәселесі күн тәртібінде тұрды. Себебі Жалпықазақ съезі қазақ зиялыларының басын қосатын, барлық облыстар мен уездерді біріктіре отырып, мемлекет құрудың бірден-бір мүмкіндігі еді.

Алаш партиясын құрып, ұлт-азаттық қозғалысқа бағыт-бағдар беруші қайраткерлер 1917 жылдың соңына қарай дербес ұлттық мемлекет құруға қолайлы сәт келді, қазақ қоғамын тәуелділік пен мешеуліктен құтқарудың, жалғыз жолы әрі тиімді құрамы өзін-өзі басқару болсақ деп тұжырым жасады.

Үлкен істі жолға қойып, оны жүзеге асыру ісінде белсенділік танытып отырған қазақ зиялыларының қатарында Т. Шонанұлы да бар еді. Оған мына мәлімет дәлел. Осы жылы шақырылған Жалпы қазақ съезі туралы материал жариялаған “Қазақ” газетінен белгілі болатын; 5-13 желтоқсан аралығында Орынбор қаласында өткен екінші съезд Телжанды Алаш Орда үкіметінің оқу комиссиясының жұмысына мүше етіп сайлайды.

Т. Шонанұлы жас та болса Алаш зиялыларының қатарында көрінуі тегін емес еді. Ол өзінің болашақтағы ұстазы, Алаштың көрнекті қайраткері А. Байтұрсыновты танып-білуі осы кезден басталады. Т. Шонанұлының А. Байтұрсыновпен бұл таныстығы оның өмірінде терең із қалдырды. Арада біраз уақыт өткенде екі қайраткер да қазақ әліпбиі туралы мәселеде қайта тоғысады. Бұл туралы келесі тарауларымызда толығырақ баяндаймыз.

Ұлт зиялылары осы аласапыранның тұсында елдігін, ұлтын сақтап қалу үшін Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов бастаған топтың ұйымдастыруымен 1917 жылы 5-13 желтоқсан аралығында Орынбор қаласында қазақ мемлекеттілігі туралы мәселе қараған екінші Жалпы қазақ съезі болып өтті. Оған барлық қазақ облыстарынан, сондай-ақ одан тыс аймақтарда тұратын Алтай губерниясы мен Самарқанд облысы қазақтарынан – барлығы 82 өкіл қатысты. Съездің барысында қазақ халқына маңызы бар он мәселе қаралды. Ә. Бөкейханов съезде ең негізгі де басты мәселе ретінде – ұлттық автономия құру туралы баяндама жасайды. Съезд бұл мәселе бойынша қарар қабылдап, онда Алаш облыстарында қазір орын алып отырған бүліншілік әрекеттерден қорғау мақсатымен уақытша “Ұлт Кеңесін” құрып, оның аты “Алашорда” болсын деген шешімге тоқтайды. Он бес адамнан тұратын бұл өкіметтің төрағасы болып Ә. Бөкейханов сайланды.

Съезд барысында қазақ зиялылар қауымы Ресейде жаңа тұтанып келе жатқан соғыс қаупінен аман қалуды ойлап, елді бейбастық әрекеттерден қорғау мақсатында әскер құрып, қаулы қабылдап, халық милициясын және ұлт қазынасын құру ісіне ерекше назар аударды. Сол сияқты съезд барысында оқу мәселесі де назардан тыс қалмай, М. Дулатов аталған мәселені көтеріп, баяндама жасайды. Ол өз сөзінде елдегі мектеп-медреселердің аздығын, мұғалімдердің жоқтығын, қазақ тілінде басылып шыққан оқулықтардың жетіспеушілігін айта келіп, осы бағыттар бойынша жұмыстар жүргізіп, ұлт мектептерін құру қажеттілігін атап өтеді.

М. Дулатовтың съезд барысындағы баяндамасы талқыланып, айтылған мәселелердің орынды екендігі ескеріліп, нәтижесінде 5 адамнан тұратын комиссия құру туралы қаулы етті. Комиссияның құрамына бұған дейін оқу-ағарту салалары бойынша қызмет етіп жүрген Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Елдес Омаров және жас ұстаз Телжан Шонанұлы да енеді.

Т. Шонанұлының аталған комиссияның құрамына кіргізілуі оның, әсіресе ағарту саласы бойынша Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов және т.б. қазақ зиялыларының арасында беделінің жоғары болғандығына куә бола алады.

Комиссия 1918 жылдың басынан бастап өз ісіне кірісіп, өзінің жұмыс жоспарларын баспа бетінде жариялауды міндет етіп алды. Бастауыш және орта мектептерге арнап қазақ-қарғыз тілінде оқулықтар шығарумен қатар,

- ұлттық басшылық жасау;
- балалар тәрбиесіне байланысты оқулық шығару;
- қазақ-қырғыз мектептерінде халық ағарту ісін бір жүйеге түсіру;
- жедел түрде қазақ тілінде пайдалы оқулықтарды аудару жұмыстарын міндеттеді. Бұл съезд – қазақ орфографиясын ретке келтірген, ғылыми зерттеу жұмысының бағытын айқындаған, оқу бағдарламасын жүйелеген алғашқы жиын еді.

Мұндай ұлт зиялыларының қиюы кеткен Кеңес заманында, тәуекелге бел буып, Алашорда үкіметін өмірге алып келуі қазақ ұлтының өзін-өзі танып білуге алғаш аяқ басқан прогресшіл қадамы болғандығы сөзсіз. Сондай-ақ съезде зиялылар тобы милиция һәм қазына құру мәселесін де естен шығармай, оны ең қажетті іс қатарына жатқызды.

Тоғыз күн бойына созылған съезде делегаттар қазақ автономиясын құру ісіне келген тұста ортақ пікірге келе алмады. Бұл мәселе бойынша Ә. Бөкейханов біраз уақыт соза тұруды ұстанса, Түркістан қазақтарының келісімін алумен бірге, ұлттық әскер құрып, өзге ұлттардың еркін білмейінше, автономия жариялауды кідірте түсу қажет деп түсіндірді. Жаһанша Досмұхамедов басқарған екінші бағыт автономияны дереу жариялау ісін қолдады.

Ал Алаштың негізгі органы болған “Қазақ” газеті өзінің 1917 жылғы 14 желтоқсандағы санында “Алаш” партиясының Орынборда Торғай облыстық комитетінің ашылғандығын мәлімдейді. Комитетке мүшелікке Орынбор қаласында тұратын 10 қазақ, һәм 4 уезден 4 қазақ, барлығы 14 ағза сайланады. Комитет төрағасы болып Ә. Бөкейханов, хатшысына М. Дулатов, қазынашысына Ж. Жәнібеков сайланады. Ал саяси істерде өзінің белсенділігін танытқан Т.Шонанұлы уезден сайланған комитеттің 4 мүшесінің бірі болады. Міне, осы кезден бастап Т. Шонанұлы “Алаш” партиясының Орынбордағы Торғай облыстық комитетінің жұмысына белсене араласа бастады. Бұл кезеңдегі әрбір атқарылған шаруа Т. Шонанұлының азаматтық позициясының нығайа түсуіне ықпал жасап жатты.

Себебі дәл осы Торғай бөлімі “Алаш” партиясының ең негізгі белсенді жұмыс атқараған комитеттерінің бірі еді.

Әрине мұндай халықтың мүддесі үшін қаралып отырған мәселелер төңерегінде топтасқан ұлт зиялыларының қатарында Т. Шонанұлының да өз пікірін білдіріп, олардың қатарында болуы орынды еді.

Дегенмен көп ұзамай 1918 жылдың көктемінде басталған азамат соғысы ұлт зиялыларымен қатар Т. Шонанұлының да саяси қызметіне мүлде жаңаша сипат берді. Осы тұста ұлттық зиялы қауымға сол кездегі қазақ қоғамының мүддесіне сай дұрыс шешім қабылдайтын мезгілі жеткен еді. М. Дулатов, А. Байтұрсынов, М. Есболов және Т. Шонанұлы, сол сияқты олардың саяси серіктері қазақ ұлтының дербестігіне қол жеткізуін көздеп, Кеңес үкіметіне қарсы күштер жағына өтеді. Ендігі кезеңдегі Т. Шонанұлының қоғамдық-саяси және ағартушылық қызметі кеңес үкіметінің билігі орнаған қазақ елінде жалғасады. Бірақ азаматтық көзқарасы мен өзіндік бағыт-бағдары алаш қайраткерлерінің басын қосып, мүддесін түйістірген “Алаш” қозғалысының негізгі мұраттары Т.Шонанұлының өмірлік қағидаларына айналған еді.

Қорыта келгенде Телжан Шонанұлының саяси істерге араласып, туып-өскен ортасы арқылы өзіндік көзқарастарының қалыптасуына ықпал еткен басты факторлар:

Біріншіден – еліне оралып, ағартушылық ісімен шұғылдануы арқылы халықтың тыныс-тіршілігімен терең танысып, оның мұң-мұқтажына араласуы арқылы қоғамдық ой-санасын қалыптастырды.

Екіншіден – оның дүниетанымының қалыптасу кезеңі елде ірі саяси оқиғалардың орын алуымен тұспа-тұс келді. Яғни, 1916 жылғы көтеріліс Ресейдегі азаттық қозғалысының бір бөлігі бола отырып, өзінің сипаты жағынан ұлт-азаттық мәнге ие болды Бұл көтеріліс бір жағынан, 1917 жылғы ақпан төңкерісіне ұласып, патша билігінің құлауына және ұлтымыздың теңдігі мен тәуелсіз болашағының жарқын бет-бейнесін көргісі келген, сол жолда өзінің алғашқы күрес жолын бастаған Т. Шонанұлының азаматтық, саяси қызметінің жанданып, оның жаңа сатыға көтерілуіне алып келді.

Үшіншіден – халқымыздың басына күн туып, айырық жолға келіп тоқтаған ХХ ғасырдың бас кезінде орын алған қым-қиғаш оқиғалар барысында халық тағдырын қолдарына алған Алаш қайракерлері Т. Шонанұлының азаматтық бағытының қалыптасуына ықпал етті және оған үлкен сенім артты. Сондықтан Т.Шонанұлы өзінің саналы ғұмырын халқының жарқын болашағына қызмет жасау ісіне арнады.

Аталған факторлар Т. Шонанұлы өмірінің 1916 жылдан басталған жаңа кезеңі болашақтағы қоғамдық-саяси, ағартушылық және ғылыми қызметінің негізін қалады. Оның халқымыздың өр мінез, жарқын тұлғалы, терең білімді азаматы болып қалыптасуында үлкен орын алды.

Тақырыптың мазмұнын бекіту үшін қойылатын сұрақтар:

1. Т. Шонанұлының мұғалімдік қызметі және ұрпақ тәрбиелеу жұмысы

2. «Қазақ» газеті және Т. Шонанұлының саяси істерге араласуы
3. 1917 жылғы ақпан төкерісі және Т. Шонанұлының қоғамдық-ағартушылық белсенділігінің артуы
4. Жалпы қазақ съездері және ұлттық комиссия
5. Алаш қозғалысы және қайраткердің өмірлік қағидаларының қалыптасуы
6. 1918-1920- жылдардағы азамат соғысы және ел азаматының саяси қызметі

2 ТЕЛЖАН ШОНАНҰЛЫ ӘМБЕБАП ҒАЛЫМ

2.1 Телжан Шонанұлынның ағартушылық және тарихи-этнографиялық қызметі

XX ғасырдың басында Ресей сияқты алып империяның Петербург, Мәскеу сияқты орталық қалаларында жеңіске жеткен Қазан революциясы аз ғана уақыттың аралығында жер-жерлерге тарап, коммунистер билігі толықтай орнады. Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов және олардың саяси серіктерінің құрған Алашорда автономиясын бұл төңкеріс азамат соғысында тарих сахнасынан еріксіз ығыстырып шығарды. Алаш қайраткерлері үшін бұл кезең олардың іс тәжірибесі мен ақыл-парасатының сынға түскен тұсы болды. Ендігі тұста олар жаңа билікке мойын ұсына отырып, халықтың қамын жасаудың жаңа жолын қарастырды. Осы тұста Т. Шонанұлы да жаңа билікке бейімделу қажеттілігін түсіне отырып, халқына адал қызмет етуді басты мақсат етіп алды. Елдегі қалыптасқан түрлі саяси жағдай оған басқадай жол таңдау мүмкіндігін қалдырмаған еді.

Ахмет Байтұрсынұов бастаған бұрынғы Алаш қозғалысына қатысқан қазақ зиялыларының кеңес үкіметінің жұмыстарына тартудың әлеуметтік және саяси себептерін академик К. Нұрпейісов былайша көрсеткен:

“1 Жаңа қоғам қазақ қоғамының біліміне зәру болды, олар мәдени құрлысты кең көлемде және қарқынды жүргізуге қызмет етеді.

2 Бұл ұлттық келісімді азаматтық түсінушілікті қалыптастырып, нығайтатын еді.

3 Өздерінің соңына осыған дейін қазақ қауымының белгілі бөлігін ерткен “Алашорда” жетекшілеріне халық сенімін арттыруға септігін тигізетіні сөзсіз”.

Бұрынғы Алашорда жетекшілері осылайша кеңестік жүйе қызметіне тартылып, жаңа құрылған жас мемлекет қиыншылығына төзімділік танытты және ұлт болашағын тағы да бірінші кезекке қойды.

1920 жылы Ырғызда өзінің ағартушылық ісімен танымал болған Т. Шонанұлы жергілікті атқару комитетінің өкілдігіне сайланады. Осы тұстан бастап Т. Шонанұлы Кеңес үкіметі оған жүктеген жұмыстарды өз дәрежесінде жауапты да сапалы атқаруға күш салады. Бірақ, Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің азамат соғысы кезінде Кеңес үкіметіне қарсы күштер жағында болған Алашорда үкіметінің өкілдеріне бұрынғы әрекеттері үшін оларды қудалауға және жазалауға тиым салған қаулысы шыққанымен, Коммунистік партия Алаштың қайраткерлеріне сенімсіздікпен қарап, берген уәделерінде тұрмады. Тап аралық жіктеу мен таптар арасындағы тартысты қасақана ұйымдастырып отырған өкімет органдары ұлттық мүддені ту еткендерді қудалап, өш алуын тоқтатпаған еді. Кеңес үкіметі тарапынан жүктелген жұмыстарға енді ғана араласа бастаған Т. Шонанұлы да Алаш қайраткерлерінің қатарында болғаны ұмытылмай, 1921 жылы Ырғызда тұтқынға алынып, ОГПУ-дың Орынбордағы бөлімшесіне тапсырылады.

“Кеңес үкіметіне қарсы, ұлтшыл” деп айыпталып, екі-үш ай түрмеде отырады. Әйтсе де тағылған айыптың дәлелденбеуіне орай 1922 жылы тұтқыннан босап шығады.

Елге оралып, Халық соты қызметіне кіріскен Т. Шонанұлы Ырғызда көп тұрақтап қалмаған еді. Оған себеп, Т. Шонанұлының Орынбор қаласына жаңа қызметке шақырылуы болды. Атап айтсақ, 1920 жылдың қазан айында Қазақ АКСР Кеңесінің Құрылтай съезі болып өтеді. Құрылтай съезінің шешімінің негізінде республиканың территориясында мәдени құрылысты басқарушы біріккен Орталық орган – Халық Ағарту комиссариаты құрылады. Ол республиканың мәдени құрылысының барлық саласымен айналысатын орталық мекеме болды. Халық Ағарту комиссариаты жаңадан құрылып, аяғынан тұрып кету мақсатында қазақтың оқыған азаматтарын ағарту ісіне тарту керектігін түсінеді. Соған орай Қазақстанның партиялық ұйымдары мәселені шешу үшін шұғыл шаралар қабылдауға мәжбүр болады. 1920 жылы 8 қарашада Халық Ағарту комиссариатының мәжілісінде мынандай ұсыныстар жасалады:

...ж) азаматтық мекемелерден ағарту қызметкерлерін атқарған қызметтеріне қарамастан шақырту;

з) сауатты дерлік қазақтарды тарту;

Аталған жоспарды А. Байтұрсынов жасап, Халық Ағарту Комиссариатына көрсетілімін тапсыру керек болды.

Алайда бұл қаулы маман жетіспеушілігін толық шеше алды деп айта алмаймыз. Әйтсе де қазақ зиялыларын қызметке шақыру басталып, соған орай Т. Шонанұлы да солардың қатарынан табылады. Мұрағат құжаттары айғақтап отырғандай, 1922 жылы 22 қыркүйекте Комиссариат коллегиясы мәжілісінде М. Жолдыбаев аппарат және мекемелер жұмысын күшейту үшін қазақ қызметкерлерін облыстардан шақырту туралы қаулы қабылдайды. Қаулыға сәйкес елден шақырылған қызметкерлер мыналар: Ырғыздан – Шонанов; Қостанайдан – Омаров; Ойылдан – Байсауов; Жанбайдан – Ишанов, Тоқтабаев, Бекбатырова, Оралдан – Мәметова; Гурьевтен – Ибрашова; Ақтөбеден – Баймұқамбетов және т.б. болды.

Шақырту алған Т. Шонанұлы Орынбор қаласына келіп, Халық Ағарту комиссариаты жанындағы Академиялық Орталықта білікті маман ретінде жұмыс атқарады. Аталған мекеменің жұмысы турасында: “Академиялық Орталықты Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Елдес Омарұлы, Телжан Шонанұлы және Жолдыбайұлы басқарады... Пролетариат рухында жазылған авторлардың қатарын “көркемдігі жетіспейді” деген сияқты сылтаулар тауып, Академиялық Орталық баспаға өткізбейді” – деп С. Мұқанұлы өзінің кітабында еске түсіруі сөзімізді айғақтай түседі. Жаңа қызметке кіріскен Т. Шонанұлы қазақ елін ғылымның әр саласымен жан-жақты суару мен жанаша ойлау жүйесін қалыптастыру үшін тер төкті. Өйткені бұл жылдары ағарту саласын А. Байтұрсынұлы басқарып тұрады. Бірі ұстаз, екіншісі шәкірт болып, халықты ағарту мен сауат аштыру

жолында бүкіл өмірлерін бір мақсат тәуекеліне бағыштап, тынымсыз қызмет еткен ағартушылардың жүздескен жері – осы Орынбор қаласы болып еді.

Т. Шонанұлы қазақ елінің тілі мен мәдениеті үшін ойландыратын мәселелер төңірегінде ұстазы А. Байтұрсыновтан оқып-үйреніп, оны үлкен ғалым ретінде бағалап отырған. Сол кездегі қазақ зиялылары сияқты қазақша және орысша екі тілде бірдей жаза білген Т. Шонанұлы 1923 жылы Ахмет Байтұрсыновқа арнап орыс тілінде ғылыми өмірбаяндық очеркті жазады. “Ахмет Байтұрсынов халық ағарту және әдебиет жөнінде” деп аталатын бұл ғылыми өмірбаяндық очерк Ахмет Байтұрсынұлының елу жасқа толу құрметіне арналып жазылады. Аталған очеркте Ахмет Байтұрсынұлының әдебиет пен халық ағарту саласындағы қазақ халқына сіңірген орасан зор еңбегіне шынайы талдау жасалынады. Т. Шонанұлы: “Ахмет Байтұрсынұлы мәдениетіміз бен ғылымдарымызға қалтықсыз еңбек сіңірген, таланты мен тағдырын, жан дауысын тек сол мақсатпен тапқан жан. Ахаң күрделі тұлға, зерделі ғалым. Күрделі болғанда да, ел-жұртының тарихы талантын терең біліп толғаған, танымына лайық алысқа қол ұстаған алғашқы оқымысты.

Кең құлашты ұлан-асыр терең ойлы ғалым – халық өмірінің қай саласында да өз пікір толғамын, бағыт-бағдарын білдіріп келді. Осыншама сан қырлы қызметінде жазған еңбектері арқылы жалпылама тізбелеп жеткізуге болар, бірақ шағын мақалада саралап айта алмасымыз анық. Дегенмен де мәдениетімізге орасан еңбек сіңірген адам ер жасы елуге келіп отырған шағында, біз оның қазақ әдебиеті мен халық ағарту істері саласындағы қайталанбас қызметін атап өтуге өзімізді парыздармыз деп санаймыз” – деп, А. Байтұрсынұлын аға буын ретінде өзіне үлгі тұтатынын да жасырмайды.

Бұл еңбек Ахмет Байтұрсынұлының оқу-ағарту саласындағы ісін арнайы және толығырақ баяндайтын алғашқы зерттеу деуге болады және бұл жарияланым оның орыс тілін ана тілінен кем меңгермегендігіне мысал бола алады. Ахмет Байтұрсынов туралы қалам тартқан көлемді очерктер мен публистикалық талдау мақалалар арасында орыс тілінде қалам тербеген Міржақып Дулатов, Елдес Омаров, Евгений Дмитриевич Поливанов сынды зиялылармен Телжан Шонанұлының еңбегі қай жағынан да деңгейлес жазылған деуге құқымыз бар. Автордың А. Байтұрсынұлы туралы орысша жазуында өзіндік мән бар. Өйткені А. Байтұрсынов әліпбиімен хат танып, А. Байтұрсынов мектебінен сауатын ашып, оқулықтарын пайдаланған қазақ баласына Ахмет есімі жақын таныс еді. Ал А. Байтұрсыновтың осы сан салалы қыруар еңбегі мен өмір жолының бұлаң-бұлтарысты тұстарын орыс ағайындардың барлығы тегіс біле бермейтін. Сондықтан сегіз қырлы, бір сырлы ғұламаны өзге жұртқа нақты таныстыруды ойлаған Т. Шонанұлы еңбекті орыс тілінде жазуды жөн санаған сияқты.

Сондай-ақ Т. Шонанұлы А. Байтұрсыновтың ұлт мүддесі үшін жасаған іс-қимылдарына қолдау танытып, жәрдемшісі де бола білді. Бұл әсіресе Кеңес үкіметінің орнап, соған орай елдегі сауатсыздықты жою, мәдени-ағарту мекемелерін жандандыру жұмыстарының барысында айқын көрініс тапты.

Қазан төңкерісіне дейін, яғни жиырмамыншы ғасырдың басында қазақ ағартушыларының рухани жетекшісі болып келген Ахмет Байтұрсынов Кеңес үкметі басшылығы тұсында да осы игілікті істің басында тұрды. А. Байтұрсыновтың үлгісі, ой-әрекеті мен жалынды сөздері ескі ағартушы-ұстаздарды оқыту жұмысын жаңа жағдайда жалғастыруларына үлкен ықпал етті. Соған орай қазақ интеллегенциясының алдына елдегі жаппай сауатсыздықты жою міндеті қойылды. Мұнда еуропалық үлгідегі оқу орындарын, мектептер мен училищеде оқығандар, орысша тіл білетіндер сауаттылар санатына жатқызылса, ал мұсылманша хат танығандар сауаттылар қатарына жатпады.

Тікелей А. Байтұрсыновтың басшылығымен жер-жерде облыстық, уездік халық ағарту мекемелері құрылып, бұл істің мамандары жұмысқа келді. 1921 жылы 18-25 қаңтарда Орынбор қаласында болып өткен халақ ағарту мекемелерінің бүкіл Қазақстандық бірінші конференциясында А. Байтұрсынов баяндама жасайды. Баяндамасының барысында Азамат соғысында тоз-тозы шығып қирап қалған оқу орындарын қалпына келтіру, мүмкіншіліктерге орай көбірек мектептер мен түрлі курстар ұйымдастыру, балалар мен ересектер сауатын ашу, түрлі себептермен жан-жақта шашырап жүрген оқытушыларды қайтадан оқу-ағарту жұмыстарына жұмылдыру саясаты кезек күттірмейтін бірнеше шараларды белгіледі.

Осы жылдың 21 ақпанында Қазақ АКСР-і Орталық Атқару комитетінің төралқасы Ахмет Байтұрсыновтың баяндамасының мәтінімен танысып, Орынбор Халық Ағарту комиссариаты белсенді комиссариат деп жарияланып, республикалық барлық оқу орындары мен сауатсыздықты жою ісіне жан-жақты көмек шараларын көрсетуге міндеттенді. Соған орай қазақ мәдениетіне қатысты барлық мәселелерді шешу Қазақ АКСР-нің Халық Ағарту комиссариатына тапсырылды. Нәтижесінде Халық Ағарту комиссариатының ұсынысымен 1921 жылы 26 шілдеде Қазақ АКСР-і Атқару Комитеті қазақтардың сауаттарын ашу жұмысына он алты мен елу жас аралығындағы барлық қазақтарды мобилизациялау туралы қаулы шығарады.

Шығарылған қаулының негізінде төңкеріске дейін және төңкеріс жылдары бірінші, екінші сыныптық бастауыш мектептер, тіпті өз бетімен сауат ашушылардан бастап жоғарғы оқу орындарын бітіргендердің барлығы міндетті түрде оқу жұмыстарына жұмылдыратын болды. “Сауатсыздықты жою ең керекті іс – деп жазды 1924 жылы Сәкен Сейфуллин, – ол әсіресе халқы надан біздің Қазақстанға өте керекті іс. Жүз адамнан тоқсан жеті адамы хат білмейтін елдің еш уақытта қандай ісі болса да алға басқан емес һәм бұл қалыппен тұрса ешбір іс алға баспайды” – деп республикадағы ең өзекті мәселені баспасөз бетінде ашық айтады.

Алаш зиялыларының қатарында көзге түскен Т. Шонанұлы ендігі тұста тіпті халқының болашағы үшін Орынбор қаласында жүріп, Ташкенттегі ұлт зиялыларымен хабарласып, “Ақжол” газетіне өзінің 1921 жылы “Іс һәм идея” атты мақаласын да жариялайды. Қазақ халқын өркениетке ілестіру жолында ұлттық мұраны қадірлей отырып, ағарту саласына күш салу керектігін

түсінген Т. Шонанұлы өзінің іс-қимылында да байқатып отырды. Соған орай автор: “Оқу оқудың екі беті, екі құны болады: бір қыры идея, екінші қыры іс. Түрлі заңдар, ережелер, нұсқаулар. Оқудың еңбек негізінде құру һәм жас буыннан артықшылық әсері жасынан сүйегіне сіңген азаматтар әзірлеу керек деп жазылған мақалалар, айтылған сөздер, ойдағыдай армансыз мол. Қысқасы, идея жағынан қамтама жоқ, идеяға көңіл толарлық... Мектептердің саны көп, сапасы жоқ. Қыстай Қазақстанда кітапсыз оқытылып келіп жаңа ғана бірен-саран бастауыш кітаптардың басы көріне бастады. Азын-аулақ кітаптар келгенмен, оқытушылар тағы жоқ” – деп, елде идеяның мол болып, істің аз жасалынып отырғандығын түсіндіре келіп, халықтың сауатын ашатын оқытушылардың саны мен сапасын жоғарылатуды ұсынады. Соған орайластырып, Қазақстан Оқу комиссариатына өзінің тарапынан төмендегідей ұсыныстар білдіреді:

1 Орынбор сияқты үлкен қалалардағы шолақ күрестерді көбейтудің орнына, ұзақ курстарды ашу керек.

2 Екінші һәм бірінші басқышта дұрыс оқытарлық даярлау шарасын қарастыру қажет.

3 Институтта оқытушыларды жетістіру амалына көшу керек.

4 Бөтен мекемелердің оқытушыларды тартқылауына ода-жүде тиым салуы керек.

Т. Шонанұлының атаулы мақаласы барысында көтерілген бұл мәселелер өте орынды еді.

Т. Шонанұлының мұндай ұлт мәселесіне қатысты толымды ойларын халық назарына ұсынған “Ақжол” газеті өткен ғасырдың 20-шы жылдары қазақ баспасөзінің тарихында ерекше рөл атқарды және басылым төңерегінде ұлт зиялыларының түпкілікті жолда шоғырлануы заңды құбылыс болды. Ұлттық мазмұндағы сипат алған бұқаралық басылым Ташкент қаласынан шығып тұрды. Т. Шонанұлы зиялы қауым өкілдерінің ортақ басылымына айналған осы “Ақжол” газеті арқылы Абайтану ғылымын да естен шығармаған еді. Соған орай Т. Шонанұлы газеттің кезекті санында “Абай кітабын бастырту керек (Қазақстан Ағарту Комиссариаты назарына)” атты мақаласын көпшілік назарына ұсынады. Мақалада Т. Шонанов ұстазы Ахмет Байтұрсыновты Абай Құнанбаевтың салып кеткен әдеби бағытының жалғастырушысы, қабырғасын қалаушысы тұрғысынан баға бере келіп: “Қазақстан Ағарту Комиссариаты жанында құрылған жазушы-бастырушы комиссариат әдебиет жинағын бастырғанда ең әуелі “Абай” сөзін бастырар деп сенеміз. Олай етпеске болмайды, неге десеңіз Абай кітабы бұл күнде Зубрь тәрізді өте-өте сирек қалды...

Ол сирек қалған жалғыз жарым нұсқаларының да тозып, жыртылғаны көрінеді. Енді өзімізге де “Абайды” қолға түсіре алмасымыз кәдік” – деп, одан әрі Абай сынды ұлы ақынның өмірі мен қызметіне ғылыми дәлелдемелер жасау керектігін атап өтеді. Тіпті Абай мұрасының қазақ халқы үшін қаншалықты құнды екендігін де дәлелдейді.

“Мәселен, бүгін Бөкей губерниясында Абай әдебиетімен шұғылданып жүрген адамдардың қолында да “Абайдың” әр нұсқасы жоқ. Бүтін уезде Абайдың бір нұсқасы бар, оны да әркім жасырып алып келіп, иесі ізімен іздеп зорға тауып алады... Бұған қарағанда Абай кітабының нұсқалары жоғалуға айналғаны белгілі...

Бірақ онымен Абай жоғалар емес. Абайды естімеген қазақ жері кем. Орынбор шетінен Сібірге өтсең, Қытай шетіне дейін, Сарыарқада Абай әні айтылып, Абай өлеңі жырланады” – деп жазды. Яғни, Т. Шонанұлының Абай мұраларына деген бұл қамқорлығы оның нағыз ұлт жанашыры екендігін айқындап береді.

Сондай-ақ Т. Шонанұлы елдегі ұлт зиялыларының халық санасын ояту, көзін ашу, сауатсыздықты жою ісіне де бар күш-жігерін жұмсады және ол зиялылар тобына қосылып, аталған шараға демеушілік танытты. Үкіметтің тарапынан жасалынып отырған аздаған игі саясатты орынды пайдалану қажеттілігін халыққа түсіндіріп, “Қызыл Қазақстан” журналы арқылы Т. Шонанұлы “Оқу бұрын бұл һәм күнде” мақаласын жариялайды. Ол патшаның заманында ана тілінде мектептер мен медреселер ашу мүмкіндігінің болмағанын тілге тиек етіп, Кеңес үкіметі тұсындағы оқу мәселесімен салыстырды. “Күні бүгінге дейін әлі есімде. Жапон соғысының сәл алды болуы керек. Аяқ жетер жерде школ жоқ. Болғанмен пайда кеміс. Ол кезде орыс школына берілген баланы солдатқа алынатындай не шоқындыратындай көрді. Школдан халықтың мұндай көзқарасын туғызған, школдан халықты әрі итерген патша үкіметінің саясаты екенін соңынан білдік” – дей келе, қазір оқудың барлығына, табына қарамастан тегін болғанын сөз етеді.

Шартараптан жиналған,

Жаңа талап жас ұлан.

Ғылым туын қолға алсын,

Құттықтаймын, бас ұрам – деп, оқу іздеген жастарға дем береді. Мұнымен де тоқтап қалмай аталған журналдың келесі санында “Өз бетінше оқып, білім алу жайында” атты мақаласын жариялайды. Ол үлкен ересектердің де оқып, білім алғысы келетінін, бірақ тұрмыс жағдайынан мүмкіндігі аздығын, соған орай уақыт тауып оқып, білім алу керектігі туралы кеңестер бере келіп, оқуды өзінің көңілі шабатынынан бастауды ұсынады. “Өз бетімізше талап етіп, үйде отырып оқыған кісілер де үлкен мектепсіз өз бетінше оқып-ақ білімді, ғылым ағасы болып шыққан. Орыстың белгілі жазушысы Максим Горький деген бар. Горький өте көп оқыған білімді адам. Сол Горький сонша білімді мектепте оқымай-ақ, өз бетінше оқып тапқан” – деп мысал келтіре отырып, “Кітап оқығанда да үстірт қарап, жеңіл оқуға болмайды. Қандай кітап оқысаң да табанды болып, салмақтай білу керек. Рас, қазақ тілінде әдебиет кеміс, бірақ осалы, әркім оқуға кіріссе, білім алып, оқыған кісі қатарына кіре алады” – деп ересектердің білім алуына үлкен ықпал жасай отырып, ересектер сауатын ашудың әдісіне де тоқталады. Ол

ересектердің сауатын ашу үшін ең алдымен мына ұстанымдардың ескерілу қажеттілігін атап өтеді:

- оқылатын мәселенің мазмұны тұрмысқа, практикаға үйлесуі;
- алынған сөздің оңай болуы;
- алынған дыбыстың оңай болуы;
- алынған буынның оңай болуы;
- оңайдан-қиынға біртіндеп өткізу;
- бірден оқушыға екі бірдей қиындық бермеу.

Осылайша ересектер сауатын ашудың ұстанымдарына негіздей отырып, өзіндік әдістер арқылы рет-ретімен оқушының қабілетіне қарай түсіндіріп, білім беру жолын ұсынады.

Қазақ өлкесінде жаппай сауат аштыру мен мектептер санының артуымен бірге, оқу құралдарының аздығы ескеріліп, біршама жұмыстар атқарылады. 1922 жылы 1 маусымда Сейтқали Меңдешов Қазақ АКСР Орталық Атқару комитетінің қазақ тіліндегі баспа ісін жақсарту туралы қаулысына қол қояды. Бұл қаулы бойынша республиканың Халық Комиссарлары Кеңесіне барлық Халық Ағарту комиссариаттары өз саласының негізінде қазақ тілінде кітаптар, плакаттар, оқу құралдарын басып шығаруын қадағалау тапсырылды. Бұл міндетті орындау үшін қажетті қаржы көздерін тауып, қазақ зиялы қауымын осы игілікті іске жұмылдыру тапсырылады. Соған орай РСФСР Халық Ағарту комиссариаты мен Қырғыз (қазақ) комиссариаты қазақ тіліндегі оқулықтарға деген мұқтаждықтарды ескеріп, Қазан қаласынан төмендегі оқулықтар тобын шұғыл түрде бастырып шығарды:

1 Ахмет Байтұрсынов “Оқу құралы” – 50000 дана, “Тіл құралы” I-ші бөлім грамматика 35000 дана;

2 Міржақып Дулатов “Есеп құралы” (Есептер жинағы) I-II бөлімдер 25000 дана;

3 Ахмет Байтұрсынов “Баяншы”, мұғалімдерге ақыл-кеңес беретін методикалық жинақ. Нәтижесінде барлығы 176 000 дана.

Жалпы А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов және басқа да зиялылар тобы қоғам өмірін халық арасында білім тарату жолымен қайта құру мүмкіндігіне жан-тәнімен сенді. Соған орай дүниежүзілік өркениетке ғылым мен оқу-ағарту арқылы ғана тарту мүмкіндігін түсіне отырып, осы істі насихаттауды ұсынды.

“Халықтың көзін ашу балаларды мектептер мен медреселерде оқытудан басталады және бұл істі арнаулы білімі бар адамдарға тапсыру керек, өйткені ұлттың болашағы жас жеткіншек ұрпақтың өз халқының болашағы туралы терең білім алу дәрежесіне байланысты” – деп, Ахмет Байтұрсынұлы мен оның серіктері өз халқының тағдырын ойлап, мазасызданды және оқу-ағарту ісін қоғамдық прогреске жету жолындағы қажетті құралдардың бірі деп санады. Қазақ және орыс мектептерінде оқыту мәселелері туралы өз пікірін баяндай келіп, ол балаларды қазақ тілінде міндетті түрде екі жыл оқыту қажеттілігін талап етті, бұл орайда ол: “бастауыш мектептер миссионерлік

саясаттан тыс болуға тиіс, яғни әр бір халықтың өз тілінде, жазуы мен дініне құқығы болуы тиіс” – деп санайды.

Соған орай үкіметтің тарапынан қолдау туындап отырған іс-шараға А. Байтұрсынов, М. Дулатов сынды қазақ зиялыларымен қатар жан-жақтан ұлт болашағына жанашыр зиялылардың қауымы да атсалысты. Мәселен, Семейде Тұрғанбаевқа “Арифметика”; Жүсіпбек Аймауытовқа “Дидактика”; Міржақып Дулатовқа “Хрестоматия”; Петропавлдағы Мағжан Жұмабаевқа “Педагогика” және “Қырғыз тарихы мен әдебиет танытқыш”; Ақмоладағы Болғанбаевқа “Жалпы тарих”; Елдес Омаровқа “Физика” сияқты қажеттілік танытып отырған оқулықтар жазып шығаруға тапсырмалар жүктеліп, 1923 жылдың соңына қарай аталынған оқулықтар жарыққа шығады.

Идеяны тындырылған іспен жүзеге асыру мақсатын ұстанған Т. Шонанұлы да ұлт зиялыларымен бірге алғаш рет халық игілігі үшін оқулық жазу ісіне кіріседі. Оны төмендегі мына мәліметтерден көреміз:

Қазақстан Халық Ағарту комиссариаты 1924 жылдың бірінші қаңтарына дейін қырғыз (қазақ) тілінде:

1 Міржақып Дулатов авторлығымен “Қырғыз (қазақ) халқының тарихы” және “Түріктердің тарихы”;

2 Телжан Шонанов авторлығымен “Хрестоматия”;

3 Ахмет Байтұрсынов авторлығымен “Әдебиет танытқыш”, “Мәдениет тарихы”;

4 Елдес Омаров авторлығымен “Алгебра” сияқты оқулықтар тобын шығаруға тапсырыс берілген.

1923 жылы 29 қарашада Халық Ағарту комиссариаты еуропалықтарға арналған қазақ тілінің курсына әліппе ретінде Ахмет Байтұрсыновтың “Оқу құралын”, грамматика оқулығы ретінде “Тіл құралы” кітабын және Телжан Шонанұлының “Қазақ әдебиеті хрестоматиясын” ұсынады. Бірақ бұл кітаптар немесе кітапқа айналмаған қолжазбалардың біразы бізге жетпеген.

Сол сияқты Халық Ағарту комиссариаты жанындағы Академиялық Орталық “Қазақ тарихы” және “Түркілер тарихы” атты орта мектеп оқушыларына арналған оқулықтарын жазу үшін М. Дулатовпен, Қазақ әдебиетінің хрестоматиясын құрастыру үшін Т. Шонанұлымен, “Физика” оқулығын қазақ тілінде жазу үшін Е. Омаровпен екі жақты жасалынған келісім-шарттың мәтіндері мұрағат қорларында сақталып қалуы осы тұстағы оқулықтар шығару ісінің кезек күттірмейтін іс екендігінен хабар береді.

Т. Шонанұлы оқу құралдарын шығару ісімен айналысып қана қоймай, Халық Ағарту комиссариатының атқарып отырған жұмысы мен бағыт-бағдары турасында көпшілік қауымды таныстырып отырады. Мәселен, “Қызыл Қазақстан” журналында жарияланған “Қазақ Ғылым Кеңесінің жұмысы” мақаласында “Оқу комиссариаты (Халық Ағарту комиссариаты К.А.) қазақ мәдениеті артып, көзі ашылуға қам қылып, басқарып тұратын халыққа өте қадірлі мекеменің бірі... Оның бірнеше бөлімдері бар, соның бірі Ғылым кеңесі деген бөлім. Кеңестің арнаулы мүшелері бар, бұлардың бастығы Ахмет, мүшелері: Сәкен, Міржақып, Молдағали, Мұхтар Іәм Елдес

” – деп , одан әрі “Мемлекет баспасы нендей кітап басса да, осы Ғылым кеңесінің таразылауына ұсынылып, кітапты белгілі маман сынынан өткізілгеннен кейін ғана барып баспаға ұсынылады. Түрлі орысша, қазақша кітаптар қаралғанда Ғылым Кеңесі кітаптың әр тарауына жетік орыстан, қазақтан мамандар шақыртып отырады. Кітапты әуелі маманның сынына беріп, маман жазып, сын берген соң, жалпы кеңесте қаралып, кітап не басуға қабылданады, не қабылданбайды,” – деп көрсетеді.

Бұдан біз зерттеуші ретінде, қазақ зиялыларының оқу құралдарын халықтық мүддесі үшін мазмұнды да сапалы етіп даярлап шығарғандықтарын көреміз.

Т. Шонанұлының Ірі Академиялық Орталықта жүріп өлкедегі оқу-ағарту жұмысының алға басуы мен оқу құралдарын даярлауға атсалысуына тағы бір себеп, 1923-1929 жылдары Қазақтың Халық Ағарту Институтында (КИНО) оқытушы болып жұмыс жасауы еді. Қазақ АКСР-нің астанасы Орынбор қаласында ашылған бұл Халық Ағарту институты Қазақстандағы алғашқы оқу орындарының бірі болады. Аталған оқу орны өз кезегінде қазақтың жастарының үлкен үміт артып, соған орай оқу-білім жолында дамылсыз ізденісте жүрген А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Дулатов, Е. Омаров, Т. Шонанов, М. Жолдыбаев, Ж. Оразалин, С. Досжанов, Н. Бекетов сынды ұлт зиялыларының басын біріктірді. Зерттеуші ғалым Ғалым Ахмедов аталған институт туралы: “1922 жылы Орынборда қазақтың Халық ағарту институты ашылды, директоры Нұрсұлтан Бекетов деген бір жылы шырайлы жақсы адам еді, кейін қайда кеткенін білмеймін. Одан кейін Мұхтар Мурзин деген ұзын бойлы, көрікті жас жігіт болды. Қазақтың сол кездегі білімді азаматтары: Ахаң, Міржақып, Жүсіпбек Аймауытов, Елдес Омаров, Телжан Шонанов, Молдағали Жолдыбаев, Жұмабай Оразалин және басқалары сонда сабақ берді. Ахаң әдебиет теориясынан, Мұхтар (Мурзин) математикадан, Елдес физикадан, Міржақып жағрафиядан, Жүсіпбек педагогикадан, Телжан мен Жұмабай қазақ тілінен, Молдағали саяси сабақтардан лекция оқыды” – деп жазды.

Әрине, қазақ өлкесіндегі оқу-ағарту ісінің алға басуына, оқулықтар шығару ісіне Т. Шонанұлының Қазақтың Халық Ағарту институтында оқытушы болып жұмыс жасауы да септігін тигізгені сөзсіз. Т. Шонанұлы оқулықтарды бастауыш сыныптарға, жаңадан сауаттанып жүрген ересектер мен өзге ұлт өкілдеріне арнап жазды. Оның әзірлеген оқу құралдарының мазмұны оқушылар үшін жеңіл, күнделікті тұрмыстан алынып жазылғандықтан түсінікті болды. “Шаруа болса мал баға білсін, инженер болса көпір салып, кен қаза білсін, мұғалім болса бала оқыта білсін” – деген қағиданы қатаң ұстаған Т. Шонанұлы институттағы қазақ жастарына тек сапалы білім беру жолын ұстанды.

Нәтижесінде Т. Шонанұлы 1920-1929 жылдардары (“Орынбор кезеңі” – деп айтуымызға болады-К.Е.) бірнеше оқулықтар мен оқу құралдарының авторы болды. Мәселен, Қазақ тілінің оқу құралы (орыс мектептері үшін). – Алматы, 1923. – 86 б.; Самоучитель киргизского языка для русских. –

Орынбор, 1925. – 99 б.; Шала сауатты ересектер үшін оқу құралы. – Қызылорда, 1926. – 207 б.; Самоучитель киргизского языка для русских (Словарь и краткая грамматика). – Қызылорда, 1929. – 99 с.; Жаңа арна (Алғашқы жылдың оқу құралы). – Қызылорда, 1928, – 167 б.; Жаңалыққа жетекші. – Қызылорда, 1929. – 36 б.; Диаграмдар, графиктер қандай болады, қалай салынады? – Ташкент, 1929 және т.б. оқулықтар мен оқу құралдары қайраткердің қаламынан дүниеге келді.

Шындығында осы жылдары қазақ зиялыларының бастары қосылып, болашақ ұрпақ үшін қызмет атқарған кезеңдері болды. Мәселен, 1925 жылдың тамыз айында Қызылордада Молдағали Жолдыбаевтың басқаруымен “Жаңа мектеп” (қазіргі “Қазақстан мектебі”) атты ғылыми-педагогикалық журнал ұйымдастырылып, оның алғашқы саны жарық көреді. Журнал айына бір рет шығып тұрады. Оқу-білім ісінде кенже қалушылықты жоймай, сауатсыздық құрсауын бұзбай алға басу мүмкін емес, “Бұл күйде қалу жарамайды. Бұл күйде қалуды кешірмейді” – деп алғашқы санының алғысөзінде жазған, қазақ мұғалімдеріне үлкен жәрдемші болған журналдың алқа мүшелері А. Байтұрсынов, С. Сейфуллин, Б. Сүлеев және Т. Шонанов болды. Аталған журналды шығарудағы Халық Ағарту комиссариатының мақсаты қалың қазақ мұғалімдер қауымын сол замандағы методикалық ой-сананың деңгейіне көтеру, оларды методика мен педагогика саласындағы жаңа жетістіктермен таныстыра отырып, қазақ мұғалімдерінің біліктілігін көтеру және т.б. сияқты өмір талабынан туындаған міндеттерді шешу болатын. 1927 жылы 17 ақпанда журналдың жауапты редакторы деп танылған М. Жолдыбаев Өлкелік комитеттің баспасөз бөлімінің коллегиясының мәжілісінде басылымның қызметі туралы баяндамасында журналдың жұмысына Қазақстанның барлық ғылыми-педагогикалық және әдебиет саласының өкілдері қатынасып отырғанын хабарлап өтеді.

Коллегияның мүшелігінен басқа, тұрақты қызметкерлер қатарында Ә. Бөкейханов, С. Сәдуақасов, Ж. Аймауытов, Б. Майлин, Х. Жүсіпбеков, І. Жансүгіров және т.б. қазақ зиялылары бар екендігі мәлімделген. Баяндаманың сөзіне қарағанда журнал мектептер мен оның мұғалімдері үшін таптырмайтын құралға айналған. Тіпті кейбір таратылып кеткен сандарын қайтадан бастырту үшін арнайы ұсыныстар да түсіп тұрған.

“Жаңа мектеп” журналында редакциялық коллегияның мүшесі болып жұмыс жасаған Т. Шонанұлы өзінің ағартушылық қырының тағы да бір тұсын танытады. Журналдың әр айлық санында елдегі оқу-білім және түрлі методикалық істер турасындағы мақалаларын жариялап, оқытушылар мен оқушыларға түрлі кеңестер қатарын ұсынып тұрады. Мысалы, “Жаңа мектеп” журналындағы “Қазақстанда ГУС програмның жайы” (ГУС – Мемлекеттік Ғылыми Кеңес К.А.) атты мақаласында “Бүгін Қазақстанда программ ісін үйрету әдістерінің жұмысын білім ордасы басқарып отырады. Биыл білім ордасында ірі жұмыстар жасалып отыр. Білім ордасы ГУС програмдарын Қазақстан тұрмысына үйлестіріп жасап жатыр” – дей отырып, “ең қиын мәселенің бірі – еңбек мектебінің, әсіресе бірінші басқыш

мектебінің програмдарын жасау. Білім ордасы бірінші басқыш мектебінің програмын жасап жатыр. Сол программның білім ордасының білім-педагогика секциясының өткен бір комплексі басылып отыр. Биыл жазды күні болатын мұғалім курстарында осы жасалынып жатқан программ жүргізілмек. Бұл программ кейбір губерниелердің, аймақтық мектептердің тәжірибесіне арқа сүйеп жасалып отыр” – деп, педагогикалық журнал арқылы 1925 жылғы оқу жылынан бастап ГУС бағдарламасының тиімді, тиімсіз тұстарын және білім беру саласындағы туындап отырған мәселелерді оқытушылар қауымына түсіндіріп отырды. “Әр мұғалім ГУС програманы жақсы біліп, керек материалдар тобын жергілікті тұрмыстан ала білуі қажет. Өлке үлкен. Оның жерінің табиғаты, тұрмысы, шаруасы, мәдени жағдайы әр түрлі. Соның үшін Мәскеуде отырып ешкім барлық аймаққа сазбалшықтай жабысарлық программ шығара алмайды... Қысқасы балаларға жат, түсініксіз нәрселер қалдырылып, бала санасына түсінікті, жақын нәрселер енгізілуі қажет. Өлкеде мұғалімдер болғанмен, қолдарында қажетті материалдар жоқ. Материал болмаған жерде толыққанды білім де жоқ”. Яғни, біз бұл тұста Т. Шонанұлын нағыз әдіскер ретінде танимыз.

Сондай-ақ қоғамдық-ағартушылық істерді қатар алып жүрген Т. Шонанұлы жиырмамыншы жылдары орын алған қазақ зиялылары тобының әліпби (алфавит) тартысы тарихында да өзіндік із қалдырады. 1924-1926 жылдары әліпби тартысы Түркістан мен Қазақстан аумағында толассыз жүрді. 1924 жылы 12-18 маусым аралығында болып өткен білімпаздардың тұңғыш съезінде қазақ ұлтына қатысты әр түрлі мәселелермен қатар әліпби алу ісі туралы сөз болады. Жалпы Кеңес үкіметі билігі тұсындағы ұлттық оқыған қауымның алғашқы бас қосуы осы қазақ білімпаздар тобының съезі болды. Түрлі баспасөз беттерінде білімпаздар тобының жиыны өтетіні туралы ерте-ақ жария етіліп, онда қандай мақсаттар атқарылатыны туралы жазылды.

“Бұл жиылыс еріккеннің ермегі емес, “топалаң уақытындағы той” емес – мектептерде оқу ана тілінде жүргізіліп, кітаптар жанданып, жазу машинасы шығып, мекемелерінде іс қағаздарын қазақ тіліне көшіріп жатқан дәуірде, үлкен сапырылыс болып, пікір өрнек, жазу-сызу, программалар, жобалар майданы ашылған дәуірде, өмір тілегімен болып жатқан жиылыс. Бұл жиылыс – ой, сөз жиылысы” – деп, өтілер жиынның мән-жайы туралы жалпылама түсіндірме беріледі. Шындығында, бұл білімпаздар тобын шақырудың өзі қазақ елінің болашақ әдебиетін, тілін, емілесін, мәдениеті мен түрлі ғылыми істерін шешуде бөлінбей, біртұтас ұлттық ортақ мүдде үшін дұрыс шешім қабылдап, істі алға бастырту мақсатынан туған еді. Әйтсе де қазақтың араб әліппесін латын әліпбиіне көшірер тұста “жаңашыл” ұлт зиялылары мен “ескішіл” ұлт зиялылары арасында үлкен пікірталас орын алады.

Білімпаздардың тұңғыш съезінде қаралған күрделі мәселелердің бірі – әліпби турасында болды. Соған орай әліпби турасындағы баяндаманы Ахмет Байтұрсынұлы жасайды. Ахмет Байтұрсынұлы “Әліпби тақырыпты”

атты баяндамасында осы күнгі қазақтың пайдаға асырып жүрген түрік (араб) әліпбиін қолданыстан шығарып, латын әліпбиін аламыз деген пікірдің дұрыс еместігін түсіндіреді. А. Байтұрсынұлы араб жазуын жақтаудағы негізгі дәлелдері – бұл әліпбидің 12-13 жыл бойы қолданылып, қазақ тілінің дыбыстық табиғатына лайықталып, өзгертіліп, қазақ мәдениеті мұқтаждығын толық өтеп отырғандығы және оның дыбыстық әдісімен оқыту ісіне айтарлықтай қолайлы болып шыққандығы еді.

Сондай-ақ А. Байтұрсынұлы бұл әліпбидің полиграфикалық мүмкіндіктері мен экономикалық тиімділік жақтарын да баса көрсетеді, жаңа-жаңа сауаттанып келе жатқан халықтың қайтадан сауатсыз болып қалатындығына, араб графикасымен жазылған дүниеліктерімізден қағажау қалып, тарихи сахнамыздың күңгірт қалатынын да атап өтті. Ал жаңадан алынбақшы латын әліпбиін жүргізудің жұмысы көп, оған көп іс, көп күш керек, оны алудан пайда аздығын айта келіп, жазба түрін осы күйінде қалдыруды жөн санады.

Ахмет Байтұрсынұлы баяндамасынан кейін қазаққа латын әліпбиін алу керектігі турасында Нәзір Төрекұлұлы қосымша баяндама жасайды “Біз латын қарпін қазаққа күшпен алдырғалы отырғанымыз жоқ, әріптің сыртқы пішініне, ажарына қызығып, сән үшін алғалы да отырғанымыз жоқ. Латын қарпін үйрену, жазу қазаққа тым пайдалы, жеңіл. Мысалы, бір газетке бір түрік қарпімен жазып шығуға 15 пұт әріп кетсе, латын қарпімен 2,5 пұт керек. Түркі қарпі үшін 174 ұя, латын қарпіне 44 ғана ұя керек, түркі қарпінің біреуі төрт түрлі, латындікі бір ғана түрлі. Мәдениеттің жаңалығы халықтың пікіріне қарап ілгері кетпей тұра алмайды. Латын қарпін қазір аламын, үйренемін деушілерге бөгет болмауымыз тиіс. Қашан латын қарпін қолданғанша 10 жыл, 100 жыл болар, одан да арман кетер. Бірақ мектептегі оқушыларға таныстыру үшін осы бастан қазақ әліппесінің жанынан тіркеп, бір-екі әңгімелерді латын қарпімен жазып (немістерше), балалардың көзін үйрете беру керек” – деді. Яғни, мұндағы баяндамашы қазақ зиялыларының екеуінің де ой-толғамы ұлттық мүдде жолында маңызды шешімді қабылдау екендігін анық аңғарамыз.

“Съезд мүшелері А. Байтұрсынұлы мен Н. Төрекұлұлының жасалған баяндамаларына өрай өз пікірлерін білдіріп жатты. Әліппе туралы күн жарым айтыс болды. Съезд аса ықыласпен тыңдалды. Ақырында латынға қарсылар: араб әліппесін латындардікіндей даралап береміз, сөйтіп, кемдігін жоямыз, бұдан былай латын ауызға алынбасын деп, съезге ұсыныс кіргізеді. Ал латыншылар болса: латынның негізіне қарсы болмай, қалай бірте-бірте жүзеге асыруды өңдеуге береміз деп жұпыны өзгеріс кіргізді. Ең болмағанда латын әліппесін өңдеп жүзеге асыру жағынан пікірін тиісті мекемеге таныстыруға Қазақстан Оқу комиссариатына тапсырылсын делінді. Дауысқа салу барысында тең болып шықты. Қазақстан Оқу комиссары, съезд мүшесі Н. Зәлиұлы болмай, қағаз арқылы дауысын латынға беріп жіберіпті. Сөйтіп латыншылар бір дауыс артық болған” – деп жазады сырттай бақылаған латыншылардың бірі “Еңбекші қазақ” газеті бетінде.

Мұндағы Ахмет Байтұрсынұлы болсын немесе Нәзір Төреқұлұлы болсын, олардың жоғарыда берген анықтамаларынан екеуінің де ұстанған позицияларының нық екендігі байқалады. Жоғарыда атап өткеніміздей, А. Байтұрсынұлының қауіпі – Алаш зиялыларына ортақ қауіп еді. Яғни, жаппай таратылатын түрлі мерзімді басылымдардың, оқулықтардың шыққанына небәрі он жылдың көлемі болғанда араб әліппесінен латын әліппесіне көшіру – елді басқа әлемге көшірумен бірдей болды.

Съезд әліпби турасында қорытынды шығаруды асығыстық іс санап, мәселені алғаш баспасөз бетіне жариялап, соған орай пікірталас өткізіп, Қазақстанмен Түркістанға қосыла алмай қалған қазақ жұртының уәкілдерін толық қатынастыра отырып шешкенді қисынды деп табады.

Жалпы мұсылман халықтарының дәстүрлі жазуын латын әліпбиіне көшіру туралы идея Қазақстанға сырттан әкелінеді. Кеңес үкіметінің бұл тұстағы түпкі мақсаты түркі тілді халықтарды ұлтсыздандырып, орыстандыру саясаты болды. Коммунистер тарапынан әдейі ұйымдастырылған бұл науқан Қазақстанда табанды қарсылыққа кездеседі. Латын жазуына қарсы сөздер қазақтардың арасында 1923 жылдың аяғынан бастап естілді. Бұл мәселенің Қазақстан аумағында таралуына Әзірбайжан, Татарстан сынды республикалардың латын әліпбиіне бетбұрыс жасауы түрткі болды.

Жаңа алфавитке көшу бұл – тек әріптік таңбаларды ауыстыру ғана емес, сол жаңа алфавитке сәйкестендіре отырып жаңа еміле ережелерін жасау екендігі айқын. Ал осы тұстағы Ресейлік латын әліпбиі саясатына тоқталар болсақ, 1922 жылы 11 тамызда Әзірбайжан Орталық Атқару Комитетінің төрағасы, “Жаңа түрік алфавиті” қозғалысының көшбасшысы С.А. Ағамалы-оғлы В.И. Лениннің қабылдауында болады. Төрағаның сөзін мұқият тыңдаған В.И. Ленин: “Латын графикасына өтуге бұқара қалай қарайды?” – деген сұрауына С.А. Ағамалы-оғлы: “Дұрыс қарайды” – деп жауап береді. Сол тұста В.И. Ленин бұл іске “Бұл Күншығыстағы мәдени революция” – деп баға береді.

Нәтижесінде тікелей коммунистер көсемі В.И. Лениннің нұсқауымен жасалып отырған мәдени революцияның бір ұшы Қазақстанға да жетеді. 1924 жылғы маусымда өткен Қазақ АКСР-і ғылыми қызметкерлерінің съезінде алғаш рет латыншылардың тобы пайда болғанымен, әліде болса айтарлықтай күш ала алмаған еді. Бірақ, 1926 жылдың тамыз айында Баку қаласында Бүкілодақтық тюркологтар съезі болып өтеді. Оған Қазақстаннан Ахмет Байтұрсынов, Нәзір Төреқұлов, Әзіз Байсейітов, Елдес Омаров, Біләл Сүлеев, Телжан Шонанов сынды қазақ зиялылары қатысады.

Аталған съезд туралы Қаныш Сатпаев: “Алқаға Туркия, Әзірбайжан, Татарстан, Қазақстан, Өзбекстан және басқа түрік нәсілдес республикалардан өкілдер келген. Алқаның жұмысына көмектес болу, қорытындыларымен таныс болу үшін жиналысқа күнбатыс Еуропадан көп профессорлар келген көрінеді. Қазақтарды қоспағанда барлығы 132 өкіл болыпты” – деп, одан ары съездің үш мәселе бойынша:

1 Пән сөздері (термин туралы);

2 Емле туралы;

3 Жазу таңбалары туралы ортақ бір тоқтамға келгендерін жазды.

Бұл съезде сөз алған А. Байтұрсынұлы 1924 жылғы Қазақ білімпаздары тобының съезіндегі латын әліпбиі туралы ойын тағы да қайталап ұсынып, қарсылық білдіреді. Әрине, әліпбиді жиі өзгерту – ел өркениетінің дамуына кері әсерін беретіні сөзсіз еді. Себебі жаңа әліпби енген соң оны жалпы халыққа меңгертіп, барлық оқу-ағарту саласына өзгеріс жасаудың өзі үлкен қаражатты қажет етері сөзсіз еді. Сол себепті де А. Байтұрсынұлы бастаған бірқатар Алаш қайраткерлері әліппенің ең тиімді жолын алуды көздеді.

Әйтсе де съезд бірқатар қазақ зиялыларының қарсылығына қарамастан барлық түркі халықтарының жазуын латындандыру туралы шешім қабылдайды. Бұл шараға жетекшілік ететін жаңа түркі алфавитінің Орталық Атқару комитеті құрылып, оған Қазақ АКСР-нен тек Нәзір Төреқұлұлы енеді. Съезд мүшелігіндегі Телжан Шонанұлы латыншылар жағында болды. “Жалғыз қазақ емес, бүкіл араб әліппесін қолдап жүретін елдер арасында латын әліппесіне көшу деген ағым болғаны белгілі. Бұлар тек Кеңестер Одағындағы түріктердің ғана арасында емес, Одақ сыртындағы түріктер мен мұсылман елдерінің арасында да бар. Латын әліппесі бірқатар елдер әлемінде жатыр... әрине латынға қарсылар да бар. Қарсылардың да дәлелі бар. Әңгіме дұрыс шешілу үшін латыншылардың да, оған қарсылардың да ой-пікірлері айқындалуы қажет” – деп өз ойын білдіреді.

Әрине, бұл тұста қазақ зиялылары тобының арасында кикілжіңнің тууы жеке бастың ісі емес, ұлт болашағы болды. Сөзімізді нақтылай түссек, аталған съездің барысында ұлт зиялылары пән сөздер, еміле, жазу сияқты маңызды мәселелер бойынша “Түрік қауымдарына жалпы ортақ боларлық пән сөздер (словарь) тізімі басылсын; емленің негізі дыбыс жүйесіне тіркелсін” – деп ұлт мүддесіне қатысты істі топтасып шешкенде, әліпби мәселесін шешуі де ұлт мүддесінің қамы еді. Яғни, бұл тұста зиялылардың бір тобын қолда бар нәрсені жоғалтып алмау толғандырса, ал екінші тобын өзге елдерден немесе уақыт кеңістігінен қалмау алаңдатып, соған орай ортақ пікірдің туындамауы деп қарастыруымыз керек. Жоғарыдағы Телжан Шонанұлының латын әліппесі туралы ойы да осыны аңғартады.

1927 жылы 9 маусымда БК(б)П Қазақ Өлкелік комитетінің секретариаты Қазақ КСР Халық комиссарлар Кеңесіне латын алфавитін насихаттайтын республикалық комитет құру турасында ұсыныс жасалады. Комитеттің құрамына Нығмет Нұрмақов (төраға), Телжан Шонанов, Әбдірахман Байдилдин, Ғаббас Тоғжанов, Ораз Жандосов, Қайыпов пен Ормантаев сияқты ұлт зиялыларын бекітті.

Осы жылдың 17 тамызында БК(б)П Қазақ Өлкелік комиссариаты үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі, жаңа алфавитті енгізу жөніндегі Орталық комитеттің төрағасы Ораз Жандосов бұдан әрі алфавит туралы пікір-талас жүргізуден келетін ешбір пайданың жоқтығын ескеріп, сөзден іске кірісуді ұстанады. Соған орай тез арада Нәзір Төреқұлов жобасымен жасалған латын

жазуындағы әліппелерді көп дана етіп басып шығарып, елге тарату керектігін атап өтті.

Осы тұста “Әліппе – мәдениет құралы” деп өз ойын ашық білдірген Т. Шонанұлы латын әліппесін алу мен оның төңерегінде болып жатқан түрлі мәселелерді баспасөз бетінде жариялап, халықты хабардар етіп отырды. Мәселен, “Латын әліппесін алуды неге тілейміз?” (Жаңа мектеп. –1926. – № 9-10), “Мәскеудегі қазақ студенттері латын әліппесі жайында не деген?” (Еңбекші қазақ. 1928 жыл. – № 95), “Латын әліппесі туралы” (Еңбекші қазақ. –1926. – № 9-10), “Орта Азиядағы латын әліппесінің жұмысы” (Еңбекші қазақ. –1927. – № 134), “Қазақстандағы латын әліппесінің жұмысы” (Еңбекші қазақ. –1927. – № 128), “Бұл да әліппе жайында” (Еңбекші қазақ. – 1927. – № 9), “Латыншылардың толық жиналысы” (Еңбекші қазақ. – 1927. – 19 маусым), “Жаңа әліппі жұмысы” (Еңбекші қазақ. – 1927. – № 163) “Жаңа әріптің кезекті міндеті” (Еңбекші қазақ. – 1929. – № 66-67) және т.б. мақалалар қатарын халық назарына ұсынумен болды.

Латын алфавитын насихаттайтын республикалық комитет құрамына енген Т. Шонанұлы латын әліпбиін алу қажеттілігі туралы көпшілікке түсіндіріп, баспасөз арқылы оқырман қауымға әр түрлі кеңестер беріп отырды. Мәселен, “Үмбетұлы Мәжитке жауап (латын әліппесі туралы сұрауына)” атты мақаласында бір ғана мақаланың төңерегінде бұл мәселені түсіндіре алмайтынын айта келіп, латын әліппесінің тиімділігін былай көрсетеді: “Әліппе жаңғыртудың екі жағын қарастыру керек:

1 негізі жағынан;

2 іске асырылуы жағынан.

Негіз жағынан дегеніміз – осы күні тұтынып жатқан әліппеміз боларлық жарамды ма? Жарамды болса, артықшылығы қандай? Ол кемшілік жабуға келе ме? Жарамастай болса, жарамды әліппе қайсысы? Ал іске асарлық жағы дегеніміз – араб әліппесінің кемшілігі сонша зор болып, басқа әліппені аламыз дегенде жаңа әліппені қалай кіргізіп жіберуге болады? Осыларға қысқаша жауап берелік.

Араб әліппесі жарамсыз деп көрсетілгелі екі жылдан асып барады. Бұл туралы кітапта жазылды, газеттерде де талай сөз болды. 1924 жылы қазақ білімпаздары тобының “Мәселе көтеріліп, ашылсын” деген қарары бар. Арабтан қашушылардың басты көрсететін дәлелдері: араб әліппесінің техникалық ауыр таңбасы көп, ұйқасы көп, теруге қиын, қысқасы латыннан 7 есеге қымбатқа түседі (бұл баспаханалар есебі). Араб әліппесі ғылым кітаптарының белгілерін, формаларын жазуға келмейді. Ғылым таңбалары жұртқа ортақ латын әліппесі. Бұл күнде жалғыз қазақ емес, басқа түрік елдерінің арасында да жаңа әліппе үшін тегіс қозғалыстар бар. Әзірбайжан, қарашай, жатут бір қатарда әліпбиді алуға пейілдерімен съездерін өткізіп жатыр” – деп, уақыт ағымынан қалмай, алға ілгері қадам жасау қажеттілігін де атап өтеді. Әр бір адам өзіне ыңғайлы нәрсені тыңдайтынын ескере отырып, бұл мәселемен толығырақ түсінгісі келетіндерге қазақ тіліндегі

Нәзір Төрекұловтың “Жаңа әліппе неге керек?”, “Жаңа әліппе”; Мұхтар Әуезовтың “Жаңа әліппе неге керек?” атты мақалаларын оқуға кеңес береді.

Халық ағарту саласында қызмет жасап отырған ұлттық зиялылар өкілдерінің жұмысы күрделеніп, енді ғана қалыптасып, аяғынан тік тұра бастаған оқу жүйесін сауат аштыру мектептерінен жоғарғы оқу орындарына дейін – оқушылар мен оқытушыларды қайта оқыту; оқу бағдарламаларын қайта өзгерту; оқулықтарды арабтан латыншаға аудару сияқты т.б. көптеген ұйымдастырушылық-техникалық шаруалармен айналысуына тура келеді.

Соған сай Т. Шонанұлы латын әліппесінің жай-күйін басылым беттерінде түсіндіре отырып, өз бетінше сауат аштырту ісіне кіріседі. Тіпті ол қазақ халқына таныс өлең жолдарын латын жазуымен көрсетіп, көзін үйретті. Мысалы, латын әліпбиімен Мағжанның “Бүлдірген беті бөбектің” өлеңін латын әліпбиімен былай жазып көрсетеді:

Bulldogged beti bobektin,

Qolinda otir sildirmaq.

Yosi saq-saq kuledi,

Sildirmaqtaı sildirlab ...

Сол сияқты қазақ еліне танымал “Елім-ай” әнін:

Basinan qara taudin koc keledi,

Bir tailak kocken sayin bos keledi.

Ayrilyan ayayinan (j) jaman eken,

Moldireb qara kosden jas keledi.

Өзге түркі республикаларды латынға көшіру ісімен кедергісіз айналысып жатқанда, Қазақстан бұл іске 1927 жылдан бастап қана кірісіп, көш соңында қалуы Мәскеуді қобалжытады. 1927 жылы қыркүйекте Қызылорда қаласында Жаңа түркі алфавитінің Бүкілодақтық Орталық комитетінің төрағасы С. Ағамалы-оғлы келіп, түрлі тексерістер жүргізіледі. Нұсқауға сай ендігі тұста латынға көшіру жұмысын жеделдету шаралары жасалады. Латыншылардың арабшылдарды түпкілікті жеңіп шығуына 1928 жылдың 23 маусымында Бүкілодақтық Орталық Жаңа түркі алфавиті комитетінің III пленумы болып өтеді. Комитеттің төралқасы Қазақстан өкілі Шәймерден Тоғжігітовтың есепті баяндамасын тыңдайды. Ш. Тоғжігітов кезекті баяндамасының барысында латын әліпбиінің тиімді жақтарын көрсете отырып, латынға көшіру жұмысының шабан жүргізілуінің үш себебін көрсетіп, ақталады. “Біріншіден, Кеңес үкметі орнаған соң большевиктер өздерінің күш-қайратын негізінен саяси-экономикалық мәселелерді шешуге жұмсалып, мәдени істер тасада қалды; екіншіден, Қазақстанда арабшылдар ықпалының көпке дейін басым болуы; үшіншіден, жаңа әліпбиге көшу ісіне басшылық жасауға Халық Ағарту комиссариаты белсенділік танытпауы” – деп қорытады.

1928 жылы 20 желтоқсанда Қазақ АКСР Орталық Атқару комитетінің IV сессиясында латын алфавитіне көшу туралы ресми шешімі шығады. Осы тұста Әбдірахман Байдилдин ендігі уақытта жаңа алфавит ескімен қатар өмір

сүре алмайды, сондықтан мүмкіндігінше тез іс жүргізіп, оқу-ағарту ісінде қауырт қимылға көшуді ұсынады.

Түрлі қиыншылықтардың туғанына қарамастан алфавит ауыстыру ісіне қазақтың ұлт зиялылары өзінің төл ісі ретінде жақын көріп, белсене атсалысты. Ұлт зиялылары қатарындағы Т. Шонанұлы да белсенділік танытып, “Жаңа мектеп” журналында “Жаңа әліппе сабағы” айдарымен бірнеше әліппе сабақтарын жариялап отырды. Тіл маманы өз кезегінде халыққа қарапайым тілде мысалдар келтіре отырып, жаңа әліппемен оқушылар сауатын ашуға мүмкіндіктер жасайды. “Білім негізі – хат тану. Бірінші басқышта бітірген бала тұрмысқа керек жерінде іркілмей, оқи, жаза білуі керек. Жеңіл кітаптарды түсінерлік болсын. Уақ хат, куәліктер, әдістер жаза алсын. Жарнамаларды, салық қағаздарын оқырлық болсын. Мұның үстіне жаңа әліппеміз қалың еңбекшілерге нағыз пайдалы да жеңіл әліппе болу үшін, өткір құрал болуы үшін істелетін бірқатар жұмыстарымызды үлгеруге уақыт жетпей жатыр. Онымыз жаңа әліпті телеграмм, радио, стеограммалар үйлестіру ісі сияқтылар” – деп, бұдан әрі халықты жаңа әліппемен сауаттандырудың бірнеше жолын ұсынады:

1 Ең алдымен жаңа әліп жұмысының қарқынын үдете отырып, барлық кітаптарды тез арада латын тілінде шығару;

2 Мемлекет тарапынан жаңа әліпке көңіл бөліне отырып, басылым беттерінде бұл турасында үздіксіз жарияланымдар беру;

3 Халық шаруашылығының жоғарғы кеңесі баспаханаларды жаңа әріптермен жабдықтау, арабша кітап басылымын тоқтату;

4 Оқу комиссариаты тарапынан арнаулы комиссия құрамы бекітіліп, барлық оқу орындарына арнаулы міндеттемелер мен нұсқаулар беру;

5 Жаңа жылға дейін почта, телеграф қызметтерін жаңа әліпке сәйкестендіру.

Сол сияқты Т. Шонанұлы өз кезегінде тек Қазақстан жағдайында ғана емес, бүкіл түркі әлеміндегі латын әліпбиі істеріне араласып, пікір қосып отырды. Орта Азия халықтары мен Кавказ, Еділ бойы, Орал тауы, Қырым түбегі түріктерінің тілдеріндегі аз-маз айырмашылықтардың барлығын атап көрсетіп, барлық түрік тілдерінің дыбыстық заңдылықтарын қарастырады. Т. Шонанұлы түрік тілдерінің арасындағы кейбір айырмашылықтарды тек бірнеше әріптер төңірегінде ғана түзеуге болады деп есептеген. Мәселен, ол татар халқының жаңа емілесіне тоқталып, латын әліпбиіне көшу жолында әр түрлі түркі халықтарында туындауы мүмкін ерекшеліктерге татар тілінің мысалында тоқталады. Соңында Т. Шонанұлы “татарлардың бұл емілесі осы кезден барлық татарлы жерде ұсталуы керек. Біздің Қазақстан татарлары бұл емілені ұстауға міндетті. Осы кезден мектептеріне кіргізу керек. Татар оқытушылары бұл емілені біліп алулары керек. Татарша бас қаріп те ұсталады. Ұсталуы орыстікі сияқты жерлерде. Елдегі оқытушыларды да таныстыру үшін, тілін қазақша еміледе көрсетілген материалдарды татарша жаздық. Татарлардың жаңа емілесімен жаздық. Мұғалім түсінбеген жері

болса, “Жаңа мектеп” басқармасынан сұрасын” – деп мәселені түсіндіре кетеді.

Шығыстағы революция (В.И. Ленин) тікелей коммунистердің белсенділігімен Қазақстанда да жүзеге асқан соң, 1929 жылы 10 ақпанда БК(б)П Қазақ Өлкелік комиссариатының арнаулы қаулысына сәйкес араб жазуымен жазылған кітаптарды шығармау жөнінде республика басқармаларына нұсқау беріледі. Сондықтан латынға қарсы күрескен Ахмет Байтұрсынов бастаған төте жазу қорғаушылары аз уақыт ішінде шығармаларын латын алфавитімен жазуға көшті.

Баспасөз бетінде “ескішілер” мен “жаңашылдар” болып екіге бөлініп, алфавит (әліпби) мәселесін талқылаған ұлт зиялылары жаңа шешім қабылданып, нұсқау берілген тұста ұлт мүддесі үшін қайта тізе біріктірген еді. Соның үшін олардың өзара әліппе мәселесі үшін болған қызу айтысын тек ұлттық құндылықтарды жоғалтып алмау қажеттілігінен туды деуге болады.

Осы тұста зерттеуші Дихан Қамзабекұлының: “Араб тілі – шығыстың латыны” деген пікірді оқып едім. Шынында біздің көп сөзіміз арабқа келіп тіреледі. Өкініштісі, біз араб жазуын енді пайдалана алмаймыз. Бағыт, талғам, уақыт оны көтермейді. Сондықтан шығыстың латыны емес, Шығыс құндылықтарына сиымды Батыс латынын топырағымызға лайықты етіп орнықтыруымыз абзал” – деген пікірімен қосыла отырып, бұл мәселеге тек қоғамдық ой-пікір ғана емес, маман-ғалым ретінде келген Т. Шонанұлының кейбір латын жазуына байланысты жазған ой-пікірлерін саралап, талдап шығудың да қажеттілігі келген сияқты.

1929 жылға дейін республиканың астаналары болып келген Орынбор, Қызылорда қалаларында ғылым, оқу-ағарту қызыметіне қызу араласып, әліппе, оқулық, бағдарламалар жазып, халықты сауаттандыру жолында талмай қызмет жасады. Т. Шонанұлы енді Алматыға жол тартып, оқу-ағарту саласында ғылыми еңбектерін жалғастырумен болды.

Жиырмамыншы жылдардың екінші жартысында Қазақстанда арнаулы орта және жоғарғы білімді ұлттық мамандарға деген сұраныс күшейе түсті. Ал бұл тұста қазақ халқының жаппай сауатсыздығын жою міндеті әліде болса республикадағы өзекті мәселелердің қатарында тұрды. Соған орай халық ағарту ісі мен жоғарғы білімді мамандарды даярлап шығару ісі қатарластыра жүргізілді.

Ұлт зиялыларының бұл тұста оқу-тәрбие жүйесі туралы таластары толастамады. Ахмет Байтұрсынов, Смағұл Садуақасов, Аспендияр Кенжин, Иса Тоқтабаев, Елдес Омаров, Молдағали Жолдыбаев, Телжан Шонанов сынды қайраткерлер халық ағарту ісін ұлттық негізде жүргізу идеясын жақтады. “Артта қалған халық қашан да озат ұлттарға тәуелді болады, сондықтан халық жастары елін теңдікке жеткізу үшін арымай-талмай білім алулары керек”– деген Ахмет Байтұрсынұлының сөзін басшылыққа алған қазақ зиялылары халқының сауатын ашу ісіне үлкен белсенділік танытты.

1926 жылға дейін қазақтың орта және жоғарғы білімді ұлттық зиялылар тобы Ресейде (Мәскеу, Ленинград т.б), Орынборда (ПИНО-практикалық халық ағарту институты, КИНО), Ташкентте (Түркістан мемлекеттік университеті), САГУ-Орта Азиялық мемлекеттік университеті сияқты оқу орындарында білім алып, халық мүддесі үшін қызмет етті.

А. Байтұрсыновтың “Бұхара халық арасында жаппай сауатсыздықты жою жұмысы мен жоғарғы оқу орындарында білікті мамандарды қатар даярлау жүргізілуге тиіс”– деп санаған мақсатты ойы орындалып, Кеңес үкіметі жиырмасыншы жылдардың аяғында оқытушылардың әлеуметтік деңгейін көтеру жолында біршама шаралар қабылданып, іске асырылып жатты. Мәселен, ұлттық оқытушылар кадрларын дайындауда септігін тигізген негізгі шаралар РСФСР Халық Комиссарлары кеңесінің 1926 жылғы 2 сәуіріндегі “Ауыл, село оқытушыларының жағдайын жақсарту шаралары туралы”, Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті мен РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1927 жылғы 27 шілдедегі қаулысында ауыл-село оқытушылар қауымын ақысыз пәтермен, жылумен, жарықпен, жылына екі ай демалыспен қамтамасыз етіп отыру көзделді. Аталған шараның жалғасы ретінде 1927 жылғы БК(б)П Орталық Комитетінің “Педагогикалық оқу орындарына оқытушылар даярлау туралы” қаулысы шығады.

Бұл қабылданған қаулылар республикада оқытушылар кадрларын қабылдауда, оларды ашылған әртүрлі сатылы мектептер мен орта, жоғарғы оқу орындарында оқуын, білімін жетілдіруде оң әсері болды.

Аталған шаралардың тікелей әсері болуы керек, 1928 жылдың маусым айында Қазақ АКСР-і үкіметінің шешімімен Алматы қаласында Қазақтың педагогикалық институты (қазіргі Абай атындағы Алматы Мемлекеттік университеті) ашылады. Алғаш ашылғанда бұл оқу орны қазақ университеті ретінде құрылады. Университеттің құрамында педагогика, ауыл шаруашылығы және медицина факультеттері болды. Кейін университеттен бөлініп, 1930 жылы ауыл шаруашылығы, 1931 жылы медицина институттары ашылады. Ендігі тұста мұндай Жоғарғы оқу орындары Қазақстанның бірнеше аймақтарында ашылып, білімін жоғарылатуды көздегендерге үлкен мүмкіндіктер берді.

1929 жылы Қазақ Халық Ағарту комиссариатында әдіскер болып жұмыс жасап жүрген Т. Шонанұлы жаңа астана Алматыға жұмыс бабымен келуі жоғарыда аталып өтілді. Алайда Т. Шонанұлы өзінің жеке іс парағында Алматыға келу себебін астананың Алматыға көшірілуімен түсіндіреді. Бірақ, Т. Шонанұлының ғылыми орталыққа айналып келе жатқан жас астанаға келуінің себебін аталған жағдаймен байланысты деп айта алмаймыз. Шындығында ол қазақ жастарына толыққанды білім беру үшін ең алдымен өз білімін жоғарылатуды көздеген болатын.

Соған орай, осы жылы Т. Шонанұлы осыған дейін алған біліміне қанағаттанбай, өздігінше (экстерно) емтихан тапсырып, жаңа ашылған оқу орны Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының әдеби-лингвистикалық факультетіне қабылданады.

Мұрағат мәліметтері көрсетіп отырғандай Т. Шонанұлы өзінің ізденімпаздығы мен білімділігінің арқасында 1929 жылы-ақ доценттік ғылыми біліктілігіне (квалификациясына) қол жеткізіп, 1932 жылы көптен армандап келген жоғарғы оқу орынының дипломына ие болады.

Ташкенттің педагогикалық институтының негізінде құрылған бұл оқу орынында сол тұстағы қазақ зиялыларының өкілдері Ахмет Байтұрсынов, Халел Досмухамбетов, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Әбдірахман Байдилдин сияқты азаматтар қызмет етті. Университеттің тұңғыш ректоры болып белгілі тарихшы, қоғам қайраткері – Санжар Асфендияров тағайындалды. Сонымен қатар оқу орынында Мәскеу, Ленинград сынды КСРО-ның орталық қалаларынан оқытушылар тобы шақыртылды.

1931 жылы аталған Жоғарғы оқу орынына Ұлы ақын Абай Құнанбайұлының есімі беріліп, Қазақ педагогика институты болып қайта құрылады. Нәтижесінде Абай атындағы Қазақ педагогикалық институты республика көлеміндегі оқытушылар даярлайтын бірден-бір Жоғарғы оқу орынына айналады. Оқу орынында күндізгі және кешкі бөлімдер ашылып, көптеген пәндер қазақ тілінде оқытылатын болды. Бұл тұста Т. Шонанұлы сияқты тіл маманы институт үшін аса қажет еді. Біліктілігімен көзге түскен маман институтта қалып, 1930 жылдан бастап танымал тіл мамандары Қ. Жұбанов, М. Жолдыбаев, С. Аманжолов сынды зиялылармен қатар тіл білімі кафедрасында оқытушылық қызмет жасағанын мұрағат құжаттары айғақтап отыр.

Бұдан кейінгі кезеңде Қазақ Педагогикалық институтында қазақ зиялыларының тобы арта түскен еді. Оның ішінде тіл мамандарының тізімін беруді жөн көрдік:

Жұбанов Қ – профессор, қазақ, БК(б)П мүшесі;

Жолдыбаев М – доцент, қазақ, сырттай оқу секторының меңгерушісі;

Аманжолов С – доцент, қазақ, БК(б)П мүшесі;

Шонанов Т – доцент, қазақ, партияда жоқ;

Қаратаев – оқытушы, қазақ, партияда жоқ;

Балақаев – оқытушы, қазақ, партияда жоқ

Бекалиев – оқытушы, қазақ, партияда жоқ.

Қазақ Педагогикалық институтында қызмет еткен Телжан Шонанұлы, Ыбырай Алтынсарин сынды ұлы ағартушының оқытушылық, дидактикалық принциптерін барынша жан-жақты оқу-тәрбие жұмысына енгізе отырып, бүкіл саналы өмірін ұрпақ тәрбиесіне бағыттаған оқытушы, ғалым дәрежесіне дейін көтерілді.

1930-1934 жылдары Абай атындағы ҚазПИ-де оқытушы бола жүріп, студенттермен ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру, оларды мәдени іс-шараларға қатыстыру сияқты жұмыстар атқарады. Оқу орны студенттерінің білімге деген құштарлығын байқаған Т. Шонанұлы оларға аса түсіністікпен қарап, үлкен демеу көрсететіп отырды. Жастарға білім беру, ана тілін оқыту мәселелерімен қатар жалпы қоғамға, туған еліне, жеріне қатысты өзекті жайттарды түсіндірді. Әсіресе Т. Шонанұлының

оқытушылық қызметіндегі елеулі белес – жаңа арнаға бет бұрған ел өміріндегі білім жолын бір жүйеге келтіріп, тиянақты дәріс берудің жаңа жолын салу болды. Аталған бағытта оқытушы мектептегі оқу бағдарламасын жасаумен айналысты.

“Оқып-жазуға, ысылуға керекті шарт-көп жаттығу. Баланы көбірек жазып, оқуға дағдыландыру керек. Бұл үшін дұрыс әдісті ұстау тиіс. Жеңілден ауырға, оңайдан қиынға, жақыннан алысқа көшіріледі” – дей отырып, балаларды еңбекке баулу, оқу-білімге ұмтылдыру сияқты басты қағидаларды оқытушылар қауымына түсіндіреді. Мәселен, Т. Шонанұлы мектептегі оқу программасын (бағдарламасын) жасаудың жолдарын айқындайды. Соған орай комплексті сабақ беруде әңгімелесу, класс пен мектеп жиналысына араласу, өлең мен тақпақ, сахна ойыны, оқушының баяндамасы сияқты бөліктерге бөле отырып ұйымдастыруды ұсынады. “Оқытушының сөзін тыңдағаннан бала білім алады. Оқытушының сөзін тыңдағаннан балалар үлкендер сөзін түсінуге дағдыланады. Оқытушы тілі балаға үлгі болуы керек. Бірақ, бала түсінерлік болсын; біліміне, жасына сәйкес келсін; әр бөлім баласына сөйлейтіні, әңгіме әр түрлі болады” – деп, әңгімелесудің шарттарын ескерте отырып, одан ары мектеп жиылысына балалардың қатысуын қатаң қадағалауды сөз етеді. Соған сәйкес жиылыста баланың сөйлей білу, басқаны тыңдай білу, тәртіп сақтау, басқаның сөзін бұзбау қағидаларының қалыптасатынын айқындайды. Ал келесі кезектегі өлең мен тақпақ баланың көңіл көтеруімен қатар, жан-жағындағы әсемдікті танып білуге көмектесе, ал сахна ойыны баланың басқаға еліктеп, тілін түзеп, тілді белсенді меңгеруіне септігін тигізеді. Ең соңында баяндама балалардың оқу мен іздену белсенділігін арттырумен аяқталады.

Осы тұста қазақ зиялысы Жүсіпбек Аймауытовтың: “Сабақ беру – үйреншікті, жай шеберлік емес, ол – үнемі жаңадан жаңаны табатын өнер” деген тоқтамды сөзі Т. Шонанұлы сынды ұстаздық жолда шындалушылар тобына айтылған сияқты.

Т. Шонанұлы Жоғарғы оқу орындарында оқытушылық жасай жүріп, мектеп бағдарламасы мен оқу ісіне араласуы жайдан-жай емес еді. Себебі, сол кезеңнің басты мәселелерінің бірі жалпыға бірдей міндетті бастауыш оқудың енгізілуі болды. Атап айтсақ, 1930 жылы 30 тамызда Қазақ АКСР Орталық Атқару комитеті мен Халық Комиссарлар кеңесінің жалпыға бірдей міндетті бастауыш оқуды енгізу туралы қаулысы қабылданды. Аталған қаулыға сәйкес, 1930-1931 жылғы оқу жылынан бастап бастауыш білім беру ісін отырықшы аудандарында күзден бастауға, ал көшпелі аудандарда 1930 жылдың көктемінен бастап кірісу көрсетілді.

Басшылыққа алынған негізгі құжаттар жарияланғаннан кейін Қазақстанда міндетті бастауыш білімге көшуге қамтамасыз ету жолында кең көлемді жұмыстар жүргізіле бастады. Жаңадан мектептер салынып, олардың жанынан шалғай аудандарда тұратын балалар үшін интернаттар ашылып, оларға батрактар мен кедейлердің балалары орналастырылды.

Әйтсе де, міндетті жаппай білім беруді жүзеге асырудың басты шарттарының бірі – оқулықтар мен оқу құралдарын жарыққа шығару болды. Сондықтан елдегі алфавиттің ауыстырылуы да қатар келіп, республикада білім беру, оқулықтар, оқу құралдарын шығару ісі ел өміріндегі кезек күттірмейтін шараны жеделдете түсті.

“Оқулық жүрдім-бардымның ісі емес, өте жауапты жұмыс. Қазіргі ғылымымыздың түп-қазығы сол оқулық болуы керек. Оның ғылыми назарын жастар білу үшін тіліміздің қалыптасқан заңдылықтарын айқындап алуға тиіспіз. Оларды жақсы білмей, жақсы оқулық жазу мүмкін емес” – деп ғалым Құдайберген Жұбанов атап өткендей, қазақ зиялылар тобы оқулық жазу ісінде аса ізденімпаздық танытып, өз істерін жауапкершілікпен атқарды.

Т. Шонанұлы да аталған істе белсенділік танытып, оқушылар мен жас сауаттанушылар үшін оқулықтар жазды. Мұрағаттық құжаттар көрсетіп отырғандай, Т. Шонанұлының оқу құралдары үлкен сұранысқа ие болады. Мәселен,

1 “Әліппе” оқулығы 1934 жылы – 85000 дана;

2 “Әліппе” оқулығы 1935 жылы – 95000 дана;

3 “Әліппе” 1936 жылы – 80000 дана;

4 “Грамматика” (3-4 сыныптар үшін) оқулығы 85000 данамен басылып шығады.

Әсіресе “Әліппе” (Жаңалық) оқу құралы Қызылорда, Алматы қалаларындағы баспалардан әлденеше рет басылып шығып, сол кездегі мектептер үшін негізгі оқу құралдарының қатарында болды. Мәселен, 1931 жылы 6-басылыммен Қызылорда қаласынан шыққан “Жаңалық” оқу құралы Қазақстан оқу комиссариатының арнайы тапсырысымен қайта басылып шығады.

Аталып отырған оқу құралындағы көңіл аудартуға тұратын нәрсе сөздерді бейнелейтін жекеленген заттардың суреттері мен баланы ойлауға жетелейтін сюжетті суреттердің көп болуы. Сонымен қатар түрлі мағанадағы мақал-мәтелдер, тазалық, гигиеналық талаптар туралы сөздер кеңінен беріледі.

Мәселен, “Кітапты күт!” деген айдармен берілген талапта: “Кітап – адамның досы”, “Кітапты жыртпа, кірлетпе!”, “Оқи білмейтіндерге кітапты дауыстап оқы!” деген сияқты толып жатқан ережелер қатары бар.

Ал “Саулық сақтап” деген бөлімде: “Басқа адамның орамалымен бетінді сүртпе!”, “Басқа адаммен бір аяқтан, бір қасықпен ас ішпе!” деген түрлі ескертпелерден құралады. Аталған тәрбиелік мәні бар сөздердің маңызы қаншалықты зор екендігі талас тудырмайды. Сонымен бірге оқу құралында оқытушылар қауымына арналған хабарландыру үлгілері, шағын әңгімелер, ай, күн, жыл атаулары келтіріледі. Ауа райының күнтізбесі туралы айтылып, оны қалай толтыру үлгісі көрсетіледі.

Әліппеде есеп мәселесі де ескеріліп, цифрларды таңбалау үлгілері, шағын есептер, қарапайым есеп амалдары, түбір асты мен ауызша есептер қатары

берілген. Тіпті әліппенің мазмұнына Ілияс, Сәкен, Сәбит сынды ақын-жазушылар шығармаларынан да үзінділер беріледі.

Мысалы, Ілиястың “Күн шыққанда” өлеңі берілген:

Мал масайрады өрісте,

Ауыл-колхоз бәрі істе.

Тұр, көкешім, күн шықты,

Малда-атаң, әкең-егісте.

Тәтең кергім керуде,

Иірді апаң ұршықты т.б.

Т. Шонанұлының аталып отырған әліппесі сол кезеңнің талабына сай жазылған, мазмұны сан қырлы оқу құралдарының бірі ретінде саналды. Бұл әліппенің оқушылар үшін танымдық әрі тәрбиелік маңызы ғалымдар арасында аса жоғары бағаланған.

1933 жылы 4 сәуірде БК(б)П Қазақ өлкекомының бюросы Наркомпрос ұстанған бастауыш және орта мектептерге арналып жазылуға тиісті оқулықтардың авторларын бекітеді. Қазақ тілінің оқулығын жазу бір мезгілде үш ғалым-ұстаздарға – Молдағали Жолдыбаев, Құдайберген Жұбанов, Ілияс Ахметовке тапсырылады. Бұл үш автор әрқайсы жеке оқулық жазған соң, оның ішінен ең үздік жазылған біреуін Наркомпрос таңдап алып, жарыққа шығаруға міндеттенді. Ал орыс тілділерге арналған қазақ тілінің оқулығын Ілияс Ахметов пен Телжан Шонанов жазуға міндеттелді. Осы қаулымен республикадағы мектеп оқулықтарының тиісті дәрежеде жазылу барысын қадағалап, баспадан шығарылуына басшылық жасау Сейтқали Меңдешов пен Жанайдар Садуақасовқа жүктеледі.

Соған орай Т. Шонанұлы ересектерге, қазақ тілін үйренуші өзге ұлт өкілдеріне арнап оқу құралдарын, зерттеу еңбектерін жарыққа шығарды.

Оның ішінде “Шала сауатты ересектер үшін оқу құралы” (1926 жыл, көлемі 207 бет), “Самоучитель киргизского языка для русских” (Орынбор, 1924 жыл), “Қазақ тілінің оқу құралы (орыс мектептері үшін)” (Алматы, 1933 жыл, көлемі 97 бет) сынды еңбектері қатарын атап өтуге болады.

Т. Шонанұлының оқулықтар жазу ісіне профессор Әбу Тәкенов: “Т. Шонанов, негізінен, оқулықтарды бастауыш кластарға, жаңа сауаттанып жүрген ересектерге және 1923 жылдан кейін қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқи бастаған басқа ұлт өкілдеріне арнаған. Ол бастауыш класс педагогикасымен методикасын қатар меңгерген. Оған қоса еміле, тіл дамыту, хрестоматия, қазақ тілін оқыту методикасы сияқты әр түрлі салаларды тең қамтыған. Олай болса Т. Шонанов – қазақ бастауыш мектебінің теориялық әрі практикалық негізін қаласты деуге болады” – деп баға береді.

Әсіресе Т. Шонанұлының оқытушы ретінде өзге ұлт өкілдеріне арнап жазған еңбектері басқа халықтар арасында қазақ тілін үйретіп, насихаттауға біршама игі әсерін тигізгені сөзсіз еді. Мәселен, 1925 жылы Орынбор қаласынан “Самоучитель казахского языка” атпен шыққан оқу құралында қазақ тілі мен орыс тілінің грамматикасын салыстырмалы түрде түсіндіре отырып, тіл үйренуді жеңілдету үшін екі тілде мағанасы жақын сөздерді

(Оренбург-Орынбор, Каракум-Қаракұм, Сибирь-Сібір, канцелярия-кеңсе, товар-тауар, журнал-жорнал т.б.) қатар беріп, ең алдымен қарапайым сұрақ-жауап арқылы сөз, сөйлем құрастыруға, біртіндеп сөйлемдерді күрделендіре түсіп, таза қазақ тілінде сөйлеуге, сонан соң жазуға көшуді ұсынады.

Т. Шонанұлы кез-келген халықтың өзге тілді үйрену ісінде қиындықтар кездесетінін ескере отырып, қазақ тілін үйренем деушілерге түрлі әдіс-тәсілдер ұсынады. Мәселен, “Білім кеңесінің бағдарламасы және 1–басқыштағы ана тілі” атты мақаласында әрбір ұстаз шәкіртінің жас ерекшелігін, сөйлеу қабілеттілігін ескеруін сұрайды. Кейбір дыбыстарды айту барысында (әсіресе З.С.Р.Ш...) кемшіліктерін, олардың себебін тексеріп, тіпті керек болса дәрігер көмегімен сөйлеу дефектілерін жолға қою керектігін көрсетеді.

Телжан Шонанұлының өмірдегі ұстазы А. Байтұрсынов да осы жәйтке көңіл аударғаны белгілі. Мәселен, А. Байтұрсынов өзінің “Қазақша оқу жайынан” деп аталатын мақаласында: “Жаңа жолдың оқуы жас мұғалімдердің қолында. Бұлардың күштері тың, білімдері соны, пікірлері жаңа. Ниеті – жұртына қызымет ету. Бұлар білгенін, тапқан-таянғанын жұртынан аяп қалатын емес”. Алайда А. Байтұрсынов та бала оқыту жолында қателіктердің болып отырғанын да айта келіп, олардың бірнеше кемшіліктерін көрсетеді: дыбыс айыруда әдістің жоқтығы; оқуды дыбыспен жаттықтырудан бастамау және т.б.

Халқының оқу-ағарту ісіне белсене араласқан Телжан Шонанұлы ендігі тұста өлкенің мәдени-ағарту, ғылыми қоғамдық жұмыстарына да белсене араласып, талмай қызмет жасағанын мұрағаттық құжаттар айғақтайды.

20-30-жылдары республиканың қоғамдық өмірінің ғылыми саласында ерікті ғылыми қоғамдардың ролі жоғары болды. Ондай ерікті қоғамның бірі-1920 жылы құрылған Қырғыз (қазақ) өлкесін зерттеу қоғамы (Общества изучения Киргизского края) еді. Өз кезегінде Қазақ республикасының тарихи-археологиялық, этнографиялық, жаратылыстану және басқа салаларын терең зерттейтін органға айналған қоғам жарғысында төмендегідей мақсаттар қатарын белгілейді:

– Қазақстанға байланысты жиналған және мұрағат, кітапханадағы, жеке адамдарда бар материалдарды жүйеге келтіріп, олардың ғылыми мәнін анықтау;

– Жергілікті жерлерде ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізіп, өлкені зерттеу үшін экспедициялар жабдықтау;

– Осы өлкені зерттейтін адамдарға, ғалымдарға көмек көрсету, оларды қолдау, басқа ғылыми, қоғамдық бірлестіктермен тығыз байланыс орнату;

– Ғылыми материалдарды, кітаптарды, қолжазбаларды, актілерді, карталарды, басылымдарды, өнер бұйымдарын сақтауды және жергілікті жерлерде музей құруды ұйымдастыру.

Осылайша жасалатын жұмысына жүйелі мақсат қойған қоғам өзінің мүшелігіне алғашқыда 21 адамды алады, оның үшеуі ғана қазақ ұлтының

өкілі болды. Атап көрсетсек, А. Байтұрсынов, М. Жолдыбаев және Е. Омаров еді. Ал 1923 жылы 15 сәуірде қоғамның кезекті отырысы болып, қоғамның председатели К.Н. Саковский, орынбасарлығына М.Н. Баталов, ал басқару ұйымына А.Л. Мелков, М. Дулатов, К.Р. Қаржаубаев сайланып, 22 адамды қоғам өз мүшелігіне қабылдайды. Мүшелікке қабылданғандардың 12-сі қазақ ұлтының өкілдері болды. Олар Д. Тоқтабаев, С. Сәдуақасов, С. Қадырбаев, М. Мурзин, С. Сейфуллин, Ә. Жангелдин, Н. Айдаров, А. Алдоңғаров, С. Досжанов, Т. Шонанов, А. Бірімжанов, М. Жолдыбаев болды.

Қырғыз (қазақ) өлкесін зерттеу қоғамы өзі құрылған тұста тарих-археология, жаратылыстану-географиялық және этнографиялық болып үш секцияға бөлініп жұмыс атқарса, 1923 жылы қоғамның жұмысының барысына қарай ендігі кезекте төрт секция бойынша жұмыс жасайды.

1 Жаратылыстану-географиялық.

2 Тарихи-этнографиялық.

3 Өлкетану.

4 Өнеркәсіптік-экономикалық.

1925 жылы қоғамның кезекті мәжілісінде Қазақстан өлкесінің тарихын, этнографиялық құндылықтары туралы мол мағлұматтар жинастыру мақсатымен, тарихи-этнографиялық секциясының төрағалығына А.К. Бірімжанов тағайындалып, ал Т. Шонанұлы оның төраға серігі (товарищ председателя) болып сайланады.

Әр кез өзінің білімділігімен, тыңғылықты істерімен танымал Т. Шонанұлы 1926 жылдың 14 наурызынан бастап Қоғамның тарих-этнография секциясы төрағалығына сайланғандығын мұрағат құжаттары көрсетіп отыр.

Жаңа да жауапты қызметке кіріскен Т. Шонанұлы ендігі тұста қазақ елінің тарихына, этнографиясына қатысты деректік материалдар жинап, ұлттық құндылықтар қатарын толықтырып отырады. Аталған ойымызды түйіндеуімізге тағы да мұрағаттық құжаттар негіз болып отыр.

Қазақ өлкесін зерттеу қоғамы 1926 жылы 17 маусымдағы хаттамасында төраға П.В. Ивановтың басшылығымен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің он жылдығына орай, тарих-этнография секциясының аталған шараға орай жасалынып жатқан жұмыстарын тыңдап, арнайы тапсырмалар жүктеледі.

Ал бұл тапсырма бойынша тарих-этнография секциясына төрағалық етіп отырған Т. Шонанұлы айтарлықтай іс тындырады. Атап айтсақ, 1926 жылы Т. Шонанұлы өз тарапынан арнайы хабарлама жазып, баспасөз бетіне ұсыну арқылы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың шынайы беттерін ашуға тырысқан. Соған орай жалпы Алаш азаматына қоғам тарапынан сұрау салып, хабарлама жасайды. Түсінікті болу үшін хабарламаның толық мәтінін берген жөн.

“Ардақты Азамат!

Өзіңізге белгілі 1916 жылы июннің 25-де қанішер Николай патша қазақ азаматын соғыс майданындағы қызметке алады деп жарлық шығарды. Ол

соғыста қара халыққа зияннан басқа пайда жоқ еді. Қазақстан майданға азамат бермейміз деп патша үкіметіне неге қарсылық көрсетілді. Ел өз ішінен әскер шығарды, қаруланды, патша әскеріне қарсы соғыс ашты. Қан судай ақты. Мал талауға, азамат қамауға түсті. Бар далада мылтығын тарсылдатып, шапқан аттың дүрсілінен халық шаршады.

Қазақ тарихында 1916 жылдағыдай оқиға сирек болған. Сол 1916 жылдың көтерілісіне биыл аттай он жыл толды. Қызылордада Қазақстанның тарихын, тұрмысын, жерін, шаруашылығын зерттейтін ғылым қоғамы бар. Сол қоғам биыл 1916 жыл туралы тарихта із қалдырмақ. 1916 жылдың көтерілісін еске түсіретін, артқа белгі қалдыру тарих алдындағы борышымыз. Сол жұмысқа тарих дерегі керек. Сіз 1916 жылғы көтерілістің қалың ортасында болдыңыз. Сондықтан сізден өтініш мынау: сол 1916 жылғы көтерілісін жинақтап бұрын жазған сөздеріңізді, өзіңзде қалған беттеріңізді толық қылып жазып жіберіңіз. Әсіресе ел не үшін көтерілді, қай өңірде көтеріліс басталды? Әскердің зияны елге қалай тиді? Қандай жазалар тартты? Бұдан да басқа кем қалмаған жерін толықтырып жазыңыздар. Кеңес үкіметі 1916 жылғы патшаға қарсы көтеріліске ешкімді жазғырмайды. Іркілмей, бүкпей істің анығын жазыңыз. Қаламға олақпын деп қорықпаңыз.

Болған істі көпіртпей, көбейтпей дәл өзін жазасыз деп сенеміз. Бұл оқиға туралы пайдаға тиерлік өзіңіз білетін адамдардың аты-жөнін бізге білдіруіңізді өтінеміз. Өздеріңіз жіберетін мәліметтер июль аяғынан қалмағаны жөн”.

Қоғам адресі:

Қызылорда, Наркомпрос и Общества Изучения Казахстана.

Қазақстанды зерттейтін қоғам.

Тарих-тұрмыс бөлімінің
төрағасы

Телжан Шонанұлы.

Яғни, Т. Шонанұлының 1916 жылғы көтеріліске қатысты берілген бұл үндеуі қазақ халқының XX ғасыр басындағы ұлт-азаттық көтерілістерін тарихи тұрғыдан зерттеуде деректік маңызы зор.

Сонымен қатар Телжан Шонанұлы қазақ тарихын деректік негізде, шынайы жазылуын қажет деп санай отырып, секцияның мүшелері Д.В. Гусевқа “1916 жылғы қазақтар көтерілісінің үш құжаты”; О. Жандосовқа “Генерал Куропаткиннің құпия баяндамасындағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің кейбір мәселелері”; С. Қаржаубаевқа “1916 жылғы Орал губерниясы қазақтарының көтерілісі” және т.б тақырыптарда баяндамалар жасау тапсырылады. Ал Т. Шонанұлы “1916 жылғы Жетісу губерниясы қазақтарының көтерілісі” мәселесін өзінің тікелей зерттеу объектісі етіп алады. Өкінішке орай, секция отырысының хаттамаларында аталған тақырыптарда баяндамалар жасалғандығы турасында хабарланып өтілгенмен, олардың тезистері кездеспейді. Сондай-ақ 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске қатысты материалдарды қазақ тілінде жинаққа енгізу туралы қаулы қаралып, оның жұмысын қадағалау үшін үш адамнан тұратын

комиссия тағайындалады. Олар: Т. Шонанов, А. Қасымов және Е. Омаров болды.

Т. Шонанұлының қазақ тарихына үлкен мән беріп, ыждахаттылықпен материалдар жинауы жайдан-жай емес еді. Ол бұған дейін-ақ қазақ тарихы, соның ішінде қазақ жерінің мәселесі турасында “Қызыл Қазақстан” журналына бірнеше мақалалар жариялайды. Мәселен, “Қазақ жері мәселесінің тарихы” деген атпен аталған журналың 1923 жылғы 15, 16, 17, 18, 19-21, 22 сандарында; 1924 жылғы 1-2 сандарында барлығы 6 көлемді мақала жариялап, 1926 жылы мақалаларының бас-аяғын біріктіріп, “Қазақ жері мәселесінің тарихы” атты үлкен ғылыми еңбекті жазып шығарды. Сондай-ақ, өз кезінде Т. Шонанұлы Қазақстанның тарихы үшін маңызды даталық кезеңдерін де қағаз бетіне түсіріп отырғанын мұрағаттық құжаттардан кездестіруге болады. Мәселен,

- * 1731 жыл 19 февраль Императрица Анна Иоаннованың Әбілқайыр мен басқа да қазақ билеушілерін Ресейдің қол астына алу туралы грамотасы
- * 1735 жыл 31 август Орынбор қаласының іргетасы қаланды.
- * 1738 жыл Орта және Кіші Жүздің бірнеше рубасылары Ресей бодандығын қабылдады
- * 1812 жыл 1 май Бөкей Ордасының Кіші жүз құрамынан бөлінді.
- * 1855 жыл 8 май Сұлтан Арыстан Жанторинді көтерілісші Есет Көтібаров өлтірді.
- * 1868 жыл 21 октябрь Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстары құрылды.
- * 1921 жыл 7 ноябрь “Еңбекші қазақ” газеті шықты.
- * 1921 жыл 15 сентябрь “Қызыл Қазақстан” журналы шықты
- * 1925 жыл 1 октябрь “Жаңа мектеп” (бірінші педагогикалық журнал) шықты – деп, мәліметтер береді.

1928 жылға дейін қоғамның тарих-этнография секциясында төрағалық қызмет атқарған Телжан Шонанұлы қазақ тарихына қатысты жазылған жұмыстардың жарыққа шығуына да өз үлесін қоса білді.

Мәселен, 1927 жылы 29 желтоқсанда І. Жансүгіровпен Т. Шонанұлы арасында екі жақты келісім жасалады. Келісім бойынша, 1925 жылы 15 қазанда “1916 жылғы Жетісудағы қазақ-қырғыз халқының көтерілісінің құжаттары” атты қазақ тіліндегі көлемі 13 беттік жұмысын баспа бетінде шығару үшін І. Жансүгіровке 1000 сом қаламақы төленсе, М. Әуезовтың орыс тіліндегі “Образцы народного творчества в Джетысуйской губернии” еңбегіне 960 сом қаламақы төлгені туралы құжат та мұрағат қорларында сақталынған.

Аталған кезеңде де қазақ зиялылары тағы да бірлесіп, қазақ елінің тарихы мен этнографиясына қатысты материалдар жинау ісінде белсенділік танытқанын байқаймыз. Мұрағат құжаттары көрсетіп отырғандай, Тарихи-этнографиялық секциясы мүшелігінде төмендегідей қазақ зиялыларының есімдері кездеседі: И.А. Ахметов, І. Жансүгіров, М. Жолдыбаев, Х.Д. Досмухамедов, Д.Д. Досмухамедов, О.Ж. Жандосов, А.М. Майлыбаев, Е. Омаров, Т. Шонанов, Ж. Қасымов және т.б. Яғни, бұдан Т. Шонанұлы өз кезегінде қазақ елінің тарихы мен этнографиясына айтарлықтай үлес қосқанын көруге болады.

Осылайша өз кезегінде ұлтының болашағы үшін ұлт зиялыларымен қатар үлкен еңбектер атқарған Т. Шонанұлы өзін нағыз ағартушы-ғалым, әдіскер ретінде танытты. А. Байтұрсынұлынан тәлім алып, нәтижесінде үлкен ағартушы деңгейіне көтерілген Т. Шонанұлы қоғамдық істерге де белсене араласып, ұлтының тарихы мен этнография саласына қатысты құжаттарды топтастыру ісінде де айтарлықтай жұмыстар қатарын атқарды. Оны біз жоғарыда келтірілген түрлі мұрағат құжаттарынан және Т. Шонанұлының атқарған істерінен айқын аңғара аламыз.

Тақырыптың мазмұнын бекіту үшін қойылатын сұрақтар:

- 1.Т. Шонанұлының Орынбор қаласындағы Халық Ағарту комиссариаты жанындағы Академиялық Орталықтағы қызметі
2. Қайраткердің “Іс һәм идея ” атты мақаласы және оның маңызы
3. Қазақтың Халық Ағарту Институты және Т. Шонанұлының еңбектері
4. Телжанның латын әліпбиі туралы пікір-таластардағы көзқарастары
5. Абай атындағы қазақ педагогикалық институттындағы оқытушылық қызметі
6. Т. Шонанұлының Қырғыз (қазақ) өлкесін зерттеу қоғамының тарих-тұрмыс бөлімінің төрағасы ретінде тарихи мәселелерді зерттеуі

2.1 Т. Шонанұлы – жазушы, аудармашы

Қазан төңкерісінен кейінгі тұста оқу-ағарту ісі мен мәдениет саласында көптеген шаралар қолға алынғаны туралы алғашқы тарауларымызда сөз болды. Сол ауқымды шаралардың бірі – аударма ісі. Әсіресе, мектеп оқулықтарын аудару, көркем әдебиетті тәржімелеу жүзеге асырыла бастады. Ендігі тұста Ахмет Байтұрсынов бастаған ұлт зиялылары оқу құралдарын даярлап шығару жұмысымен қатар аудармалар жасау ісімен де шұғылданады. 1923 жылдың екінші ақпанында Халық Ағарту комиссариаты ұлттық зиялылар тобына Академиялық Орталықтың негізінде қазақ тіліне түрлі кітаптар аудару міндетін жүктейді. Жүктелген міндетке орай, Ахмет Байтұрсыновқа “Әдебиет танытқыш теориясын”; Арифметиканы – “Есеп-қисап”, Геометрияны –“Кескіндеме” деп аударып жүрген Елдес Омаровқа “Физика”, “Геометрия”, “Алгебра” оқулықтарын; Мұхтар Мурзинге “Аналитикалық геометрия”, “Тригонометрия” оқулықтарын; Молдағали

Жолдыбаевқа “Тарихи материализм”; Телжан Шонановқа “Тұрмыс жүйесінің қысқа курсы” және т.б ұлт зиялыларына түрлі аудармалар жасау тапсырылады.

Кеңес үкіметі орнағанға дейін бастауыш мектепте орыс тілінен сабақ беріп, тәжірибе жинақтаған Телжан Шонанұлы үшін берілген тапсырма ауырға соқпай, жатық та нақты етіп орындап шығады.

Бұл туралы зерттеуші З.Дүкенбаева 30-шы жылдары ұлттық шығармашылық интеллегенцияның бір бөлігі – кәсіпқой әдеби аудармашылар пайда болды. Аударма ісімен айналысқан қазақ оқығандары ХІХ ғасырдан бастап жылдан-жылға көбейе түскен еді. Аудармашылар жөнінде сөз болғанда, әңгіменің отаршыл әкімшілікке қызмет еткен, арнайы оқытылып даярланған тілмаштар туралы емес, шығармашылық интеллегенция өкілдері туралы болып отырғандығы есте болу керектігі туралы тұжырым жасайды.

Алайда Қазақстанның саяси басшылығы зиялылар тобының әр қадамын жіті бақылап, олардың шығармаларын сынға алып отырды. Шамамен 1926-1927 жылдары БК(б)П Қазақ өлкекомы баспасөз бөлімінің меңгерушісі Ғ. Тоғжановқа Халық Ағарту комиссариатына жіберілген құжатта 24 қазақ қаламгерінің есімдерін атап, оларды саяси көзқарастары мен әдеби шығармашылығының сипатына қарай екі топқа бөліп көрсетеді. Халықшыл, ұлтшыл бағыттағы ақын-жазушылар делінген 14 қаламгер қатарында: Ахмет Байтұрсынов, Елдес Омаров, Жүсіпбек Аймауытов, Халел Досмұхамедов, Мұхтар Әуезов, Міржақып Дулатов, Мұхаметжан Тынышбаев, Телжан Шонанов, Әлихан Бөкейханов, Жұмағали Тілеулин, Мағжан Жұмабаев, Қошке Кемеңгеров, Ғаббас Нұрымов және Ахметсапа Жүсіпов болды. Коммунистер идеологиясының мұндай қатал сынына Телжан Шонанұлы да зиялылармен қатар ұстанымдылық таныта білді.

1934 жылы 15 қаңтарда Қазақстанның мәдени өмірінде С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің (қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) ашылуы маңызды оқиға болды. Ендігі тұста Т. Шонанұлы өзінің оқытушылық ісін аталған Жоғарғы оқу орынында жалғастырады. Мұрағат құжаттары айғақтап отырғандай, Т. Шонаұлына 1934-1935 оқу жылында 640 сағат жүктелініп, сондай-ақ тізбеде оның бұған дейін тіл мен тіл методикасы бойынша 15 ғылыми жұмысы аталып, орыс тілімен қатар неміс, парсы және араб тілдерін жақсы меңгеретіндігі көрсетіледі.

Өз кезегінде бірнеше тілді меңгерген Т. Шонанұлының аудармашылық ісін де атап өтуге болады. Аударма өзіндік теориялық және практикалық маңызы бар, ғылым ретінде тармақталған сала екендігі айқын. Олай болса, Т. Шонанұлы қызметінің мәнді бір бөлігі – аударма саласы болды.

Жалпы аудармаға қойылатын талаптар қатары сан алуан. Ең бастысы – аудармашының эстетикалық қызметі, яғни көркем шығарманы басқа ұлт өкілдеріне жеткізе білуі, сондай-ақ аударма арқылы түрлі мәдени ескерткіштер мен өнер туындыларымен таныстыруы. Сол арқылы түрлі ұлттар арасындағы өзара ұғынысу, танысу пайда болады. Бір сөзбен айтқанда, аударма ұлт мәдениетін жақындастыратын сала.

Баста атап өткеніміздей, Қазан төңкерісінен кейін іле-шала оқу-ағарту ісімен мәдениет саласында көптеген шаралар қатары қолға алынды. Соның бірі – аударма ісі. Әсіресе мектеп оқулықтарын аудару, көркем әдебиетті тәжімалау жүзеге асырыла бастады. Соған сәйкес Ахмет Байтұрсынов бастаған ұлт зиялылары аударма ісімен де айналысты. Т. Шонанұлы да аудармашылар қатарынан табылып, 1924 жылы алғаш рет қазақ оқырмандарына А. Богдановтың “Тұрмыс жүйесі ғылымының қысқа курсы” атты кітабын аударғаны атап өтілді.

Сонымен Т. Шонанұлының аударма саласындағы алғашқы төл туындысы А. Богдановтан тәжімалаған “Тұрмыс жүйесінің қысқа курсы” кітабы еді. 316 беттен тұратын кең көлемді ғылыми кітапты аудару барысында Т. Шонанұлы А. Богдановтың нұсқасынан алшақтамауды мақсат етеді. Соған орай “Политическая экономияны – тұрмыс жүйесі ғылымы. Бір ғылым дегеніміз – адам тәжірибесінің бір белгілі тарауындағы түрлі құбылыстарды шеберлеп бөлу болады” – деп, алғы сөзінде тұрмыс жүйесі ғылымының анықтамасы мен тікелей аудармасын бере отырып, тұтастай кітаптың идеяларын сақтап, көпшілікке айтарлық ойды толық жеткізіледі. Кітапты жазушымен қосылып М. Дулатский (М. Дулатов – К.А.) қайтадан өңдеп, толықтырады.

Аталған алғашқы аудармадағы жетістік сол, Т. Шонанұлы өз ісіне асқан жауапкершілік таныта отырып, Қазақстан ғылыми-әдебиет Кеңесі қабылдап алған аудармасының соңында 200-ден аса сөздік қорды ұсынады. Мәселен,

абсолютная монархия – қайырусыз патшалық;

анализ – талдау;

анимизм – жандандырушылық;

бытье – болмыс;

двигатель – қозғаушы,

акционерное общество – жарналы серіктік;

дивидент – пайда;

бюрократизм–кеңсешілдік сияқты т.б. сынды сөздік қорын ұсынуының өзі аударманың құндылығын көрсетеді.

Т. Шонанұлы бұдан кейін 1925 жылы Л. Каменскийдің “Ауылдағы кооперация туралы” баяндамасы мен Н. Крупскаяның “Ауыл арасындағы саяси-ағарту жұмысы” атты кітабын аударды. Өкінішке орай Н. Крупскаяның “Ауыл арасындағы саяси-ағарту жұмысы” атты кітабының аудармасы қолға түспеді. Әйтсе де Л. Каменскийдің “Ауылдағы кооперация туралы” баяндамасының аудармасы сақталып қалыпты. Л. Каменскийдің аталған баяндамасын 8 беттік кітапша етіп Т. Шонанұлы аударды, ал кітапшаға: “Каменский жолдастың бұл сөзі кооперация туралы айтылған. Осы күні ауылда кооперация жасау мәселесі шаруашылықтың негізгі жұмысының бірі” – деп, Смағұл Сәдуақасұлы алғысөзін жазады.

Ел өмірінде коммунистік биліктің нығайып, соған орай орын алған іс-шаралар қатарындағы кооперация құру ісі мен оның жай-жапсары турасында ауыл ящайкелері хатшыларының РОБ кіндік комитетінің жанында болған кеңестегі Л. Каменскийдің баяндамасын Т. Шонанұлының аударуы жайдан-

жай емес еді. Мұндағы мақсат ел өмірінде орын алып отырған түрлі саяси ахуалды жаңа сауаттанған елдің өз ана тілінде танысып, түсінік алуы аудармашыны толғандырды деп айтуға болады. Яғни онда Л. Каменскийдің аталған баяндамасын Т.Шонанұлы ауылдағы кооперация туралы, кооперацияны күшейту, ауылдағы кооперацияның кемшіліктері және Л. Каменский жолдастың қорыту сөзі деп төрт бөлімге бөліп алып, аударды. Соған сәйкес аударманың мазмұны қазақ оқушысына түсінікті, ұғынықты болуын қадағалай отырып, сәл ежіктеп түсіндіру байқалғанмен, түпнұсқа қатаң сақталып аударылған.

Сондай-ақ Т. Шонанұлының әр кез үкімет үндеулері мен қарарларын да аударып, оқырман назарына ана тілінде жеткізіп отырған. Мәселен, “Социалдық негізде құрылған Кеңесті Қазақстан республикасындағы барлық партия ұйымдарына, коммунистер партиясының барлық мүшелеріне һәм барлық еңбекшілерге қазақтың облыстық комитетінен үндеу” (Қызыл Қазақстан. – 1924. – № 1-2. – 15-18 бб.), “Қаулы” (Қызыл Қазақстан. – 1924. – № 5-6. – 89-100 бб.), “Халық Ағарту комиссариаты орынбасары жолдас Тоқтабаев һәм ұйымдастыру бөлімінің бастығы жолдас Плотниковтың баяндамаларын тыңдағаннан кейін шығарылған қаулылары” (Қызыл Қазақстан. – 1929. – № 19-21. – 80-85 бб.) және тағы басқалары.

Қазақ оқырмандар қауымына біраз болса да таныс орыстың жазушысы В.Г. Короленко болды. В.Г. Короленконы қазақ оқырманына алғаш таныстырғандардың бірі Әлихан Бөкейханов деп айтуға болады. 1915 жылы “Қазақ” газетінің 15 июльдегі № 141 санында Әлихан Бөкейханов В.Г. Короленконың “Огоньки” (“От”) атты әңгімесін аударып, көпшілік назарына ұсынса, кейін “Қазақ” газетінің бетінде В.Г. Короленконың туғанына 60 жыл толуына орай мерейтойлық мақала да жазды. Онда, ол “өткен 15 июльде орыс кітап жазушысы, мұны писатель дейді, Владимир Галектинович Короленко алпыс жасқа толды.

Бұл Короленко Лев Николаевич Толстойдан соңғы орыс жұртының бетінің қызылы – ұяты. Жазған неше әдемі кітабынан бөлек алпыс жасында қылған ісі көп. Бұл Короленко сондай, мұның алдында жамандық қылуға хайуандардың да беті қызарады, – деп жазушыға үлкен баға беріп, – Короленконы орыс жұртының “совесті” дейді, қазақша ақ көңіл судьясы. Айына бір кітап болып шығатын “Русское богатство” журналы – Короленко журналы. Осы журналды орысша білетін қазақ алып оқыса, Короленконың таза жолын білер” – деп өз ойын білдірді.

Осылайша Алаш қайраткері Әлихан Бөкейханов жоғары бағалап өткен орыстың жазушысы В.Г. Короленко еңбектерінің бірі Т. Шонанұлы аудармаларының да қатарында кездеседі.

Осы жерде В.Г. Короленконың “Тағдыр, жазымыш” (“Необходимость”) әңгімесін Т. Шонанұлының да аударуы кездейсоқтық емес еді.

Жалпы алғанда адамзат пен әлемдегі таңғажайып құпия құбылыстар, оның ішінде адам тағдыры немесе Құдайдың адам баласына ұсынар сыйының әсер-ықпалы өте күшті.

Тағдыр немесе жазымыш – уақыт талабынан туған іс болса, оны ел арасында тануда беймәлім сырларды көпшілікке жеткізу қажеттілігі туады.

Т. Шонанұлы В.Г. Короленконың еңбегін аудару барысында әңгіменің танымдық сипатына үлкен орын беріп, таразының салмақты басына өмір белестерін қою арқылы жеткізуді ойластырғаны байқалады.

Әңгімеге түрткі болған уақиға – тағдырдың ұсынған сыйы. Яғни, орыс жазушысы қарт пен жас арасындағы өмір жолын таразылап келіп, ағаштан жапырақтың үзіліп түсуі, тостағандай бақаның тас астында қалып мерт болуы, тастың омырылуы сынды көріністер қатарын бейнелей келіп: “уақыт талабына сай тас уақыты жетіп омырылды, жапырақ ағаштан ажырап, жерге түсті, ал көрер рахаты біткен бақа тас астына түсіп опат болды” – деп, В.Г.Короленконың өмірден алынған туындысы Т.Шонанұлының тыңғылықты аудармасы арқылы қазақ оқырмандарының көкейінен жол тапты.

Орысша мәтінде әңгіме 5 бөліктен тұрса, сол құрылым аударманың барысында да сақталған, тәжіма сәтті шыққан.

Т. Шонанұлы өз кезегінде сауатты аудармалар жасап қана қоймай, аударматану саласына алғаш сын еңбектер қатарын да ұсынды.

“Талай жақсы аудармаларымыз бар. Әйтсе де аудармаларымыз әлі дәлдікке жете алмай келеді. Ондай кемшіліктердің бірнеше түрін байқаймыз, – деп аударма ісінің жайына тоқтала отырып, – оның бір түрі – түбірді өз карауылынан өзгерту, екінші түрі – түбірге аударушы өзінен қосып, кемітуі, өңдеуі... Енді кейбір аудармашылар – түбірді өздерінше әдемілеп, олпы-солпы түбірдің кемшілігін жойып, қазақша құлшындырып түсіндірем деп тырыстым” – дейді де, оған нақты мысал келтіру арқылы жауап береді.

Мәселен, Н.В. Гогольдің “Өлі жандар” мен Тургеневтің “Аталар мен балалар” шығармаларынан үзінділер келтіреді. Гогольдің “Өлі жандарын”: “Ворота гостиницы губернского города выехала довольно красивая не большая бричка, в какой ездят холостяки, отставные подполковники, так же капитаны помещики имеющие около сотни душ крестьян словом, все те, которых называют господами средней руки” .

Оны қазақшаға былай аударған: ““Н” қаласы губерниялық қала еді. Осы қаладағы үлкен мейрамхананың қақпасына жеп-жеңілтек, әп-әдемі солқылдақ арба мінген бір жолаушы келіп кірді. Жұрттан иығы аспаса да, бірер жүз қара шаруаны билеп, кеуде буын қатарына қосылатын қызмет жағынан азандыққа айналған салтбасты бойдақ полковник штаб капитан алпауыттарымыздың бірі мініп жүретін арба дерлік еді”. Бұл аударма сөзінің жартысы артық, бір қатары түбірде жоқ (үлкен, жеп-жеңілтек), ал бір қатары қазақ тілін салақ қараудан артық кеткен (салтбасты, бойдақ). Осылайша Н.В. Гогольдің 484 мың таңбалы 2 томдығы қазақша аудармасында 585 мыңдай таңба болып шыққанын Т. Шонанұлы сынға алады.

Бұдан ары нақты мысал келтіре отырып, Т. Шонанұлы аудармашылар қауымы тарапынан орын алған кемшіліктер қатарын тізіп, түбірді бұзып аудару идеяны дұрыс түсінбеу салдарынан туатынын анықтап береді. Соған

орай орыс сөзінің орайына түсінбей аударушының шамалап аударып, түбір “бас” десе “құлақ” болып кететінін жеткізеді. Ал келесі кезекте түбір сөздің қиқаланып бұзылып, аударылуының тағы бір себебі – түбірде көрсетілген елдің иа таптың әдет-ғұрпына, мақал-мәтеліне, тұрмысына түсінбеуден туу мүмкіндігін көрсету арқылы аудармашы қауымға арнап шет тілі курстарын ашу идеясын көтереді.

1936 жылы 27 қазанда БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің бюросы А.С. Пушкиннің қаза болуына 100 жыл толуына байланысты бірталай мәдени шараларды белгілеумен қатар, ақынның қазақ тілінде 3 томдық шығармалар жинағын қазақ тіліне аударуға ең үздік кәсіби күштерді жұмылдырды. Бюро осы тұста БК(б)П Қазөлкекомының саяси-ағарту жұмысы секторының меңгерушісі болып қызмет істеген Ғабит Мүсіреповтың жетекшілігімен құрамында С. Сейфуллин, Б. Майлин, І. Жансүгіров, С. Мұханов, М. Әуезов бастаған шығармашылық топқа А.С. Пушкин туындыларын қазақшаға сапалы аударылуына барлық жауапкершілікті міндеттейді.

Соған орай басшылық аудармашылар құрамын жиі талқылап, саяси тұрғыдан қате жіберді деп танылған қаламгерлер тобына сенімсіздік білдіріп, оларды аударма ісінен аулақтатып отырды. Ал үкімет шыққан тегі кедей, идеологиялық жағынан сенімді делініп, аударма жұмыстары тапсырылған адамдардың білім деңгейінің, шеберлік дәрежесінің кемдігі көріне берді. Әдеби көркемдік сипаты нашар болғанмен саяси тұрғыдан кіршіксіз аударылған кітаптар көбейді. Бұл негізінен сапасы нашар, әрі түсінуге қиын туындылар тобын зорлықпен енгізу, ұлттық таным мен қазақ мәдениетіне коммунистер тарапынан тигізілген соққы еді.

А.С. Пушкин шығармаларының аударылуы туралы осы тұста баспасөз беттерінде түрлі сын мақалалардың пайда болуына әкелді. Мұндай аударма сыны шараларына Т.Шонанұлы да атсалысты. Негізінен Т. Шонанұлының аудармаға байланысты мақалаларының көпшілігі А.С. Пушкин шығармаларының қазақ тіліне аударылуы жайын қозғайды. Мәселен, 1936 жылы 20 ақпанда “Қазақ әдебиеті” газетінің бетінде “Пушкин шығармаларының аудармасы туралы” атпен мақаласы жарияланды. Өз мақаласында автор бірден бұған дейін С.А. Пушкин шығармалары қазақ арасында қай тұстан бастап тарала бастағанын сөз етеді. “Пушкин қазақ тіліне шет-пұшпақтап аударыла бастағалы 50 жылдай болды. Содан бері аудармаларды толық қамтуға бір мақала жеткіліксіз. Орыс пен Батыс Еуропа әдебиетінің құнарлы бұлағынан емін-еркін тұна ішіп, тәрбие алған Ыбырай Алтынсаринді қоя тұрғанда ХХ ғасырдың соңғы жартысында туған қазақ ақындарының бір қатары А.С. Пушкин шығармаларымен таныс сияқты,” – деп, 1884 жылдан бастап Пушкинді Абай аударма бастағанын, Пушкин аудармалары өз басынан үш дәуірді өткізгеніне тоқталады.

Соған орай алғашқы дәуір – Абай мен оның шәкірті Шәкәрім аудармалар дәуірі, екіншісі – Алаш ұлтшылдарының дәуірі және Кеңес аудармашыларының дәуірі болып бөлінеді. Бұл орайда Т. Шонанұлы Абай аудармашылығын бәрінен жоғары қояды. “Абай аудармаларында ерекше бір

жаңалық сезіледі. Ол жаңалық Абайдан бұрынғы аудармашыларымыз тарихында болған жоқты. Жаңалық дегеніміз – А.С. Пушкиннің өз ырғағын қазақ поэзиясында бұрын болмаған, түрді сақтап аударуы” – деп, өз тарапынан баға бере отырып, Абайдың аталған бағытын әсіресе Татьяна мен Онегин хаттарынан байқалатынын сөз етеді. Мәселен, “Евгений Онегиннің аудармалары туралы” мақаласында Т. Шонанұлы: “1889 жылы Евгений Онегиннің 800 жол шамалы өлеңін аударған. Ол аудармасының кей жерінде екі әдіс қолданылған. Мысалы, Онегиннің Татьянаға бақшада кездесіп, айтқан сөзін Абай:

“Таңғажайып бұл қалай хат,
Мағанасы алыс, өзі жас” – деп те,

“Хатыңнан жақсы ұғындым сөздің бәрін” – деп те бастап, екі түрлі аударған” – деп, Абай аудармашылығындағы негізгі жаңалық өз ұйқасы мен өз мөлшерін сақтай отырып, оны аударуда өлең сөздің ырғақтық–саздық қалпының сақталуына да көңіл бөлгенін даралап көрсетіп береді.

Сөз соңында Т. Шонанұлы: “Бүгінгі күні Пушкин шығармаларының берері мол. Кейбір ақындар Пушкин үлгісіне салып өлеңдер жазып жүр. Пушкиннің ұлы шығармалары қазақ әдебиеті мен бірге қайнасып, Пушкин қазақ халқының сүйкімді ақыны болып отыр. Пушкинді орыс тілінде оқитын қазақ азаматтары да тіліне сүйсініп, аудармаларын оқып отыр. Пушкин – әдебиеттің биік шыңы. Сол шыңды толық игеріп алуымыз керек” – деп аудармашы қауымға ой тастайды.

Осылайша, Т. Шонанұлы А.С. Пушкин шығармаларының қазақ тіліне аударылу барысына шолу жасай отырып, аудармашылар қауымына түрлі талаптар қойып, өзінің аудармашылық қырынан көрсете білді. Аудармашыға, аударма ісіне қойылатын талап өте жоғары, жұмысы жауапты Т. Шонанұлы талап билігінен де, жауап үрдісінен де шыға білді.

Сонымен бірге Т. Шонанұлы өз кезегінде оқушыларды еңбекке, тапқырлық пен төзімділікке, ақылдылыққа шақыру мақсатында латын алфавитімен 10-13 жастағы балалар үшін “Бай баласы мен жарлы баласы” әңгімесін жазды. Аталған әңгімені Т. Шонанұлының нағыз төл туындысы деп айта алмаймыз. Оған себеп, “Бай баласы мен жарлы баласы” деген тақырыппен Ы. Алтынсарин де әңгіме жазды және екі әңгіменің де мазмұны ұқсас болып келеді. Бірақ, бұл орайда, аталған нұсқада Т. Шонанұлының қолтаңбасы жоқ деп айтуға болмайды.

Т. Шонанұлы мен Ы. Алтынсарин әңгімесінің өрбу желісін сәл өзгертіп жаза отырып, жазушы ретінде жас ұрпақты достыққа, еңбекке баулуға, өзара көмек пен жауапкершілік қағидаларына шақырады.

Жалпы осы тұста Т. Шонанұлының жазушылық қырының да бар екендігін аңғаруға болады. Себебі, “Бай баласы мен жарлы баласы” атты әңгімесіне дейін 1928 жылы “Әйел теңдігі” журналында “Күләш” әңгімесін жариялайды.

“Күләш” – Т. Шонанұлының жазушылық қабілетін танытатын көркем шығарма. Аталған әңгімені оқу барысында ең алдымен жазушының уақыт шындығынан алыстамауы, сол дәуірдің сипатын жеткізе білуі байқалады.

Әңгімеде кейіпкерлер де онша көп емес. Басты кейіпкер Күләш. Тақырыпқа негіз болған да Күләштің тағдыры. Тұтастай алып қарағанда әңгімеге арқау болып отырған тақырып ХХ ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті үшін жаңалық емес. Қазақ әдебиетінің алғашқы көрнекті шығармалары Міржақып Дулатовтың “Бақытсыз Жамал”, Спанияр Көбеевтің “Қалың мал”, Бейімбет Майлиннің “Шұғаның белгісі”, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың “Қамар сұлу” сынды туындыларын еске түсіреді.

XIX ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында қазақ қызының сүйгеніне қосылуын тілеу, оның қалың мал құрбаны болып малға айырбасталып, еріксіз жетекке еріп кете баруы көптеген қалам иелерін толғандырған ірі әлеуметтік мәселеге айналып кетті. Сол себепті әйел теңдігі тақырыбына үн қоспаған қаламгер аз болды.

Әңгімеде төңкерістен кейінгі қазақ ауылындағы екіге бөлінген қарама-қайшы көзқарас сөз болады. Шағын әңгімеде дау-дамай бейнеленеді. Дау-дамайға арқау болып отырған ескі салттың айтқанына көнбей, көңілдегі мақсатты ойға жетуге ұмтылған қазақ қызы Күләш төңерегінде өрбиді. Жарасымды өмірді таңдаған Күләш пен оның сүйгені Бекайдар сынды жастардың қосылуына қарсы тұрушы ата-ана еді.

“Мен бір кезде тұрмыстың күңі едім, енді күлі болдым. Мен Арқаның арқар бойлы, талды өмірдің тотысы едім. Қияға ұшуға бет бұрамын да, қанатым қайырылып қияға ұша алмай, қайғылы өмірдің ортасында қалдым. Ақсақал ата баласының айырбастан түсетін олжасында едім. Теңдік таңы ашылды. Езілген әйелдің алдын шырмаған бұғау кесілді. Арамжүрек құзғындар бізге қылыш сұға алмайды, үрей қашырған ескілік біздің жолда тұра алмайды,” – деп шешімді сөзін айтқан Күләш Бекайдармен қол ұстасып, кете барады.

Күләштің әкесі Әзмұхан он шақты жігітімен арбаның соңынан ілесіп, қызын тоқтатпақ ниетін білдіреді. Осылайша екі топ арасында келіспеушілік орын алады.

Әңгіменің аяғында Әзмұхан қызбалы қанынан туған ісіне қызарақтап, ұялғандай болады да: “Теңдік жолына қадам басып, тұңғыш алған адымың қайырлы болсын!” – деп ақ батасын беріп, Күләшті аттандырғанда күміс күн шашырап, ұшқан нұр сәулесі әлемді жайнатқандай болды” – деп әңгімесін аяқтайды. Яғни, автор әңгімеде әлеуметтік ортадағы нашар көріністердің тек дұрыс шешімін табуын көздейді.

Т. Шонанұлының бұл әңгімесінің ерекшелігі – біріншіден, жинақылығы болса, екіншіден, әңгіменің тілі жатық, орамды, соған сай жазушыға қойылар зор талаптар үрдісінен шыға алады. Яғни, зерттеу жұмысының барысында Т. Шонанұлының қаламы ұшқыр жазушы, талап биігі мен жауапкершілік үрдісінен шыға білетін шебер аудармашы болғаны көрінеді. Әсіресе Т. Шонанұлы аударма жанрындағы еңбегінің қомақты болғаны байқалады.

Осылайша Т. Шонанұлы алдымен Ырғызда, одан соң Халық Ағарту комиссариаты жанындағы Академиялық Орталықта белсенді қызмет атқаруы барысында жалпы мемлекеттік көлемде ойлай алатын қайраткер дәрежесіне көтерілді. Ал Қырғыз (қазақ) өлкесін зерттеу қоғамының басшыларының бірі ретінде қазақ тарихы мен этнографиясына қатысты құжаттарды жинастыру ісін дұрыс жолға қойып, тарихшы ретінде қалыптаса бастады. Туған елінің ұлтжанды азаматы бола білген Т. Шонанұлы, халқының көркейген болашағын армандап, соның қамын тереңнен ойлап, сол жолда адал қызмет еткен қайраткер бола білді. “Жаңа мектеп” журналы редакциясында еңбек ете жүріп бүгінгі тәуелсіз елімізде қайта көтеріліп отырған латын әліпбиі жөніндегі мәселеге белсене араласты. Сол себепті де ғасыр басындағы әліпби мәселесіне қатысты істерге араласты және өз ой-пікірін білдірді. Жақында еліміздің Президенті Н.Ә. Назарбаев: “... қазақ әліпбиін латынға көшіру жөніндегі мәселеге қайта оралу керек. Бір кездері біз оны кейінге қалдырған едік. Әйтсе де латын қарпі коммуникациялық кеңістікте басымдылыққа ие” – деп латын қарпінің ұлт болашағын қалыптастыру жолындағы қажеттілігін атап өткен болатын. Яғни, бүгінгі таңда латын алфавитіне көшу мәселесі қайта көтеріліп отырған тұста Т. Шонанұлының көзқарастары қайта сараланып, талдауды қажет етері сөзсіз.

Сондай-ақ Кеңес үкіметі тұсында Т. Шонанұлы өзін әр қырынан таныта отырып, оқытушы, жазушы, талантты аудармашы ретінде мәнді де маңызды істер қатарын атқарған. Қазақтың Жоғарғы оқу орындарында оқытушылық қызмет атқарған Т. Шонанұлы оқулықтар шығарып, аудармашылықпен айналыса жүріп, бойындағы бар күш-қуатын, білімін, талантын жаңа өмірді құру ісіне жұмсап, артына мол ғылыми мұра қалдыра білді.

Тақырыптың мазмұнын бекіту үшін қойылатын сұрақтар:

1. Ғалымның С.М. Киров атындағы қазақ мемлекеттік университетіндегі оқытушылық қызметі
2. Т. Шонанұлының аударма саласындағы алғашқы төл туындысы . “Тұрмыс жүйесінің қысқа курсы”
3. Ғалымның аудармалары және олардың маңызы
4. Т. Шонанұлының көркем шығармасы - “Күләш” және оның тағлымдық мәні
5. «Бай баласы және жарлы баласы» әңгімесінің маңызы
6. Ұрпаққа білім беру ісіне және мамандар даярлауға қосқан үлесі

2.3 Т. Шонанұлы еңбектеріндегі жаратылыстану және тіл мәселелері

Өткен ғасыр басында қалыптасқан ұлт зиялылары қазақ халқын қоғамдық дағдарыстан шығарар жол – ғылым мен оқу-ағарту салалары деп білді. Және де олар өз шығармаларында халықты өнер-білімнің түрлі салаларымен таныстыру үшін қоғамдық ғылымдарды қалыптастыруға тырысқан еді. Нәтижесінде жиырмамыншы жылдары қазақ зиялыларының алдында ұлттық

ғылымды барынша жандандыру мәселесі көтеріліп, соған орай біршама жұмыстар атқарылғандығы зерттеу жұмыстарының барысында біршама қарастырылған болатын. Ғалым Телжан Шонанұлы да көптеген еңбектер қатарын жазып, ұлт ғылымының өркендеуіне үлес қосып, өзінің жан-жақты ғылымдар саласын меңгергендігін байқатты.

Ел өміріндегі қажеттілікті өтеу барысында қоғамдық ғылымдармен қатар жаратылыстану ғылымының мамандарын даярлап шығару ісіне Т. Шонанұлы да қол ұшын берді. Соған орай Т. Шонанұлының ғылыми мұраларының бір тобын – жаратылыстану ғылымы бойынша жазылған еңбектері кұрайды. Мысалы, “Тамшының тарихы” (Жас қазақ. – 1924. – № 5-6); “Нұх кезіндегі топан деген не?” (Жас қазақ. – 1924. – № 5-6); “Мектепте аймақтану” (Жаңа мектеп. – 1925. – № 3); “Жазғы серуенге қыс қалай әзірленді?” (Жаңа мектеп. – 1928. – № 1-4-5); “Жағрафия оқыту әдісінің жемісі” (Жаңа мектеп. – 1929. – № 4); “Жағрапияның алғашқы сабақтары” (Жаңа мектеп. – 1927. – № 1-8) және т.б.

XX ғасырдың 20-шы жылдарында түрлі ғылым салаларымен қатар өлкетану, әсіресе мектептегі өлкетану ісінің қолға алынуы жаңа бастама болды. Кеңестік Қазақстан жағдайында өлкетанудың негізінің қалануына жұмыстың бастапқы тарауында аталынып өткен Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамының орны ерекше болды. 1924 жылдан бастап қоғамның негізгі бағыттарының бірі – мектепте өлкетану бөлімдерін ұйымдастыру болды. Бұл бөлімге ең бірінші кезекте төмендегідей міндеттер қатары жүктелді: қолда бар маңызды материалдарын мектептік өлкетану ұстанымдарына бейімдеу, өлкетану жұмыстарына оқушылар мен ұстаздарды тарту, мектепте өлкетану үйірмелері мен ұйымдарын нығайту болды.

Телжан Шонанұлы Қазақстанды зерттеу қоғамының қызметінде жүріп республикадағы өлкетану жұмыстарына қатысты істер атқарғандығын мұрағат құжаттары да айғақтайды. Мәселен, 1927 жылдың 12 сәуірінде Қоғамның кезекті отырысында Шонанов, Мелков, Ахмедов, Алдаберген, Жолдыбаев, Дулатовтарға қоғамның жұмысымен қатар өлкетану жұмыстарына қатысты лекторлық курстар даярлау ісі жүктелсе, ал 1929 жылы 28 сәуірде Өлкетану штаты құрылып, өлкеде түрлі мәдени шаралар жүргізу үшін Ернараров (төраға), Жандосов, Жолдыбаев, Айтмағанбетов және Шонановты бекітеді.

Сондай-ақ Қазақстан Халық Ағарту комиссариатының тікелей тапсырмасымен қоғам мектептерге Қазақстанның географиялық карталарын дайындап, оқулықтар мен әдістемелік құралдарді өңдеп, қазақ тіліне аударды.

Ғалымның аталған сала бойынша жазып қалдырылған еңбектерінің ерекшелігі – әр бір ұсынылған материалдың нақты да дәлелді болып, ғылыми тұрғыда ұсынылуында еді. Мәселен, “Мектепте аймақтану” атты мақаласында автор өлкені зерттеу турасында өз ойлары мен тілектерін жазды. ... Аймақтану деген не? Нені қалай үйретеді? Өз алдына бір пән бе?

Болмаса педагогиканың тәрбие беретін бір әдісі ме? – деп, жүйелі мақсат қою арқылы мәселенің мәнін ашуға тырысады.

Осыған орай Т. Шонанұлы сол кезеңдегі әр түрлі топтағы ғалымдардың мектептегі аймақтануға қатысты көзқарастарын талдап, өлкетануды еңбек және қоршаған орта арқылы оқытушыларды оқыту мен тәрбиелеу құралының бірі ретінде көрсетіп берді. “Бір топ ғалымдар географтар аймақтануды – ландшафты оқытатын жағрафияның бір бөлігі деп есептейді, ал ландшафт адам мен табиғат арасымен тікелей байланысты және табиғат адам өмірі мен қызметіне тікелей әсер ететінін үйретеді. Бір топ ғалымдар аймақтану жеке ғылым емес, ол – тәрбиелеу әдісі, яғни туған өлкеге деген сезім тәрбиемен байланысты деп есептейді, – деп, ендігі тұста аймақтануға өз тарапынан анықтама береді, – аймақтану – ойлау құралы, қоғамшыл тәрбие құралы. Бұл жағынан аймақтану өз алдына пән емес, тек әдіс. Осылай қарағанда аймақтану дегеніміз – қазақша айтсақ, көген. Бұл көгенге жағрафия, тарих ғылымы, шаруашылық ғылымы, қоғамтану да көгенделеді...

Аймақтың табиғатын, кәсібін, қоғам тұрмысын білу керек. Мұның бәрі түрлі ғылымның басын құрайды, бір ғылым болып шығарылмайды. Аймақтану – комплексті жүргізудің негізі, үйренудің, білудің әдісі... Осы аймақтануға байланысты “аймақ” деп біреулері бүтін Қазақстанды айтады. Біреулері уезін иә губерниясын айтады. Ал біздіңше, қазақ мектебінде “аймақ” деп бүтін Қазақстанды айту керек” – деп, тұжырымдайды Т. Шонанұлы жоғарыда аталған мақаласында.

Аймақтануға анықтама берген Т. Шонанұлы бұдан әрі аймақтану – бәрінен бұрын өз туған өлкесін, оның адам қажеттілігіне қарай өзгерісін оқып үйрену деп түсіндіреді. Мектептегі аймақтану мәселесі туралы аталған еңбегінде автор жергілікті табиғат пен адам әрекетін оқып үйренуге көңіл бөле отырып, мектептегі пәндер баланы табиғатқа жауапкершілікпен және ұқыптылықпен қарауға тәрбиелеу керек, ал өз өлкесін тану үшін оның тарихын білуі керек, яғни “Кешегісіз бүгін жоқ, бүгінгіні үйрету арқылы келешекті білуге болады... Балалар қоршаған табиғат ерекшеліктерін басқа жердің табиғатымен салыстыра білулері қажет, туған жерін білмеген адамның ой-өрісі тар болады” – дейді.

Ал аймақтану бөлімінің ішіндегі “Жазғы серуенге қыс қалай әзірленді?” атты мақаласында автор оқушыларды ұсақ жәндіктер түрімен таныстыра отырып, оларға жанашырлық көрсету мен бақылаудың түрлерін үйретеді. Яғни, “Уақ жәндік деп құрт-құмырсқа, көбелек, бақа-шаян сияқты нәрселерді айтып отырмыз. Уақ жәндік жинауға көп құрал керек емес. Ең керек нәрселер мыналар: ұстауға, сүзуге, тұншықтыруға банка, сақтауға жәшік иә коробка. Бұларды сатып алғанша қолдан жасау арзанға түседі” – деп, балаларға ұсақ жәндіктерді бақылау түрін көрсете отырып, оларды еңбек әдісіне тартып, қамқорлық пен мейірімділікке, қоршаған ортаны сақтауға шақырады.

Соған орай жиырмасыншы жылдардың өзінде-ақ ғалым өз жерінің табиғатын, тарихын, мәдениетін білу үшін мектепте аймақтану үйірмелерін ашу қажет деп есептеді. Аймақтануды туған өлкенің тарихын,

этнографиясын, табиғатын, халық шаруашылығын, әдебиеті мен мәдениетін оқып үйренуді бірлестіретін, яғни оқыту мен тәрбиелеудің маңызды бір педагогикалық құралы ретінде кешенді пән деген ойға келеді. Аймақтану тұрғылықты халық үшін өз өлкесінің әр бір бөлшектерін оқып үйренудің жанды және түсінікті мектебі деп үйрете келе, оқушылар тек жергілікті материалдардан ғана аймақтану сабағын жақсы меңгеретіндігін жасырмайды.

Ғалым 1924 жылы “Жас қазақтың” 5-6 санындағы “Нұх кезіндегі топан деген не?” атты мақаласында “Топан болу үшін ең алдымен су керек. Ендеше, бүтін құрлықты басып, ең биік таулардың төбесін шаю үшін қанша су керек? Мұны дәл есептеп шығаруға болады. Жердің үлкендігін бұл күнде жақсы білеміз., – деп, бұл сұрауына жауап іздейді, дұрысында жер алма сияқты домалақ. Ортасынан тең кессек екі тесік арасы 12 шақырым болады. Айнала белбеу тартсақ ұзындығы 38 мың шақырымдай арқан керек болар еді. Жердің барлық бетінің кеңдігі 450 миллион шаршы шақырым. Жер осінде биіктігі 8 шақырымдай таулар бар. Мәселен, Азиядағы Гималай тауларының Гауризиқар деген қиясының биіктігі 8 шақырымдай. Олай болса, бүтін жер жүзін, яғни 450 миллион шаршы шақырымды 8 шақырымнан терең су басуы керек. Оның үшін кемінен 4 мың миллион текше (“текше” деп ұзындығы да ені де бірдей нәрсені айтады) шақырым су керек. Әрине мұндай су мұхиттардағы, теңіздердегі, өзендер мен көлдердегі судың үстіне керек,”– деген қорытындыға келеді ғалым.

Ғалым туындаған сұрақ көлеміне ғылыми болжамдармен жауап бере отырып, Нұх кезінде топан болған деген пікірдің адам қиялынан туындағанын да жасырмайды. Өз жауабын нақты сандармен дәлелдеуге тырысады. “Адам мен жәндіктер мініп құтылған кеменің зорлығы қандай? Бұл күнде құрлықтағы жәндіктердің тұқымы өте көп. Оның бәрі әрине, кемеге мініп құтылуы керек... Бұл күні құрлықтағы жәндіктердің тұқымы: 2800 тұқымы балаларын сүтімен асырайтын аңдар; 8000 құс тұқымдары; 2000-нан астамы бақа-шаян тұқымдары; 160 000 түрлі қоңыздар, көбелектер, өрмекшілер, 3000 аса құрғақшыл құрттар” – деп, жер бетіндегі адам саны былай тұрғанда, осыншама жәндіктің бір кемеге сыйып кетуінің мүмкін еместігін де естен шығармаған еді.

Осы тұста табиғат, қоршаған ортаны аялау, оның құпияға толы сырларын зерттеп, ұғына білу жолында біршама еңбектер арнап, медицина саласы бойынша халқына үлкен қызмет жасаған Х. Досмұхамедов еңбектерінің Т. Шонананұлы еңбектерімен ұқсас тұстарын аңғаруға болады. Табиғат, табиғатты тану мәселесіне байланысты оқулықтар мен оқу құралдарын жазу үрдісіне негіз салғандардың бірі болған Х. Досмұхамедов 1921 жылы “Табиғат тану” деп аталатын еңбегінің алғысөзінде: “Табиғат ғылымын тәжірибесіз оқыту – жарты оқыту болады. Тәжірибелерді амал келгенше оңай істелетін қылып айтайық, әрбір мектепте табылатын құралдармен тәжірибе қылатын қылып жаздық.

Қазақ тілінде бірінші рет шығатын ғылым кітабы болған соң қатарлары көп болар, бірақ жоқтан бар артық деп баспаға бердік. Білім қысқаннан

жазылған жоқ, мұқтаждық жаздырды”– дейді. Бұл алғысөзден алғашқы оқу орындары ашылған тұста жаратылыстану ғылымының басқа ғылымдарға қарағанда толыққанды қамтылмай отырғандығы байқалады. Осы олқылықты көп кешікпей Т. Шонанұлының еңбектері толықтырды деп айтуға болады.

Жаратылыстану ғылымын жақсы меңгерген Т. Шонанұлы “Тамшының тарихы” атты мақаласында тамшының күннің қыздыруы арқылы оның буға айналып, аспанға көтеріліп, бұлттар тобына қосылып, қайтадан өз күйіне келуін ғылыми тұрғыдан жазады. Күн көзіне жеткен тамшы ыстыққа шыдамай қалың бұлтқа кезігіп, қалың тұман ішінде бір-біріне тығылып, үлкен тамшыға айналып, соңында тамшының қайта жерге түсуін балаларға қызықты да қарапайым тілмен жеткізеді. “Адамдар масайрап күліседі: “Жаңбыр жауды” деседі. Тамшымыз келіп үлкен тасқа соғылады. Тамшылар соғылып үлкен сел болады. Сел жиылып сай толады. Тамшы ілгері аға береді. Аралап талай жерді көреді... Жел ойнақтап тамшыны батысқа ала жөнеледі, тынбай ілгері айдап келеді, тамшы да тынбай бірге ұшып келеді. Бір кезде жалпақ ақ даланың үстімен өтеді, бұл жеріміз Қазақстан еді” – деп, мәселені балалар ойына лайықтап, жауын-шашынның түзілуін ғылыми тілмен баяндап береді.

Ал Х. Досмұхамедовтың “Ауа хақында” деп аталатын жаратылыстанулық ғылыми негіздемелік еңбегінде Т. Шонанұлы сияқты қарапайым тілмен ауаның жалпы қасиеттері, оның жылыну, қимылдау әрекеттерін бала ойына түсінікті еткізіп жеткізу байқалады. Мәселен, “Ауа бір күйде тұрмайды, дамылсыз қимылдап тұрады. Жерге жылылық күннен келеді. Жылылық тасушы – шабар күннің сәулесі. Күн сәулесі ауадан тез өтеді, жолшыбай жарытып ауаға жылылық бермейді. Ауа да әйнек секілді, жылылықты күннен алмайды, жерден алады” – деп, автор ауа қысымының қысымы мен кемуі туралы толғамды ой қозғайды. “Ыстақанға су құйып, жылы орынға қойсақ, ыстақанның сыртына тамшы тұрады. Ыстақанның төңірегіндегі ауа салқындағанда, ауа ішіндегі бу су болып ыстақанның сыртына отырады. Сондай-ақ салқын мезгілде терезенің ішкі беті терлеп тұрады, ал терезеге жылы ауа келгенде ауа салқындап, ішіндегі бу суға айналады. Ауадағы судың көптігі түрліше болады. Теңіздердің ауасы, тоғайлы жерлердің ауасы суға бай болады, суы кем жердің, шөлдердің ауасында бу аз болады” – деп судың буға айналу процесін түсіндіреді. Аталған анықтама беру әдісінен Т. Шонанұлы мен Х. Досмұхамедов еңбектерінің өте қарапайым да, жатық тілде, жеңіл ғылыми түрде судың буға айналу процесін оқушы ойына жеткізілуінде де ортақ белгілерінің болуын байқауға болады.

Сондай-ақ Т. Шонанұлының “Жағрафияның алғашқы сабақтары” атты мақалаларында мектеп оқушыларына жағрафия пәнін оқытудың жеңіл жолдарын ұсынады. Жағрафияның ең негізгі құралы ретінде картаны пайдаланғаны байқалады. “1926 жылдың ортасында қазақ пәнінде карта шықса керек. Менің өзім жазусыз карта алып керегеге ілдіріп қойып, жер бетінің бедерін, шектерін, тауларын, ауа-райы, топырақ жағдайы сықылды нәрселерін сол карта бетіне салғызамын. Тек картамен таныстырғанда,

асықпай, жайлап балалар картаны толық танырлық қылып бастау керек. Күн, сағат жасау, төрт түсті, мердиан табуды балаларға үйрету қажет” – дей келіп, автор, картамен толық таныстырудан бұрын балаларға жердің домалақ екенін білдіріп, картамен қатар глобусты алып жүруді ескертеді. Ол үшін ең алдымен балаларға мердиан мен параллель ұғымдарын меңгертіп, кейіннен мердиан табуды үйренген балаға қолдан күн сағат жасату әдісін көрсетеді. Яғни бірінші кезекте тәжірибе жасау әдісін толыққанды меңгеру қажеттілігін ескертеді.

Кез келген нәрсе зерттеу әдісі немесе тәжірибе жасау арқылы анықталары сөзсіз. Ол турасында Ә. Бөкейханов: “Білім анасы – тәжірибә. Баланы баулыған оқытушы білім үйретпек болса, тәжірибә жолына түседі. Оқытушы ісіне шебер болса, өзі де, балалар да табиғатты әліпбидей оқып, аты бәйгеден келіп, бүркіті түлкі алып, қызыққа батады да қалады. Бала оқытып, тәжірибә қылу да осымен тең” – деп, пікір білдіре отырып, мектепте табиғат тану бөлімімен жұмыс жасағанда тәжірибе жасаудың аса маңыздылығын көрсетеді. Осы пікірдегі Т. Шонанұлы тәжірибе жасау жұмысы арқылы жағрапия пәнінің балалар зейінін ашуға, білім әдісін сіңіруге, баланың зерттеуші болуына мол көмегі барын атап, пәнді оқыту барысында балаға құбылыс пен жаратылыс арасындағы байланысын түсіндіріп, баланың көзімен көргенін көрмеген нәрсесімен салыстыртып қорытынды шығаруға үйретеді.

Ғалым жағрафия оқытуда балалардың теориялық білімдерін іс жүзінде практикамен ұштастыру тұсын да назардан шығармайды. Мәселен, “Әсер білу – баланы серуенге шығарып, далаға алып бару. Серуендеген балалар жер бетіндегі нәрселермен танысады. Сай бойына, өзен жағасына, жер астынан құдық қазған жерге барғанда балалар жер астында не бар екендігін көреді. Туған жерінде қандай тау жыныстары бар екендігін біледі. Тау жыныстарының қай жерде қабат-қабат болып, қай жерде жатық, қай жерде көлбеп жатқанын аңғарады. Тау жынысының қалай жатқанын көріп, қағаз бетіне тау жыныстарының суретін салады, суретпен қалай жатқанын көрсетеді. Соңынан оқытушы картадан Қазақстанның таулы қатпарларын көрсетеді” – деп, жер жынысы қалай қабаттасып жатқанын түсіндірудің қиынға соқпайтынын, оны түсіндіру үшін жауын жауған күні аққан сел мөлшеріне қарай ертеңіне селмен келген қоқым мен лайдың шөккен жерінде пайда болған қабаттың мысал бола алатын атап айтады.

Ендігі кезекте ғалым өзен мен көл турасында сөз қозғайды. Жағрапияның алғашқы сабақтары туралы “Өзен жағасының шапшаңдығын өлшеу” атты мақаласында автор өзендегі су ағысының шапшаңдығын өлшеу тәсілін оқушыға таныстыруды жөн санайды. Соған орай балалар ойнайтын жаңқа, ұстаған 4 таяқ, ұзындығы белгілі арқан мен сағат арқылы өзеннің жағалауындағы шапшаңдығын өлшеуді үйретеді. “Ал өзен ортасының ағысын өлшеу үшін қайық керек. Қайықпен жүріп барып, жиектен көрінерлік нәрсе тастайды. Оған бауланған қамыс, пішен, тұқым, күрек сияқты нәрселер жарайды. Оларды соңынан қайықпен қуып барып алуға болады, мұны

өлшеуде, құрауда алдыңғы су жиегіндегі нәрсені өлшегендей болады. Өзен ағысын тасыған кезде, жаздыкүні күзге қарай өлшеген дұрыс” – деп кеңес береді.

Ал, “Көл тереңдігін өлшеу” атты бөлімде: “Көлдің тереңдігін әр жерден өлшейді. Жиектен 5 иә, 10 сажын жүзіп, бір бала ұшына салмақ байлаған (үзенгі, балта, ортасынан тескен қорғасын сияқты) жіп тастайды. Жіп су түбіне тиген кезде, су бетіндегі жерін дұрыс белгілеп алып, қайта тартып алады. Жіптің су батырылған бойын өлшейді” – деп осылайша аздан көпке дейін біртіндеп өлшеуді ұсына отырып, суық және жылы ағыстар бір-бірімен әсіресе қоңыржай белдеулерде кездеседі. Осының нәтижесінде қасиеттері түрліше судың түйісу аймақтары пайда болады. Құйындар туады. Бұл құбылыстар су үстінде қалыптасқан ауа массаларының қасиеттеріне әсер етеді, одан соң қоңыржай белдеуде жатқан құрлықтың ауа райынан байқалады” – деп, ғалым ағыстың шапшаңдығын өлшеуде судың тереңдігімен қатар, метр өлшемінің өсе түсуін дәлелдейді.

Т. Шонанұлының мәселені рет-ретімен жүйелілікті сақтай отырып оқушыға түсіндіруі оның жаратылыстану пәнінен мол хабары бар екендігін байқатады. Автор шәкірттерге арналған дидактикалық материалдардың басым бөлігін қоршаған орта бейнесі арқылы алып, түрлі мысал арқылы балалардың ойлау жүйесіне, қабілетіне игі әсер ете білді.

Соған сай Т. Шонанұлы белгілі бір этикалық және құқықтық білімдерді игеру ғана емес, оларды күнделікті өмір қажеттілігінде қолдана білу икемділіктерін қалыптастыруды көздеді және өлкетану жұмыстарының кең арнада дамып, қалыптасуына терең қызығушылықтар туғыза отырып, қоршаған орта туралы өткізіліп жатқан шараларды оқу мазмұнына және табиғатты қорғау мәселесін шешу жолдарына жатқыза білді. Республикадағы өлкетану жұмысының әдісін кеңейту арқылы жас ұрпақтың Отанын ойша емес, нақты сүйуін қалаған Т. Шонанұлы бұл істе де аянып қалған жоқ еді.

Жалпы Кеңес үкіметі тұсында Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Телжан Шонанов сынды және басқа да ұлт зиялыларын қатты толғандырған тіл мәселесі еді. Кез келген халықты ұлт ретінде жойып жіберудің алғы шарты ана тілін жоғалтудан басталатыны белгілі. Мұны ұлт зиялылары алдын ала көре біліп, жақсы түсіне білген. Мәселен, тіл мәселесіне қатысты өзінің ойын Ахмет Байтұрсынұлы былайша білдіреді: “Өзіміздің елімізді сақтау үшін бізге мәдениетке, оқуға ұмтылу керек. Ол үшін ең алдымен ел болуға, өзінің тілі, әдебиеті бар ел ғана жарай алатындығын біз ұмытпауға тиіспіз. Бұл мәселеде біздің халіміз оңды емес. Осы күні орыс школа мен татар мектептерінде оқып шыққандар қазақ тілін елеусіз қылып, хат жазса өзге тілде жазып, қазақ тілінен алыстап барады. Бұл әрине жаман әдет.

Егер тілге осы көзбен қарасақ, табиғат заңына бағынбай, біздің ата-бабамыз мың жасамаса, ол уақытта тілмен де, сол тілге ие болған қазақ ұлтымен де мәңгі қоштасқанымыз деп білу керек”.

Жалпы тіл мәселесі кез келген қазақ зиялысын толғандырмай қойған кезі болған жоқ. Мәселен Х. Досмұхамедов: “Қырғыз-қазақ жұрты оянғаннан

бергі мәдениет бәйгесінде ілгері кеткен жұртқа жетудің қамын қылып жатыр. Мәдениет негізі білім. Білімге тіл арқылы жетеді. Білімді жұрттың тілі бай болады. ... Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – сүйініш; ана тілін білмей тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – күйініш. Өз тілін білмей тұрып жат тілге еліктей беруі зор хата” – деп, қазақ тілінің бұзылып, бұрмаланып кетпеуіне алаңдаушылық танытқаны белгілі.

“Тіл жоқ жерде халық біріншіден ұлттық бет-бейнесінен айырылып қалады, екіншіден рухани, мәдени тозғындауға ұшырайды. Тілсіз, сөзсіз ақыл мен ойды қозғай алмайсың. Ана тіліне айрықша маңыз беріп, оны қастерлеу парыз” – деп, Телжан Шонанұлы ұлт зиялыларының тілге қатысты өз ойларын жалғастыра отырып, өз кезегінде қазақ тілінің өркендеуіне және оның жазу мәдениетіне, жалпы ұлттық мектептің дамуына ерекше мән береді.

Ана тіліміздің мектепке жеке пән ретінде оқытылуымен байланысты туындап отырған қажеттілікті өтеу жолында жазылған Т. Шонанұлының еңбектерін төмендегіше бөліп қарастыруға болады:

1 Әліппе оқулықтары. Мәселен, Жаңалық. – 1928 жыл; Сауаттан. – 1929 жыл; Колхоз ауылы. – 1930 жыл. М. Жолдыбаевпен бірге;

2 Бастауыш сыныптарға арналып жазылған тіл дамыту оқулықтары. Мәселен, Тіл дамыту. – 1930 жыл; Қазақ тілі (грамматика мен еміле). – 1934 жыл; Жаңа арна. – 1927 жыл. М. Жолдыбаевпен бірге;

3 Ересектерге арналып жазылған қазақ тілі оқулықтары. Мәселен, Шала сауатты ересектер үшін оқу құралы. – 1926 жыл;

4 Орыстарға арналып жазылған қазақ тілі оқулықтары. Мәселен, Орыстар үшін қазақша әліппе. – 1931 жыл; Қазақ тілінің оқу құралы. – 1933 жыл және т.б.

Ғалым сондай-ақ мектеп қабырғасында ана тілін оқыту жүйесін жеңілдету мақсатымен түрлі әдістемелік оқулықтар қатарын да жазып қалдырады. Бұл салада ол Ахмет Байтұрсыновтың “Баяншы”, “Әліппе астары”, “Нұсқаушы” сынды еңбектерінің жалғасы ретінде “Жаңалыққа жетекші”, “Диаграмдар мен графиктер қандай болады, қалай салынады” атты оқу құралдары мен кітаптар тобын өмірге алып келді.

Т. Шонанұлы А. Байтұрсыновты өзіне ұстаз санап, одан тек үйреніп қана қоймай, саяси істерде де, оқу-ағарту саласында да қоян-қолтық араласып отырғандығы жұмыстың алғашқы тарауларынан белгілі. Алайда Т. Шонанұлы мен А. Байтұрсынұлының мұндай өзара бірігіп, ұлтына жанашырлық танытуы олардың қазақ тіл біліміне арнап оқу құралдарын құрастыру істерінен анық байқалады. Соның бір белгісі А. Байтұрсынов пен Т. Шонанұлының бірлесе отырып құрастырған “Оқу құралы”. Мұрағат қорында сақталған 1923 жылдың 12 ақпанында Орынбордағы академиялық орталықтың төрағасы Молдағали Жолдыбайұлы мен Телжан Шонанұлы тарапынан екі жақты келісім-шарт жасалған. Бұл құжат бойынша Телжан ғылымның барлық саласынан мәлімет беретін жаңа тұрпатты қазақ мектебінің талабына сай үшінші және төртінші оқу жылына арналған,

көркем суреттермен безендірілген әдебиет хрестоматиясын құрастырып, кітап қолжазбасын дайын күйінде Қазақ КСР Халық Ағарту комиссариатына 1923 жылдың 16 тамызынан қалдырмай өткізуге міндеттенеді. Келісім-шарт бойынша оқулықтың көлемі 15 баспа табақтан кем болмауы көрсетілген. Алайда, бізге беймәлім себептермен аталған оқу құралын кейін Т. Шонанұлы А. Байтұрсыновпен шығармашылық ынтымақтастықта шығарғанын көреміз.

Сонымен 1923 жылы жарық көрген А. Байтұрсынов пен Т. Шонанұлының құрастырған “Оқу құралының” (хрестоматия түрінде) алғы сөз орнына жазылған дәйектемесінің соңында авторлар “1923 жыл сентәбірдің 10-ы. Орынбор” деп көрсетеді. Демек, келісім-шарт бойынша Телжан Шонанұлының тапсыруға тиісті мерзімінен бір айдан соң кітаптың алғысөзі қос автордың атынан жазылуы бұл еңбектің өндіріске жіберілуі алдында түбегейлі өзгеріске түсіп, екі бөлек дайындалған қолжазба бір жүйеге түсірілгендігін аңғартады. 1925 жылы Орынбор қаласынан жарық көрген 412 беттік оқу құралының жүйесі бұрынғы орыс мектептерінде қолданылып жүрген қалпынан мүлде өзгеше. Ана тіліне баса назар аударған авторлар оқу құралының қазақ баласының ақыл-ойына толықтай жетуі үшін түрлі тақырыптардағы шығармалар мен қызықты сюжетке толы қысқа әңгімелер қатарын топтасырған. “Оқу құралын” құрастырушы авторлар:

“Оқу кітәбі екі бөлім:

- Әдебиет және тұрмыс пен еңбек;
- Ғылым, әдебиет пен тұрмыс.

Еңбек бөлімінің ішіне тарих та кіреді. Бірақ біз ыңғайлырақ болсын деп тарих бөлімін жіктей жаздық. Тарих жайында айтып өтейін дегеніміз: бұл күнге шейін ана тілінде жазылған тарих болмаған себепті, тарих бөлімі қателеу шықты. Ғылым бөлімі өсімдік пен адам тіршілігі жайында, жеріміздің үстіндегі және табиғат құбылыстары жайынан ең керегі қысқа мағлұматтар береді” – деп [193, 3-5 бб.], одан әрі ана тілін баланың толыққанды меңгерту үшін жаттығулар, еміле мен сауалдар тобын балалардың жас ерекшеліктеріне қарай ойластырып құрағандықтары байқалады.

Сондай-ақ қазақ тілінің грамматикасы мен басқа оқу құралдарын дайындау барысында Т. Шонанұлының ең тұрақты ұстанған қағидасының бірі – жүйелілік принцип болды және соған орай бірнеше оқулықтары жазылды. Мәселен, “Орыстарға қазақ тілін үйрету әдісі жайында”, “Ересектерді сауаттандыру әдісі”, “Дауыстап оқытудың әдісі”, “Диagramдар мен графиктер қандай болады, қалай салынады?” және тағы басқа.

Бұл аталып отырған жұмыстарында ана тілінің шұбарланып кетпеуін ескере отырып, оқу мазмұнының жүйелігін, ұстанған материалдың сабақтастығын, біртіндеп күрделіге қарай ауыса түсетін оқу бағдарламалары мен оқулықтарын шәкірттердің ой-өрісіне жеңіл қабылданып, тақырыпты терең түсінуіне Т. Шонанұлының үлес қосқаны сөзсіз. Мәселен, “Диagramдар мен графиктер қандай болады, қалай салынады” атты кітабында: “Диagramм

деген не? Цифрды көзге көрнекті қылып геометрияның түрлі пішіндері мен сызықтармен көрсетуді диаграмм дейді.

Диаграмның не керегі бар? Баяндама жасағанда бір нәрсені іліммен мол зерттегенде, мал-жанның, жердің, шаруашылықтың тың есебін алғанда түрлі қоғамдар мен ұйымдар елге істелген жұмыстарын есептегенде, бала оқытқанда түрлі сандар кездеседі. Ол сандарды жеке моншақтап тізгенмен, өлең етіп зулатып шыққанмен адамның түсінуі қиын. Есінде тұруға сусып тұрмайды, адамды тез жалықтырады. Ол сандарды түрлі сызықпен, пішінмен, суретпен көрсетуге болады. Ол диаграмм болады” – деп, қарапайым түрде ана тілімен баяндау арқылы оқыту жүйесіне жеңіл әдістердің жолын ұсынуға тырысады.

Сондай-ақ 1935 жылы көрнекті методистер Ғ. Бегалиев және С. Жиенбаевтармен бірлесіп “Бастауыш мектептегі қазақ тілінің әдісі” – деп аталатын көлемді оқу құралын бастырып шығарады. “Жалпы білім беру үшін де, дұрыс сауаттылықты күшейту үшін де ана тілі – мықты құрал. Бастауыш мектепте ана тілін оқытудың мақсаты – баланың білімін толықтыру үшін кітаппен пайдалануға баулып, жазып, ауызша да өз ойын түсіндіруге жаттықтыру, тіл арқылы балаға салт-сананы сіңіріп күшейте беру...

Ана тілінің жұмысы бастауыш мектепте бес салаға бөлінеді: сауат аштыру, оқу, грамматика мен еміле, тіл дамыту... Ана тілі әдісі – ана тілін дұрыс жүргізудің техникасы” – деп, кітапқа алғысөз жазған авторлардың меңзеген ортақ мүддесі – ана тілінің тазалығын ойлай отырып, аталған оқу құралын төмендегідей тарауларға бөледі:

- 1 Сауаттандыру әдісі,
- 2 Сауат аштыру сатылары;
- 3 Бастауыш мектепте тіл ширату жұмыстары;
- 4 Грамматика мен тіл үйрету әдістері;
- 5 Жазып үйрену әдісі.

Жалпы тіл тазалығы мәселесі Т. Шонанұлының мақсатты ойларымен тікелей байланысып жатты деуге болады. “Тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады” деген халықтың нақыл сөзін жадында ұстаған ғалым, тұрмыста тілдің мықты құрал екенін көрсетіп, тілдің қоғам тұрмысы үшін күшті қару бола алатынын есепке алады.

“Тұрмыстағы күшті құралдың міндетін атқару үшін тілді жетілдіруіміз, тезден өткізуіміз, безендіруіміз керек. “Өнер алды қызыл тіл”. Бұл талассыз шын. Бірақ біз тілімізді ажарлау үшін, безендіру үшін онша қам етпейміз. Жай бір өзара әңгімелескенде болсын, мінбеге шығып баяндама немесе жиылыста шығып сөйлегенде болсын тілімізді безеу жағын ойламаймыз” – деп, өз ойын ашық айта отырып, ана тілінің қадірін кетіріп, ойдың үстінен дөп түсе алмай, мағанасының бұзылып, басқаға еліктеп, орыс тілін қоса сөйлемесе сөзінің дәмі кірмейтіндерге: “Бізде тағы бір кемшілігі сол, қазақша сөйлесек, арасында орынсыз жерде шоқпыттап орысша араластыра береміз. Сөзіміз иа орысша емес, иа қазақша емес “бәлду батпақ” болып кетеді. Бұдан

орыс тілінен без деушілік тумайды. Жоқ, орыс тілін білуіміз керек. Бірақ, қазақша сөйлесек оның ішінде орыс тілін орынсыз тықпалау жосықсыз” – деп, реніш білдіреді.

Тіл мәселесіне үлкен жанашырлық танытушы Т. Шонанұлы еңбектерінде тіпті тіл заңын орынсыз бұзушыларға да ашық түрде қарсылық білдіру де байқалады. Мәселен, “Тілін бадырайтқан закон елең қылмай, орысшаға ұялмай кісінің өз атын әкесінің атынан бұрын жазуы, таза атын жазбай “бәленшеұлы” деп әкесінің атымен ғана жазу жазылған сөзді сорақы етіп шығарады. Сондықтан жазылған сөз жалпыға түсінікті болу үшін ол әдетті тастау керек. Кісінің әкесінің атын өз атының алдына келтіріп жазуы керек. Содан ықшамдамай екеуінің біреуін ғана жазу керек болса, әкесін қоя беріп қана өз атын ғана жазу керек” – деп жазады 1926 жылғы “Еңбекші қазақ” газетінің 96 санында жарияланған “Тіл заңын бұзбау керек” атты мақаласында. Осыған байланысты тіпті автор аталған қағиданы өзі де қатаң сақтап отырғанын көреміз. Түрлі баспа беттеріндегі мақала немесе кітаптарында болсын, өзін “Шонанұлы Телжан”, “Шонанов Телжан” немесе тек “Телжан” деп қана таныстырып отырады.

Ғалым Дихан Қамзабекұлының “Тіл ғылымы Телжан шығармашылығының күретамыры-тын” – деп үлкен баға беруі орынды. Өйткені мерзімді басылым беттерінде арасы үзілмей жазылып отырған мұраларының басым бөлігін қазақ тілінің мәселелері құрайды. Тіпті ғалымның тіл мәселесіне қатысты еңбектерінде көркем шығармалардың тілдік ерекшеліктеріне де көңіл бөлгенгені аңғарылады. 1935 жылғы 5 шілде “Социалды Қазақстан” газетінде жариялаған “Сәкеннің тілі” атты мақаласы осы ойымызды айғақтайды.

Мақаланың кіріспе сөзінде әдебиет саласындағы тіл мәселесін арнайы зерттеу қажеттілігі туралы айта келіп “... халықтың ауыз тілі, диалектілеріміз, әдебиет тілі араларындағы бір-біріне өткен, өтіп келе жатқан айқыш-ұйқыш әсерін зерттеп алуымыз керек” – деп нық мақсат қойып, Сәкеннің де тілінің әлі зерттелмегенін, соған орай өз көзқарасын ұсынатындығын білдіреді.

“Сәкен көбінесе өлең-поэзиямен жүйткіп келеді. Қарасөзбен де арақидік ірі шығармалар жазып қояды. Бірақ ақын тілінің ерекшеліктерін көрсететін шығармалары – поэзиясы. Сондықтан біз көбінесе өлеңдерінің тілін көздеп айтамыз.

... Басқа ақындардан гөрі Сәкеннің тілінде (Ілияс екеуінде) көзге түсетін өзгешелік – халық әдебиетінің, тілінің құнарлы бұлағынан толық пайдалана білушілік, халық әдебиетін – ертегі, мақал, жыр, өлең, айтыс, мәтел, жұмбақ, жоқтау, беташар, тойбастар, қыса, жар-жар, билер сөзі, малшылар өлеңі тағы тағыларды-шынында Сәкеннен артық білетін жазушыларымыз да, оқымыстыларымыз да жоқ деуге болады. Халық әдебиетін Сәкен – көптен зерттеп, жинап, бастырып келе жатқан кісі” – деп бағалай отырып, Сәкеннің халық әдебиетін сүйе білуін А. Пушкин мен М. Горькийдің халық әдебиетін сүйе білулерімен теңестіреді. Және де Сәкен халық әдебиетінің соңына түсіп Радлов, Потанин, Диваевтар сияқты зерттеп, халық әдебиетінің ұшаң-теңіз

бар қазынасын пайдалана отырып, орынды тұстарын өз тілін дамыту үшін ұштастырып пайдалана білгендігін атап, Сәкен шығармашылығына өз бағасын береді.

Бұдан әрі автор Сәкеннің Абайдың үлгісін ұстап қалған ақын, ескі теңеулерді қолданады деген сынмен келіспейтіндігін: “Сәкеннің халық әдебиетін жетік білуіне, Абай түгіл Шортанбай, Бұхар, Орынбай, Шөже, Жамақ сияқты халық ақындары мен Ақмолда, Алтынсарин, Ахаң тәрізді ақындарды да толық білуіне, қысқасы, әдебиет мұрамыздың алпыс екі саласын аралап, електен өткізіп, керегін ала білуіне таласу қиын. Сонымен Сәкен өткен мұраны сол күйінде тұлдырық етпей, көзден өткізіп, социалды дәуірге оңтайластыруға тырысқан ақын” – деп байқатады.

Т. Шонанұлы тіл маманы ретінде Сәкен еңбектеріне осылайша талдау жасай отырып, Сәкеннің тақырыпқа, түрге, шығармасының мазмұнына бай екендігін атап кетеді. Сәкеннің тіл байлығын аңғара отырып, өз тарапынан қолдау көрсетіп, тілі нашар шығарманың әдебиет саласына келтіретін зиянын саралап-санамалап көрсетеді. Яғни, Сәкен еңбектерін талдау арқылы оның тілдік кемшіліктерін көрсету, жақсы тұстарын бағалау нағыз тіл маманының ісі екенін атап өтеді.

Сондай-ақ Т. Шонанұлы тіл маманы ретінде тілдің өзекті мәселесі – емілеге де көп көңіл бөледі. Бірде ол шет тілінен енген сөздердің жазылуын сөз етсе, бірде жазылуы дүмәдәл сөздерді ретке келтіріп, бір ізге түсіруге атсалысады.

Соған орай, ғалым еңбектерін саралау барысында мұрағат қорларынан осы аталған ойымызға қызғылықты жауап табылған еді. 1929 жылы 27 желтоқсанда Телжан Шонанұлы Ахмет Байтұрсынұлымен бірлесіп “Алма-Ата қаласының және Алмата уйезінің атын өзгерту жөніндегі Жетісу губерниелік атқару Комитетінің қорытындысы туралы” шараға Ғылыми-методикалық Кеңестің мүшелері ретінде өз пікірлерін білдіреді. “Алматы қаласы мен Алматы уезінің атын өзгерту жөніндегі Комитеттің төрағасы Ә. Әлібековтың түсіндірме хатын тіркеген барлық дәйектемелер мен ұғымды назарға аларға тұрарлық. Оның аса беделді тюрколог ғалымдардың бірі академик Бартольдтің жасаған пікіріне сілтемесі және басқа тарихи тұрмыстық анықтамаларға сүйенуі негізді – дей келіп, Жетісу губерниелік Атқару Комитетінің бұл пікіріне тіл мамандары ретінде өз тараптарынан қосымша төмендегідей пікір қосады: “Зат есімнің соңына қазіргі қолданылып жүрген лы, лі орнына қатаң ты, ті-ні қойса түркі тілдеріне, оның ішінде қазақ тіліне тән сын есім пайда болады. Сонымен бірге “ты” үлгісіндегі сөз жасам тәсілі басқа формаларға қарағанда қазақ тілінің ең көнесі болып табылады.

“Ты” жалғауы ең бастысы сөздің, өсімдіктің, жануардың және басқа да тұтыну заттарының молшылығын немесе бір нәрсенің көп екендігін көрсетеді. Сондықтан “ты” ежелгі мекендердің атауларында жиі кездеседі. Оның бірден-бір мысалын мекендер мен өзендердің қазіргі атаулары айқын анықтайды. Мәселен, Шыдыр-ты (қазіргі Шыдырлы орнына), Өлең-ті (қазіргі Өлеңді орнына), Мойын-ты (қазіргі Мойнды орнына) және т.б.

... Сонымен тіл білімінің деректері және өлкеміздегі мекен атаулары Алматы сөзінің (алмалы, алмасы мол) пайда болуының заңдылығын нақты дәлелдейді.

Қазіргі қазақ тілінің емле ережесі тұрғысынан қарағанда Алма-Ата сөзі жазуымызға қолайсыздық туғызады. Өйткені, қазір қазақ тілінің жазу ережесі бойынша Алма-Ата деген екі сөз қосылып, бірге жазылуға тиіс” – деп, қазақ тіл жазу ережесі бойынша екі дауысты дыбыстың қатар жазылмайтындығын және Алма-Ата деген мағанасы екі бөлек сөздің телеграф қатынастарына қолайсыздық тудыртатынын атап, сондықтан қала мен уезд атауын Алматы деп аталуын орынды деп санаған.

Жарты ғасырдан көп уақыттан соң оңтүстік қаламыз Алма-Ата емес, қайтадан Алматы атауын қайтарып алған кезеңде ғалымдар тарапынан берілген бұл пікірдің орынды екені дәлелденіп отырғандығы мәлім.

Соған орай біз Т. Шонанұлының ғасыр басында ана тілінің жанашыры ретінде айтқан, жазып қалдырған ойларының әр қайсысын жеке алып қарастырып, қазіргі қазақ тіліне қатысты тұстарын қажетке жаратуымыздың әбден мүмкін екеніне күмәніміз жоқ. Кеңестік жүйенің саяси қысымының үдеп тұрғанына қарамастан ана тілін қорғап, жүйелі ой қозғаған тіл маманының еңбектері қазіргі тұста тіл мамандарының тарапынан қарастырылып, жүйелі зерттеуді қажет етіп отырғаны да сөзсіз. Сол себепті Т. Шонанұлының жеке жұмысқа татырлық тіл туралы ойларын бұдан ары қарай талдап, баға беру тіл мамандарының үлесі деп білеміз.

Т. Шонанұлының мол мұралары, оның ішінде ана тіліне қатысты айтылған ойларын зерделей отырып, ана тілінің ұлт үшін үлкен мәнін айқындауға болады.

Сондай-ақ ғалымның аса бір ескерерлік еңбегі – 1920 жылдардағы қазақ тілі мемлекеттік тіл болып жариялануына байланысты қазақ тілін үйрету мақсатында оқулықтар жазып, бағдарламалар құрастырып, ана тілін өзге жұртқа оқытудың әдістерін баяндайтын мақалалар жазып, тіл мәселесіне үлкен мән беруі болды. Белгілі библиограф, тіл білімінің ірі маманы Шора Сарыбаевтың “Сүйген іс сүйкімді келеді” дегендей, сегіз қырлы талант иесі Телжанның бар күш-жігерін сарп етіп, бал арасының гүл шырынын тергендей көп ізденіп, арнайы шұғылданып, жиырмадай кітап жазып берген саласы – тіл білімі, оның әдістемесі, әсіресе оқулықтар түзу еді” деген ғалымға берген жоғарғы баға беруі тегін емес-ті. Шындығында да Т. Шонанұлы ана тілінің шын жанашыры бола білді және тілге қатысты еңбектер қатарын жазудан жалықпады.

Тақырыптың мазмұнын бекіту үшін қойылатын сұрақтар:

1. Телжан Шонанұлының республикадағы өлкетану жұмыстарына араласуы
 2. Жағрапия пәнін оқытудағы ұсынымдары
 3. Алаш қайраткерлері және Т.Шонанұлының тіл мәселесі
- Қазақ тілі пәні бойынша оқулықтары және тіл тазалығы мәселелері
4. Ұлтжанды қайраткердің С. Сейфуллин шығармаларын талдауы
 5. Алматы қаласының дұрыс аталауы үшін күресі

3 ТЕЛЖАН ШОНАНҰЛЫНЫҢ ТАРИХИ ОЙДЫҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

3.1 Т. Шонанұлы – тарихшы-ғалым

Халқымыздың тарихын объективті, ғылыми негізде зерттеуге үлес қосқан жиырмасыншы жылдардағы қазақ зиялыларының қатарында Телжан Шонанұлының да өзіндік орны бар. Т. Шонанұлының соңына қалдырған мұраларының қатарын ғалым Дихан Қамзабекұлы өз кезегінде шартты түрде бес топқа бөліп көрсетіп береді: 1) Тіл туралы еңбектері; 2) тарих жөніндегі зерттеулері; 3) әдебиет хақындағы ғылыми жұмыстары; 4) жағырапия ғылымын меңгеруге арналған оқулықтары; 5) жалпы көсемсөздік туындылары. Бұған қоса бірсыпыра аудармалары да бар.

Мұндағы ғылыми мұраларының бір тобын құрайтын тарихи сипаттағы зерттеулерінің орны ерекше. Т. Шонанұлының бұл саладағы негізгі мақсаты, міндеті – оған тән туған еліне, Отанына деген сүйіспеншіліктен, ұлттық мақтаныш сезіммен патриоттық ықыластан бастау алады. Оның тарих ғылымына қатысты өзіндік тұжырымдары да осы көзқарастардан туады. Т. Шонанұлы үлкен ізденіспен, көңілге түйгендерінің нәтижесінде, біртұтас қазақ халқының тарихын шынайы жазуға ұмтылған және де сол ұлттан шыққан алғашқы зерттеушілердің бірі.

Қазақ халқының тарихын ғылыми негізде жазуға тырысқан Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, А. Байтұрсынов, М. Тынышбаев сынды ұлт зиялыларының қатарында Т. Шонанұлының да батыл қадам жасауы әрине, сәтті іс болды. Бірақ, өкінішке орай, көп уақыт өтпей қайраткер-ғалымның кеңестік жүйенің қуғынына ұшырауы, тарих ғылымында таптық көзқарастар талаптарының берік орнауы ғылыми істерді жалғастыру мүмкіндігін аяқсыз қалдырды.

Т. Шонанұлының тарихи тұрғыда жазылған негізгі еңбектерінің бірі 1926 жылы жарық көрген “Қазақ жері мәселесі” атты көлемді монографиясы және басылым беттерінде жарияланған “Англия һәм басқа мемлекеттердің Кеңес үкіметін тануы”, “Одақтас социал негізде құрылған Кеңес республикасы мен Англия арасында болған шарт”, “Ішкі һәм сыртқы саяси халдер” сынды тарихи-ғылыми мақалалары болды.

Т. Шонанұлының “Қазақ жері мәселесінің тарихы” атты ғылыми зерттеуі 1926 жылға дейін аталмыш тақырыппен “Қызыл Қазақстан” журналының 1923 және 1924 жылдардағы сандарында көлемді алты ғылыми мақала болып жарияланғанын жоғарыда атап өттік.

Көлемі 11,7 баспа табақтық, 27 тараудан тұратын таптық көзқарастар тұрғысынан таза бұл еңбек қазақ жер мәселесін объективті тұрғыдан оқып, игеруде таптырмайтын аса құнды зерттеулер қатарынан орын алады. Әрине бүгінгі күнгі тарих ғылымының, оның ішінде қазақ жері мәселесі тарихының кезеңдерін зерттеудің биігінен, жоғарғы жетістік тұрғысынан

алып қарағанда, Т. Шонанұлының кейбір пікірлері, тұжырымдары толықтыруды қажет ететіні сөзсіз.

Жер мәселесінің қашан да қазақ ұлтының тағдырындағы орны ерекше. Мұны ұлттық зиялы қауыммен бірге Т. Шонанұлы да ұғына біліп, сол себепті өзінің зерттеу еңбегінде мәселеге үлкен мән берді. “Мәселенің мән-жайын, шама-шарқымызша толығырақ түсінеміз десек, тарихымыздың ең болмағанда, мұнан екі жүз жыл бұрынғы дәуірінен бастап, бері қарай жолаушыламасақ болмайды. Мәселенің мәні зор және қашаннан қазақтың көкейін кесіп келе жатқан әңгіме” – деп сөз бастаған Т. Шонанұлы зерттеуінде қазақ жерінің әріден келе жатқан тарихына шолу жасай отырып, қазақтың жерге деген көзқарасын, қарым-қатынасын сипаттайды.

“...Фирдоуси сөзіне қарағанда, біздің бабаларымыз Х ғасыр шамасында көшпелі. Көшпелі халық шабағаншыл (Көшпелі, жауынгер Т.Ш) болатыны рас. Мұны тарих көрсетеді” – дей келіп, көшпелі елдің мал асырауы егіншілік пен аңшылық сынды шаруашылық саласының бір жүйесі екенін еске салады. Мал асыраған ел көшпелі болып, ал ел көшпесе мал өнімі азайып, қоныс тарылады, қонысты кеңейтудің салдары амалсыз соғысқа алып келеді. Бұдан келіп көшпелі халықтың жауынгершіл, шабағаншыл келеді деп өзінше тарихи тұжырымға жол таба отырып, зерттеу барысында деректік негіздің әлсіздік тұстары байқалған сәтте, жерге байланысты географиялық атауларды ұсынады. Мәселен, қазақтың “Ақтабан шұбырындыға” ұрынып, соның салдарынан жөңкіліп, ақырында Орта жүз бен Кіші жүз Сарыарқаның – Алғайдың құба жонына қарай ағылуы, Сарыарқаның беліне ығуын айтады. Мұнда автор “Алғидың құба жоны” деп Сарыарқа белінің Атбасар, Торғай, Қостанай уездеріндегі созылып жатқан жонын атап, “Алғидың құба жоны” атауының қазақтың ескі тарихымен қатар Рычков “Топографиясында” да кездесетіндігін көрсетіп, дәлелдеуге тырысады .

Туған елінің тарихын жақсы білген Т. Шонанұлы “Жерден айырыларда қазақтың қабырғасы қайысып, омыртқасы майысады. Жалғызынан айырылғандай жермен қоштасады. Ботадай боздап өлең айтады” – деп, ұлтының жерге деген қатынасын суреттей отырып, Патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлаудағы өрескел әдістері мен оның қазақ халқының тағдырындағы қасіретті салдарын нақты деректер негізінде ашып көрсетеді.

Т. Шонанұлы қазақ зиялылары арасынан “Қазақ жер мәселесінің тарихы” атты зерттеуі арқылы алғаш рет патша өкіметінің қазақ жерін отарлауы, ондағы орыс шаруалары мен мұжықтарын, атты казактарды қазақ жеріне қоныстандыру саясатын кезеңдерге бөліп зерттеу мәселесіне үлкен назар аударған ғалым. Ғалымның түсіндіруі бойынша “Қазақ орыстың қол астына 1732 жылдан бері қарай кіре бастаған. Сол жылдардан бастап-ақ патшашыл үкімет қазақ жеріне жерік ауруға ұшырап, қол сала бастағанын” – тілге тиек ете отырып, қазақ жерін отарлауды екі үлкен дәуірге бөліп көрсеткен:

1 Орысқа бағынғаннан бастап ХІХ ғасырдың 80-жылдарының басына дейін. Бұл казактардың, әскерлердің пайдасына жер алу дәуірі.

2 80-жылдардың аяғынан, 90-жылдардың басынан бастап бері қарай Николай құлағанға шейін қара шекпенділер үшін жер алу дәуірі.

Осылайша патша өкіметінің қазақ жерін отарлауының екі бағытта болғанын бөліп көрсете келіп, “...бірі – орыс жұртының өз бетінше, ешкімнен сұрамай отарлауы (вольная колонизация), екіншісі – ресми отарлауы (правительственная колонизация)” – деп, нақтылайды. Соған орай Т. Шонанұлының пікіріне қарағанда, қазақ үшін жерін көп талаған, қазақ шаруашылығының даму үрдісіне үлкен кесірін тигізген – ресми отарлау әрекеті – деп көрсетеді.

Шындығында да ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап орыстар қазақтар шабуылынан қорғануды сылтау етіп, Омбыны Орынбормен жалғастыратын бірқатар казак бекіністерін салады. Олар бекіністерді қорғау ниетімен бірте-бірте қазақ жеріне ішкерілей еніп, қазақтың шұрайлы да құнарлы аймақтарын иемдене бастайды.

Бұл процесс туралы П. Румянцев: “Жаулап алушыларға қазақ жерін иемдену қиынға соқпаған. Себебі бос жерлер көп болған. Ал, онда тұратын жергілікті халық надан болатын. Әрі олар бейбіт, қонақжай жандар еді. Сондықтан қырқыздар орыс қоныстанушыларына бөгет болмады. Көп жағдайда орыс шаруалары өздері ұнатқан жерге уақытша орналасып, шатырлар тігетін. Ал, одан соң бар аймақты жыртып тастап, біржолата орналасып алатын” – деп жазады.

Қазақ хандығының ішкі және сыртқы саяси жағдайы қазақтың билеуші тобының Ресеймен жақындасуына түрткі болғаны белгілі. Т. Шонанұлы да қазақ жерінің Ресей құрамына кіруінің негізгі себебін осы жағдаймен түсіндіре отырып, қазақ еліне сол тұстағы қалың қалмақ пен башқұрттардың дүркін-дүркін шабуылы, батысынан түркіменнің, оңтүстікте қарақалпақтың, Қытай жақ қабырғасынан жоңғардың қысымшылық жасауын баяндай келіп, Әбілқайыр ханның еріксіз орыс патшасына қол созып, аяғында қазақ жерінің Ресейге тегін сыйлық болғанын да жасырмайды.

Зерттеуші Ресейдің қазақ жерін иелену барысындағы саяси-экономикалық мақсаттарын көрсете отырып, оны жүзеге асыру үшін шет аймақтарға әскери күш, яғни атты казактарды орналастыру қажеттілігін жазады.

Яғни, ұлттық мүддені қорғай отырып, атты казактардың кімдер екендігі турасында тәптіштеп айта отырып, оларды патша өкіметінің қазақ даласына қалай пайдаланғанына бірден-бір назар аударған да Т. Шонанұлы болды. Мәселен, төмендегі автордың ой-пікірі осыны аңғартады: “...үкімет сол кезде әуелі қылмысты болып, жазаға бұйырылып, Ресейге зиянынан басқа пайда тигізбейді деп түсінген, шіріген жұмыртқаға есептелген адамдарды қазақ арасына орнықтыруға ұмтылды. Өлім жазасына кесілген және саяси өлімге арналғандарды жіберді. Екінші тіпті салық төлемей шаруашылық күші үзіліп, Ресейге пайда келтіруден қалған мұжықтарды көшірді. Бұларды атты казак қылып жазды. Үшінші, бұрынан басы бос, жауынгер атты казактарды орналастырды, жауынгерлері оның үстіне казак-орыс бұрынан қазақпен

соғысып үйренген һәм Арқаның даласын да жақсы біледі” – дей отырып, қазақ еліне шоқпар жасауға қазақтан артық құрал жоқ екенін де естен шығармайды. Қысқасын айтқанда үкімет ХІХ ғасырдың 90-жылдарының басынан бері қазақ жерін атты қазақ үшін һәм “мұнда жіберілген, түрлі содырлар, некесіз туылғандар, ауыр жаман қылмыстылар, әйтеуір соғыс қызметіне жарамсыз һәм салық төлей алмағандар үшін қазақ жерінен қоныс берген” – деп жазады.

Осылайша, Т. Шонанұлы зерттеуінің барысында атты казактар тобының әлеуметтік тұрғыдан әбден азғындап, жүгенсіз тобырлар болғандығын айтып қана қоймай, сондай-ақ олардың қазақ жеріне біртіндеп енуін, қандай құнарлы аймақтар қатарын иемденгендерін көрсетіп берді. Мәселен, “казак-орыс Жайық пен Ертістің оң жағында болып, бұрын сол бетіне өтпейтін. Сол беті қашаннан қазақтікі болатын. Бері келе Түркістанға аяқ басқанда Орынбор жағынан Жем, Елек, Сырдарияны қуалай бірте-бірте қамал тұрғызылып, Сырдария шебін тартып, Сібір жағын Көкпекті, Аягөз, Қапал арқылы шеп тартып, әскери адамдар орнығып, бұрынғы шептерді бойлай қамал салынғанына місе тұтпай үкімет қазақ ортасына қарай да шеп тартып, қамал тұрғызып, жер кесіп алады. Ырғыз (бұрынғы Уральск қамалы) 1845 жылы, ХІХ ғасырдың 20-жылдары- Көкшетау, Қарқаралы, 1830 жылы Ақмола һәм 1846 жылы Атбасар қорғандары салынды. Бұларға да жер кесіп алынады. Бұл қамалдар тұрғындарына қазақтан жер кесіп алғаны қазаққа пайда келтіру үшін алған болады-мыс. Үкіметтің жатық тілімен айтқанда, “Мазасыз жабайлар арасында тыныштық орнату, залымынан момынды қорғау, табан жерде жақын тұрып әкелер қазақ пайдасын мезгілінде дұрысырақ көздеу үшін” – деп елге түсіндірілген. Қазақ жерінің шұрайлы, ең асылы, ең ардақтысы – Тобыл, Жайық, Ертіс, Есіл өзендерінің көк майсалы жағалары жат жұрттың табанында қалды. Атты казакқа алынған да осы жерлер. ... Қазақ жеріне табақтас болған әскерлер Орал атты казактарының 1755 жылы штаты бекітілді, ат қойылған, түрлі адамдардан, полктардан құралған Орынбор атты казагы Сібірде де шеп құрды,”– деп мәлімет береді.

Бұдан кейінгі тұста зерттеуші атты казактардың қазақ жерін иемденудегі озбырлық әрекеттерін дәлме-дәл көрсетіп, шындықты ешбір бұрмасыз тура етіп жаза білді және мұндай зерттеушілер қатары Қазақстан тарихында бүгінгі күнге дейін көп емес екендігі анық.

Т. Шонанұлының аталып отырған зерттеуіндегі аса құнды тұстарының бірі – қазақ жерін баса-көктеп қоныстанушы атты казактар әскери бөлімдерінің құрылуы мәселесі турасындағы мәліметтері боды.. Автор Орал атты казактарының штатының 1775 жылы бекітіліп, олардың осы тұста осындай атау алғанын, ал енді Орынбор атты казагының осы Сібірдегі аталғанын, сол сияқты Жетісу атты казактарының осы Сібір атты казагының 9 және 10 полктарынан құралғандығын және Жетісу атауын 1867 жылдан бастап алғандарын атап өтеді. Тіпті осы казактардың бәріне “ең жақсы жерлерден 150 жыл ішінде 10 мың десятинадан артық қазақтан жер кеткенін” ашына отырып жазады.

Сол сияқты осы тұста Т. Шонанұлы атты казактардың қоныс аудару тұстарының экономикалық және саяси себептерін де айқындап көрсетуге тырысады. Мәселен, “Үкіметтің қазақ жерін атты казактар пайдасына телімге салуының зор шаруашылық, еуропаша ғылым тілімен айтқанда, экономикалық себептері болды... Қазақ жерін талаудың түп себебі шаруашылықтан шықса да әлгі баяндауымыз бойынша, бұл түп себептен саяси себептер һәм мақсаттар да шығып, тұрмысқа уытын жайды. Сонымен қазақ жерінің алғаш тануының шаруашылық һәм саяси себептері болды. “Саяси себеп” деген сынайы сөзді дұрысырақ айтсақ, бұны полицейский мақсаттар дейміз деп, неге десеңіз, Ресейдің ішкі саясатында полицейский мақсаттардың дәурен сүрмеген кезін тарих білмейді.

Қазақ орысқа бағынардан сәл ілгерірек Ресейде сауда майданға шыға бастайды. Сауда арқылы, яғни затты өндірушіден тұтынушыға тасымалдап жетістіріп, өндірушінің еңбегінің құнын кем төлеп, еңбек сорушы байлықты саудашыл капитал дейді. Саудашыл капитал – капитализмнің алғашқы дәуірінде туды” – деп, өзінің саяси сауаттылығын тағы да таныта отырып, Т. Шонанұлы басқа елдің, яғни көрші Ресей империясының тарихынан да хабардар екендігін танытады және өзінің терең білімділігін дәлелдеді.

Патша үкіметінің қазақ халқына жүргізіп отырған қоныстандыру саясатын ұлт зиялылары халықтың мұң-мүддесі тұрғысынан баяндағаны белгілі. Мәселен, М. Тынышбаев бұл саясатты былайша айқындайды: “Үкіметтің нені көздеп отырғаны түсінікті: біріншіден, жабайы және тағылық қуғын-сүргіндер және тілді, әдет-ғұрыпты, барлық өзіндік ерекшелікті қыспаққа алу арқылы казактарды дербес ұлт ретінде жою және бүкіл өлкені орыстандыру; екіншіден, түрлі әкімшілік шаралар, пәрмендер мен ережелер күшімен казактарды құқықсыз, қауқарсыз, заңсыз тобырға айналдыру; үшіншіден оларды қаны төгіліп, сүйегі шашылған ата қоныс жерлерінен айыру және құладүз, қудалаға, ажал апанына айдау” – дейді.

XIX ғасырдың екінші жартысынан Ресейде капиталистік қатынастардың ауыл шаруашылығына ене бастауы шаруалардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы, жерге қатынас мәселелерін жаңа тұрғыдан пайымдауды қажет етті. Соған орай қоныс аудару қозғалысының себептері іздестірілді. Қоныс аудару мәселесі бойынша ірі маман А.А. Кауфман: “Мен қоныс аударудың жерге тапшылықтың жемісі екендігіне сеніп келдім; жерге орналастырудың қиыншылығына ұшыраған шаруалар аласұрып басқа кеңістікке ұмтылады. Тек қана оған осы кеңістікке шығуына рұхсат берілуі керек, сонда қоныс аудару халық мүддесінен туындаған. Аграрлық саясаттың аса маңызды және ізгі буындарының біріне айналады” – деп жазды және шаруалардың жерге тапшылығының өсуінен құтылудың амалы шаруашылықты жүргізу мен жерді өңдеудің жаңа заманғы әдістеріне көшіруде деп санады. Әрине, бұл тұстағы себептердің барысы қазақ жерінің есебінен шешілгені анық еді.

Т. Шонанұлы да патша өкіметінің өз кезегіндегі қоныстандыру саясатының себептерін жан-жақты талдауға тырысады. Оның төменде айтылатын пікірі тарихи шындықты нақтылап көрсетіп бере алады деуге

болады. Мұжықты қазақ жеріне көшірудің (переселение) себептері туралы: “Бұрын мұжық әскер қызметін атқармаған, әскер қызметінде ақсүйектер болды. Қара шекпендер Петр кезінен бері қарай ғана солдат бола бастады. Мұжық ауланса әскер күшімен қанды судай ағызып, аямай басатын еді. Қожайындарының қамытынан құтылу үшін мұжық түрлі әдіс қылған, иә қашып кеткен, иә өзін-өзі өлтірген немесе қожайынын өлтірген. Әйтпесе жаппай қанаушы топқа қарсы көтерілген. Бұл жағдай көршілес, әсіресе XIX ғасырда көп болған. Тек Николай I тақта отырған кездің ішінде ғана 556 көтеріліс, яғни жылына 19 көтеріліс болып тұрған. Сол неше жүз жылдар құлдық қамытын киіп, мал орнына жұмсалып келе жатқан мұжықтардың басына 1861 жылы 19 ақпанда азаттық берілді... 1815 жылы Ресейде 45 млн халық бар еді, ол 1858 жылы 74 млн болды. Қанша тұрмыс нашарлығынан өсімталдығы мардымсыз болса да, мұжық саны да өсті. Қоныс тарылды. Қоныс тарылса, шаруа күйзелетінін жоғарыда көрдік. “Азаттық” алдында 25 жыл ұдайынан мұжық өсуі тіпті тоқталды. Шаруашылықтың екінші түрімен айналысу керек болды. Қала берді басында еркі жоқ, құл халық шаруаны да дұрыс істемеді. Құл мұжықтан да жалдама жұмысшының жұмысы берекетті болды. Мұны ақсүйектер аңғарды. XIX ғасырдың 20 жылдары Ресейде фабрика, зауыттар көбейе бастады. Буржуа тобы майданға шықты, капитализм аяқтана бастайды, индустрия ілгерілейді... Алпауыттан басқа да буржуазия жүлде ала бастайды... Сонда 19 ақпан “азаттығынан” мұжықтың тапқаны мынау болды: мұжыққа бостандық берілген жоқ. Мұжықты жерден айырды. Мұжық баяғы алпауытқа баяғыша май кемік болып қала берді... “Азаттық” алып, мәз болып қуанар деген мұжық, сол бостандық шығарылған жылы, 1100 жерде үкімет, ақсүйектерге қарсы көтеріліс ашты... қазақ даласына мұжықтарды көшіру саясаты мұжықтың жерге тарылып, қонысының қысылғандығынан туған. Мұжықтың жерге таршылық көруі Ресейде жер иелену тәртібінен шыққан”. Яғни, Т. Шонанұлы еңбегінен орыс мұжығының қоныстандыру саясатының қарсаңында жоғарғы билікке қарсы наразылық әрекеттерін білдіргенін байқаймыз.

Т. Шонанұлы аталған тұста Ресей сынды алып империяның өз ішінде қалыптасып отырған әлеуметтік ахуалын тәп басып айтып отырғаны күмән туғыза алмайды деп ойлауға болады. Тіпті мұндай қоныстандыру саясатының әрекетіне итермелеп отырған жайттарды қазақ зиялылары қатарындағы М. Шоқайдың да өз естеліктерінен кездестіруге болады. М. Шоқай: “Ресейде уақыт өткен сайын байлардың жерлері шаруа ұйымдарының қолына өте бастады. Үкімет бұған бөгет жасамады. Байлардың жерінің шаруа қауымына өтуі қаншалықты баяу жүргізілгенін XIX ғасырдың соңғы жылдарындағы мына екі цифр айқын көрсетеді:

Осы тұста 30 мыңға жуық алпауыттардың отбасының меншігінде 64 700 000 гектар жер болатын. 10 миллион шаруа отбасы қоғамының қолында 68 600 000 гектар жер бар еді. Осының өзі Ресейде жер мәселесі аса қиын жағдайда болғанын айқын көрсетеді... Осы жағдайда революциялық насихаттың дихандар арасында кейін кең қолдау тапқаныны өте заңды

құбылыс еді. Орыс патшасының үкіметі тақтың тірегі саналатын байлардың ғасырлар бойғы “құқын” қорғай отырып, шаруалар бұқарасының өсіп келе жатқан революциялық рухтағы қимылына қарсы күресті. Өршіп бара жатқан қиындықтан құтылудың амалы басқыншылық, яғни шаруаларды бұрын басып алынған орыс жерінен шеткері өлкелерге, Кавказға, Сібірге, әсіресе Түркістанға көшіру деп табылды”.

Ал Қ. Кемеңгерұлы өзінің 1922 жылы жазылып біткен “Қазақ тарихынан” деген еңбегінде бұл процесті былайша түсіндіреді: “Патша үкіметі 1891 жылға дейін қазақ жеріне келімсектердің орнауына қарсы болды. Ондағы қарсылығы қазақты қадірлегендіктен емес, болмаса аяғандықтан емес, ішкі Ресейдегі алпауыттардың жұмыс күші азайып, адыра қалды дегенінен. Ал соңғы кезде үкіметтің құшағын ашып, келімсектерге жәрдем көрсетіп, неше жылдай алым-шығыннан азат қылып, қазақ жеріне шегірткедей қаптауының мәнісі мынау:

- ішкі Ресейдегі қара шекпенділер байлардың жеріне ауыз сала бастауынан;

- мал баққан орыс байлары Сібірге келіп орныға бастаған соң, бұларға жұмыскер керек болды. Байдың тілін далада қалдырмайтын хүкіметтің, байлардың жұмыскері дегенінен;

- шоқындыру мақсатынан;

- келімсек пен қазақты жауластырып, саясатқа қаратпайық дегеннен;

- бәрінен де күшті пікір қазақты жауынгерліктен бездіртіп, айдауына жүретін, ұрғанына көнетін қылу мақсатынан” – дейді автор.

Әрине, бұл айтылғандар Ресейдің Шығысқа шаруаларды жаппай қоныс аудартуының басты себептерінің қатарында тұрды. Келесі кезекте патша үкіметі өзінің отарлау саясатын өркендету мақсатымен шаруа-мұжықтарға қазақ жеріне қоныстануға мүмкіншіліктер (кеңшіліктер) жасап беруі аталған себептер сұранысын қанағаттандыруға игі әсер етті. Бұл туралы тарихшы Д. Әбенев өзінің мынандай пікірін білдіреді: “Патшалық өзінің қоныстандыру саясаты арқылы, біріншіден, Ресейдегі жер шиеленісін қазақ жеріне орыс мұжықтарын қоныстандыру арқылы шешу, екіншіден көшіп келген орыс шаруаларын өзінің әлеуметтік-саяси тірегіне айналдыру; үшіншіден, қазақ жерлерін Орта Азия бағытындағы өзінің стратегиялық мақсаттарын жүзеге асыру жолындағы плацдарм ету; төртіншіден өлкенің жер байлығын тонау, елді өзінің шикізат көзіне айналдыру; бесіншіден орыстар санын арттыру, сөйтіп жергілікті халықты орыстандыру, алтыншыдан осы шараларды пайдаланып, қазақ халқының саяси бірлігі мен тұтастығына жол бермеу және қазақ елінің Ресейдің түпкілікті отарына айналдыру мақсатын көздеді”.

Орыс мұжығының қазақ жерін отарлауға қатынасуы да Т. Шонанұлының назарынан тыс қалмаған еді. Т. Шонанұлы: “...XIX ғасырдың аяғына XX ғасырдың басына дейінгі созылып келген заң мен құқық жүзіндегі қазақ пен атты казактың жер таласы, айтысы, жанжалы, бұрынғы отарлаудың сөнбей қалған ұшқыны еді. Осы әскери отарлау толастай берген кезде патша

өкіметінің мұжыққа қазақтың жерін талату саясаты (переселение) майданға асыға келді. Қазақ даласының аумағына қоныстандыру мәселесінің өткен ғасырдың 80-жылдарының аяғы мен 90-жылдардың басынан бері қарай Ішкі қара шекпенді көшкен бұлттай түнеріп, қазақ жеріне үкімет аударып бастайды.

Шын талау енді басталып, бұрынғылар ойыншық болып қалды. “Қара орысты көргенде, сары орысты әкем дерсің” деген мақал осы кезде туса керек. Неге десеңіз, казак-орыстан гөрі, оңтүстік жылы губерниялардан мұжықтардың түсі қаралтым, қоңырқай. Алғашқы кезде де, соңынан да мұжық пен қазақ арасы “ит пен мысықтан да” жаман болғаны және белгілі. 90-жылдардан бері қарай қазақ жері талану тарихының екінші дәуірі туады. Переселение деген пәле шығады...” – дейді.

Т. Шонанұлы бұдан кейінгі кезеңде мұжықтарды көшіріп әкелу қарсаңындағы қазақтың жер пайдалану ретімен де таныстырып өтуді жөн көреді. Автор жұмысында қазақтың кәсібінің ең маңыздысы да, бары да мал бағу екенін баяндай келіп, төрт түлік малдың еті мен сүті азық болса, ұзақ-ұзақ кештерде біреулері көлік болып, енді бірде үйін жаятын киіз, үстіне киетін күпі-ішікпен болып, халық қажетінің барлық жағын қамтығанын сөз етеді.

Алайда пейлі кең қазақ қоныстың тарылып, Ертіс пен Жайыққа үздіксіз талас тумай тұрған тұста жерді жеке-жеке меншіктеп, мынау сенікі, мынау менікі демей-ақ, бір рудың екінші ру жеріне көшіп-қонып жүре беруі заңды үрдіс болады. Қазақтың әрі екі өзенге таласып, әрі отыруға көңіл аударғаны сол қоныстың тарылу себебінен екендігін баяндайды. Т. Шонанұлы еңбегінде қазақтың жерден айырылған күйзелісін, одан айырылғанда күнінің қараң екендігін атақты Досқожа ақынның өлеңіне сүйене отырып келтіріп:

Еті тәтті, сүті бал

Иісі жұпар аңқыған.

Сары қарда жайылған, Сары аязда жусаған.

Көк Есілден кеткен соң,

Жылқының қонысы табылмас.

Семіртуші еді жылқыны,

Қом жасатқан түйеге,

Алабота, тарлау мен

Қараойға біткен бетеге.

Еркіндеп жайлап Есілді,

Еркелеп өскен халық еді.

Бұл қоныстан айырылсақ,

Зар болмасақ игі еді

Тай мен құнан, дөненге, – деп, қазақтың жерінен айырылған тұстағы күйзелісін, одан айырылғанда күнінің қараң екендігін осы осы шумақтар арқылы білдіреді.

Сондай-ақ, Т. Шонанұлы аталған тараудың соңында қоныстан еріксіз айырылып, еріксіз шаруашылық жағдайының күйзеліп, жергілікті малшылар жайылымдық жерлерден, табиғи шабындықтардан айырылып, көшіп-қону

аумағының едәуір шектелуі мен тыныс-тіршілігінің өзгергендігін былайша қорытады: “Сонымен қазақтың егін салып, отырықшы бола бастауы қоныс тарылу, одан жұттарға ұшырау, жұттан шаруа күйзелу. Бұл барып үкімет саясатына айқасып, бәрінің қорытуынан шыққан деп түсінуіміз керек. Кәсіптің түріне табиғат жағдайы қожа. ...бұрын адам баласы төменгі дәрежедегі күйде, бері келе маймыл мен адам арасында жүргенде, осы бірдей адам болғысы келгенмен адам болып кеткен жоқ. Тұрмыс пен табиғат жағдайы адам түріне бірте-бірте түсірген. “Маңдайыңнан жоғары секіре алмайсың” деген орыс мақалы бар. Оңтүстік көшпелілер дағдыланғаннан емес, Арқадағы жайлауынан жұрдай болып, көшіп жүр. Сол жерсіз оңтүстік қазақтарын қоныстандыру, отырықшы болуына демеп жіберу, кезекті, маңызды мәселелердің бірі” – деп қорытады.

Бұл туралы А. Байтұрсынов: “Қырғыз (қазақ) халқы ғасырлар бойы өз жерін мекендеп, өз тіршілігін жасап келді, ал қазір далаға қоныстанушылар қаптап кетті. Біздің болашағымыз қандай болмақ? Егер қазақтардың қазіргі шаруашылығы табиғи жағдайларға сәйкес келсе, бұл шаруашылықты өзгерту табиғи ортаны өзгертуге тікелей тәуелді болмақ. Қазақтар мал шаруашылығымен бұл ең жеңіл кәсіп болғандықтан айналыспайды. Табиғат жағдайлары шаруашылық жүргізудің басқа түрлері үшін қолайсыз” – деп түсіндіреді.

Т. Шонанұлының келесі тұстағы қарастырып өткен тағы бір мәселесі – Сібір теміржолының келімсектер қатарын арттырудағы рөлі еді. Патша үкіметі аграрлық саясатын жүргізудегі ең негізгі жолы бұл – Сібір жолын салу деп тапты. Сібір теміржолы магистралын салу ісі ХІХ ғасырдың 50-жылдары қозғалды. Бұл салу жобасы ұзақ жылдар бойы талқыланды. Ақыры 1891 жылы темір жол құрлысын бастау жөнінде патшаның бұйрығы шығып, 1892 жылдың 10 желтоқсанында “ Сібір темір жолының арнайы комитеті” құрылады – дей келе, Т. Шонанұлы Сібір теміржолының патшалық Ресейге тиімділігін, яғни теміржолдың отарлау саясатының стратегиялық көзі болғанын ашық айтып көрсетеді.

1893 жылы Сібір темір жолының батыс учаскелерін салудың аяқталуы үкіметке қазақ халқының және өз бетімен қоныс аударып келген шаруалардың жер пайдалануын тәртіпке келтіру қажеттілігін алға қояды. Бұған қоныс аударушылардың жергілікті халықпен де, бұрыннан тұрып жатқан шаруалармен де көптеген жанжалдары мәжбүр етті. 1894 жылы ІІ Николай да дала генерал-губернаторларының кезекті есептеріне жасаған ескертуінде Ақмола және Семей облыстарының көшпелі халқының пайдаланылуындағы бос жерлердің сапасын тез арада зерттеу мен мөлшерін анықтау қажеттігін атап өтеді. Мұндай зерттеуді ұйымдастыру Сібір темір жолы комитетінің міндетіне жатқызылады .

Нәтижесінде қазақ жеріне орыс шаруаларын қоныстандыру мәселесі ашық түрде қаралады. Бұл іске қанық болған Т. Шонанұлы Ресей мұжығының қазақ жерін көрместен жатып келуді ұйғарған шешімін “Баянға ғашық болған Қозы-Көрпештің ынтық болуына” теңей отырып, темір жол

арқылы қазақ даласына ағылған мұжықтың жайын баяндайды. Сібір темір жолы комитеті мен оның жанындағы комиссия қазақтан жер кесуге мұрындық болып, тек 1900 жылдың жалғыз маусым айында ғана осы жолмен бір миллион переселен өткізеді. Яғни, темір жолдың бір мықты мақсаты – Сібір мен қазақ даласына отарды молырақ орналастыру болды. Т. Шонанұлының пікірінше, жер бөлетін “Уақытша партиялар” темір жолдан 100 шақырымдық қашықтықты кесу туралы тәртіпті сылтаурату арқылы Омбы, Қызылжар аймағын ғана емес, темір жол езуіндегі шаруаның пайдалануынан тысқары қазынаның тіке қарауындағы жерлерді де алғанын былайша суреттеп береді: “... Патша үкіметі қасапшы-қасапшының қолына ілінген қой бауыздалмай қалмайды. Омбы, Қызылжарды ғана темір жолдың езуіндегі шаруаның пайдалануынан тысқары қазананың тіке қарауындағы жер қылғанын місе тұтпай, біраздан соң басқа уезд, басқа облыстарға да соны істеді. Темір жолдан 500-1300 шақырым жердегі Семейде, 300-800 шақырым жердегі Ақтөбеде, Қостанайда жер кесіп жүрген партиялар Сібір темір жолы езуінен жер кесіп жүргенге есептеледі.

Комитет пен комиссия біраздан соң, Торғай облысында да (Қостанай уезінде) отар орнату жұмыстарын басқарады. Мұны комитет пен комиссияның ісі ұлғайғаны, өнімді болғаны, Қостанай уезі темір жолға сүйкене жатқандығы деп түсіндіреді қазақ жеріне құмарлар. ... 1891 жылы Ақмола облысында да өз бетімен орнаған 21 поселкаға жер кесіліп берілді. Темір жолдың бір мықты мақсаты Сібір мен қазақ даласына отарды молырақ орнату болды” .

Т. Шонанұлы еңбегінің тағы бір көңіл аудартатын тұсы – Ф. Щербина санағының барысы туралы тарауы еді. Тарихымыздан белгілі болғандай, Ф. Щербина экспедициясының негізгі алдына қойған мақсаты – XIX ғасырдың 90-жылдарынан бастап Ресей үкіметінің қоныстандыру саясатының нысанына айналған қазақ өлкесінің “артық” жерлерін анықтап, қазақ шаруашылығындағы үй-үйді қора басымен есепке тіркеп, жайлау, қыстау, егіндік-шабындық жерлердің көлемін анықтау, қазақтың жер-суын, орман-тоғайын, шөл даласын есепке алу еді. 1896-1903 жылдар аралығында экспедиция Ақмола, Семей, және Торғай облыстарының 12 уезіне статистикалық сипаттама жасап, қазақтардың шаруашылығы туралы мәліметтер жинады. Үкімет экспедиция қызметкерлерінің алдына: алуға арналған жердің мүмкіндігінше көп мөлшерін табу және олардың егіншілік үшін жарамдылық дәрежесін анықтау міндеті қойылады. Әр түрлі аймақтар бойынша қазақтардың жер пайдалану нормаларын әзірлеу, ал осылайша жасалған “артық жерден” қоныс аудару қорын рәсімдеу көзделді .

Әрине, белгілі земство статистігі Ф. Щербина еңбегінде қазақ жері, тұрмыс-тіршілігі турасында мол мәліметтер кездеседі. Дегенмен, осы жүргізілген шараның қазақ мүддесіне қайшы келетін тұстары да аз болмаған. Т. Шонанұлы жұмыстың осы қайшылықты тұстарын талдап, оны патша шенеуніктерінің сөздерін келтіре отырып дәлелеп береді. “Щербина 1896 жылы іске кірісіп, 5 жыл ішінде Көкшетаудан бастап Ақмола, Семей

облыстары мен Ақтөбе, Қостанай уездерін зерттеп шыққан. Қазақтан жер кесуге негіз болатын переселен мекемелері де де соңғы кезге шейін, осы Щербина санағына сүйенетін еді, – деп мәселенің барысымен түсіндіре келіп, – ... Щербина санағы қазақ шаруасына, жеріне пайда келтірді деп мақтана алмайды. Қазақ жері бақалшының тауығы емес. Білу үшін тереңірек байқап, маңыздырақ зерттеу керек. Ең алдымен, Щербина мәселенің зілділігін аңғармады немесе аңғарғысы келмеді. Онысы “мойнына сонша ауыр міндетті ала тұрып, уақытша партиялар қазақтан жерді “Степное положениеге” сүйенбей, Бас кеңестің пікірін елең қылмай тал түсте заңсыз, жолсыз, бытырлатып алып жатқанына зейін салмағаннан көрінеді” – дейді Седельников. Щербина сияқты зор адамға уақ көрінгенмен, уақ қазаққа зор мәселе осы еді”. Бұдан ары автор Щербина қазақтың артық жерін оп-оңай тауып алу мәнінің тіптен әділетсіз жүріп, өлшеу-межеде де ісі болмай, далаға шықпастан жердің 10 шақырымдық картасы да жасалған кезі болғанын ашына айтып өтеді. Щербина есебі отарлау жұмысына зор қызыметін тигізе отырып, оның нормасымен зерттеліп шыққан 12 уездегі 100 мыңдай қазаққа 17 миллион десятина қалдырылып, 18 миллион десятинадан астам ауысқан жер “артық жер” ретінде переселен орнатуға кесілініп алу шарасы нақты дәлелмен көрсетіледі. Яғни, Т. Шонанұлы қазақтан алынған жер көлемін (35 млн дес.) көрсете отырып, бұл цифрдың кем көрсетілмесе, артық көрсетілмегенін ескертіп, мәліметтерді қалай болса солай келтірмей, сын көзбен қарап, ой елегінен өткізіп барып, сақтықпен пайдаланады.

Ал, Ф.А. Щербина экспедициясы құрамына қатысқан Ә. Бөкейханов қазақ даласына орыс шаруаларының жаппай қоныс аудару процесін дайындап беруге тиіс болған экспедиция жұмысына араласа жүріп, ол патшалық Ресейдің жаулап алу саясатынан жалпы саяси деңгейі төмен, оқыған азаматтар саусақпен санарлық қазақ қоғамы ұшын жеңіл-желпі іс еместігіне көзі жетті.

Ә. Бөкейханов аталған экспедиция жөнінде: “Біздің қазақ орыстың түзу жолда жүргендердің отына жылынып келген, “империялық жүйе жағдайында” қазақ сияқты аз, кем ұлт мақсаты біреуге ілесіп жүріп болады. Өз бетімен қазақ жол аша алмайды” – деп жазды. Яғни, қазақ зиялыларының өкілдері Ә. Бөкейханов пен Т. Шонанұлы да А.Ф. Щербина экспедициясының отаршылдық бағытта болғандығын дәлелдеп көрсетуге тырысады.

Қазақ тарихын зерттеумен белсенді айналысқан ұлт зиялылары өкілдерін толғандырған мәселелердің бірі – Қазақстандағы Ресей отаршыларына қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалыстар еді. Аталған мәселе турасында жер мәселесімен объективті түрде айналысушы Т. Шонанұлы да пікір қосады. Әсіресе XVIII ғасырдың орта тұсында патша үкіметі Ертіс өзенінің бойындағы жерледерді жаулап алу мақсатымен түрлі іс-қимыларға барды.

“1752 жылы Сыртқы істер коллегиясына берілген құпия жарлықта: жоңғарлардың нояндары Ертіс басын аламыз деп көз алартады, бұл жерге келтірмеске тырысу керек дейді. Бұл жарлықтан жоңғар бұдан бұрын Ертіс

басынан кетіп, қазақ қоныс қылған көрінеді. Міне, осы жылдардан бастап, қазақ Ертістің оң қабырғасын қоныс қылуға тырысады. Үкімет қазақты Ертістің тіпті сол жағынан қууға ұмтылады. Ертіс бойына үздіксіз талас қылады. Үкімет қазақты Ертістің тіпті сол жағынан қууға ұмтылды. Ертіс бойына үздіксіз тартыстар жасады. Үкімет қазақты аударуға түрлі тәсіл, шара, амал, заң шығарды” деп патша өкіметінің қисынсыз амалдар қолданып, қазақты Ертістен қууға түрлі әрекеттер жасаса да қонысы тарылып, қысылған халық орныққан орнында отыра беретінін баяндайды.

Шындығында Ертістің кең алабы бұрыннан қазақтың ежелгі ата қонысы еді. Сол себепті бұл жер үшін қазақ орыс отаршылдарына қарсы аянбай күрес жүргізеді. Қазақтың ұлы ханы Абылайдың тұсында орыс отаршылдары қазақтарды Ертістің оң жағына қарай өткізіп, Ертісті еркін билетпеуге күш салады. Бұның ақыры қазақтардың үлкен қарсылығын туғызған еді. Бұл турасында Т. Шонанұлы: “ Ертістің оң жағына өтіп, қоныс қылып үкімет кет десе, сол жақтың оты малымызға жетпейді, кетпейміз деп, Абылайға қараған қазақтар қарсылық қылды. Ертісте қазақтан басқа елдің қонысы жоқ, бізді Ертістің оң жағынан кет десең, біз орысқа тіпті суат бермейміз деп жауап қайырады. Ертісті қазаққа еркін билетпес үшін, үкімет 1755 жылы Сібір жерінде әскер молайтуға бұйрық қылады... Сол жылы көп елмен Ертістің оң жағына Күлеке батырдың баласы көшіп өтіп, қарсы жіберілген атты казак һәм драгун әскерімен Ертістің оң жағасы үшін соғысты. Көп адам қырылып, жарақаттанып, қазақ Ертістің сол жағасына өтеді... Осы жылдары қыпшақ Қошқарбай батыр қалмақты Обь өзенінен асыра қуып, Ертістің оң бетінен көп қазақ қан төгіп, қоныс алады. Міне, осындай қан төгіп алған қазақ кетпейміз десе, үкімет мұны қазақ тек содырлығынан Ертісті тастап кетпейді деп, қазақты жай бір беймаза халық көрсетіп, теріс мағана береді, қазақты күшпен Ертістен қуу үшін әскер жинай беретін еді, Ертістен қуамыз деп бұйрық шығара беретін еді. Мұнан орысқа қазақ беймаза болғанда, еріккендігіннен мазасыз болмай, өзінің еңбек сіңірген қонысы үшін, амалсыз мазасыз болғанын көрсетеді” – деп , қазақ пен үкіметтің арасында Ертіс үшін орын алған талас-тартыстың мән-жайын көрсетеді.

Сол сияқты Жайық бойын мекен етуші қазақтардың отаршылдарға қарсылығы Ертіске бола жасалған қарсылығына ұқсас болды. Жайық пен Ертіс сынды шұрайлы да құнарлы аймағы қазақтың ежелден келе жатқан ата қонысы болғаны да рас.

Әсіресе XIX ғасырға қарай патша үкіметінің Жайық бойына көз салуы үдеп, зорлық әрекеттер өрши түсті. Ендігі тұста үкімет жаңа әдіске көшіп, қазақ жерін отарлауда атты казактардың күшін тиімді пайдалануды ойластырған еді. Бұл іспен қатар үкімет отарлаудың заңдық негізін нығайта түсу үшін “Уақытша ережені” де шығарып үлгереді. Аталған әрекеттер қазақтардың отаршылдарға қарсы жаңа күрестеріне алып келген еді. Т. Шонанұлы бұл маңызды мәселені де өз назарынан тыс қалдырмай, шынайы зерттей білді. Мәселен, “XIX ғасырдың бас кезінде, Кіші жүздің біраз елі Жайық өткен соң қалғандары өзен бойынан кетпей, қоныс тебе бастайды...

Жанжал үкіметті қазақтың бұрын “қотыр қасқыр” деп шепке жолатпайтынын себебі де осы жер таласы болатын. Сол ғасыр басында қазақты Жайықтан өткен кезде үкімет ұнатқан белгілі жерлерден ғана өткізуге әскер шығаратын болды.

Шыққан әскерлерімен соғысып, қазақ Жайықты көктей қоныс қыла береді... қалайда күштірек шара қылу ниетімен өкімет 1859 жылы Орал атты казагы иемденген жерде отырған қазақтар атты казакқа жазылғысы келмесе, Ішкі Орда мен Жайықтың сол жағына тартып көшірілсін деп бұйрық шығарады... Осы 50-жылдардан бері қарай атты казак пен қазақ арасында жер жанжалы өте-мөте күшейді. Атты казак өзінің маңдай тері сіңбеген Жайықтың сол жақ бетін қағаз жүзінде өзіне алып, қазаққа жалдамаға беруге ұмтылады. Жер жайының өршіп тұрған ұшқынының үстіне 1868 жылдың Уақытша Ережесі шығады. Шоқтың үстіне түскен бұл оқ-дәрі болып, Кіші жүз ауланады (аулану – наразы болу, толқу. – Ред.Т.Ш.).

Үкіметке қарсы көтеріледі, соғыс ашады. Әсіресе мықты ауланған Жайық бойындағы және Жайыққа жақын жерлерін ала алмай жүрген қазақтар болды” – дей келіп, ХІХ ғасырдың орта тұсында Есет, Жанқожа, Сүйінқара батырлар бастаған көтерілістерден кейін жер үшін мықты көтеріліс 1869-1872 жылдары болғанын жасырмайды. Автор ұлттық көзқарас тұрғысынан баға бере отырып, тархты шынайы көрсетеді. Яғни, жер үшін отаршылдарға халық қарсылығы “жексұрын” көрініп, таяғын соққан атты казактың ақырында “сүйкімді” болуымен істің отаршылдар пайдасына шешілуін баса көрсетеді.

Тіпті автор Кенесары, Жанқожа, Есет сынды батырлар бастаған көтерілістерге шынайы баға бере отырып, көтерілістер себебін тікелей ата қоныс үшін болғанын да жасырмайды. Мәселен, “1868 жылдан бастап, ұдайынан сегіз жыл Кенесарының үкіметке қарсы көтерілуінің басты себебі – жер үшін болатын” – деп, Кенесары турасында жырланған қара сөздер көтерілістің жер үшін болғанын көрсетінін айта келіп, соған орай бұл көтерілісті халық ойының сәулесі ретінде бағалайды. Тіпті Көтібардың Есеті Арыстанды өлтіру себебі де осы ата қоныстары болған Жем мен Елек арасындағы жер үшін болса, Жанқожа батыр көтерілісі – Түркістаннан орысқа жер бермеу үшін туғанын ешбір бүкпесіз баяндауы қазіргі тәуелсіз ел тарихы үшін құнды болып отыр.

Өз кезегінде қазақ зиялыларының патша өкіметінің отарлау саясатының қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығы мен дағдылы тарихи-табиғи тұрмысын бүлдіруі, түрлі заңдық негіз-қағидалар мен ережелердің қазақ ұлты мүддесін аяққа басатын әділетсіз астарларымен қатар кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында жер мәселесіне пікір білдіріп, әділдік сұрауы тәуелсіз тарихымыз үшін орасан маңызы бар екендігі белгілі.

Алаштың көсемі Ә. Бөкейханов патша үкіметінің әділетсіз жасалып отырған жер саясаты қазақ еліне қасірет алып келгенін: “Орыстардың далаға қоныстанулары барынша арта түсті, жер үшін қоныстанушылармен қырғыздар (қазақтар) арасында күрес күшейе түсті. Кейде тұрпайы түрде

көрініс берген бұл күрес онсыз да заңсыздық негізінде бой көтерген ұлттық антоногизмді шиеленістіре және тереңдете түсті” – деп, нақты мысалдар арқылы көрсетіп берді.

Т. Шонанұлы: “Ресейдің қол астына кіргеннен бергі қазақ жерінің тарихы – колония тарихы. Колония тарихы – бірте-бірте қазақ жерін сырттан келіп иемденудің тарихы, талаудың тарихы... – деп, одан ары қазақ жерін еріксіз отарлаудың салдарының ауыр тұстарын былай деп: ...қазақ жерін отарлаушылардың ұстанған саясаты, қолданған ебі, тұтынған әдісі, жасаған зорлығы – қазақ тұрмысын көп өзгеріске ұшыратты. Көшпелілерді бірте-бірте жерсіз қалдырып, татыр мен шөлге иіріп тастап, егін саларлық, отырарлық жерден құр алақан қалдырды. Арқадағы аудандарда қазаққа норманы қайта-қайта пішіп, бұлар да қысаңдыққа түсірді. Қазақ жерінің ауданын тұжырып жерді пайдалану ісіне де зиянын тигізіп кетті. Қонысы әбден тарылып болған соң, Арқадағы қазақтар Қызылқұм, Жиделібайсынға қарай бос жерлер іздеп, шұбыра бастады. Осылай қоныс іздеп, мал-мүлкін сатып босу, 1910 жылдан бері қарай қазақ арасында күшейе бастады. Ресейден көшіп келген мұжық күні қазақтың басына келіп туды. Баяғыда Ресей мұжықтарының Алтайға қарай “түбі бал, суы сүт, жиегі қант” өзендер іздеп сусағаны сияқты, Қазаққа да Жиделібайсын, Қаратөбеге деген құмарлық болды. Солай қарай ағып-тамып, қыстауларын, отаршылдардан қалған азын-аулақ жерін, ағайын-туысқанын, неше жылдан бері дағдыланған кәсібін тастап, қазақ шұбырына бастады” – деп тұжырымдайды.

Т. Шонанұлының ойынша жоғарыда аталғандар қазақ елін жерінен айырып, ендігі тұста халықты мұжықтың кейпіне түсірген. Тіпті мұның ақыры қазақ елінің еріксіз босқыншылық әрекетіне де алып келгендігін жасырмайды. Осылайша, “Жиделібайсын түгіл Қытайдағы босып кеткен қазақтар да көп. “Қазақ” газетінде 14-жылы бірден 500 үй Қытайға ауып кеткені жазылды (Қазақ. – № 178). Осылай қазақты жерден қуып, қазақты переселенге айналдыруы отаршылдар жұмысының жемісі.

1912 жылы Зайсан уезі Майтерек болысы “Күршім” деген жерде бір ретте 500 үй қазақтың тоғаны мұжыққа алынып берілді (Қазақ. – № 21). Қазақтың отырған жерін жұрдай қылып талап, қазақты атамекенінен айдап, қолайсыз жерге асырып тастау отаршылдар жұмысының екінші жемісі. Осыны көріп отырған қазақ мұжықпен тату бола ма? Орыс пен қазақ ит пен мысықтай араз болды. Қымс етсе жанжалдасып, кісі өлтіріп тұрды. ... Екі шаруа елдің тұз-дәмін жарастырмай қойған – ескі үкімет саясатының үшінші жемісі.

Көшпелілерді жерсіз қаңғыртып қою – отаршылдар саясатының төртінші жемісі. Іске асарлық жердің бәрін жұрдай қылып қазақтан тартып алу – ескі үкімет саясатының бесінші жемісі” – деп, Т. Шонанұлы нақты фактілер арқылы жердің отарлану салдарын рет-ретімен көрсетіп береді.

Қазақтың жерінен айырылып, сорлатқан нәрсе әрине бәрінен бұрын қазақ жерін алуда патша өкіметінің заңдастыру шаралары болды. Аталған мәселені жан-жақты қарастырып, терең зерттеген Т. Шонанұлы қазақ жерінің мемлекет мүлкі деп жарияланып, иемденуі туралы: “Мұжықты қазақ жеріне

аудару толқыны өткен ғасырдың 80-жылдарының аяғында, 90-жылдар басында көтерілгенін білдік. 1891 жылы 25 наурызда бекітіп патша үкіметі “Степное положение” былай деп түсіну керек “ұрысы күшті болса, иесі өледі. Ұры иесінен мықты өзінікі қылып, танып аударып алады”. Қазақ жерін қазыналыққа деп жариялануы, сол кездегі үкіметтің күшті ұры болғаны. Еңбек сіңірмей жатып дворяндар иен жерге ие болса, оны қазыналық демейді. Қазақ еңбегін сіңіріп отырған жерді қазыналық дейді. Қазақ жері құрбандыққа алынған қой, ал “Степное положение” союға қайралған пышақ сияқты.

Николай құлағанша, қазақ жерінде тұратын заңдардың, нұсқаулардың негізі болып келген “Степное положение” заңы. Мұның ішінде бас-аяғы 17 бапта (119-136 баптар) жер жайлы сөйленетін еді. Бұлардың ішінде екі бап пен бір ескерту болушы еді” – дей келіп, одан ары автор 119-120 баптардың негізінде үкіметтің қателіктер жіберуін атап өтеді.

Шындығында да қазақ жерін заңдық негізде тартып алу салдары тым күшейе түсті. Тек 1885-1893 жылдарға дейінгі аралықта Ақмола облыстарының ежелгі тұрғын халқының пайдалануынан 151 779 десятина жер тартылып алынып, 10 940 жан еркек халқы бар 24 қоныс аударушылар учаскелері құрылды. Ал Семей облысында осы аралықта қазақ шаруаларының 33 064 десятина егін егетін жерлері тартылып алынды.

Осылайша, Т. Шонанұлы отаршыл жер саясатының қазақ өміріне тигізіп өткен зардаптарын, жерінен айырылған қазақтардың өздері қоныс аударушыларға айналып, Жиделібайсынға шұбырғандығы, тіпті Қытай асқандығын күйзеліспен баяндауын жоғарыда байқадық. Зерттеу жұмысының соңғы тарауында Т. Шонанұлын болашақта қазақты жерге қалай орналастыру керектігі мәселесі ойландырады.

Ғалым үшін ең маңызды мәселе – методология және материалдардың объективтілігі болып отыр. Бұл ретте Т. Шонанұлына лайықты баға беруімізге болады. Ол Ресей ғылымының зерттеу шарттарын жақсы меңгере отырып, өзінің ғалымдық назарына ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың басында Ресей қалаларында шыққан тарихи зерттеулер, ғылыми жаңалықтар, құжаттар топтамасы қолданылған. Ғалымның Орынбор мұрағатында жұмыс жасағанын Ресейлік мерзімді басылымдар мен қазақ газет-журналдарынан қажетті деректер алғанын да еңбектің жазылуы барысынан көреміз.

Ең бастысы – Т. Шонанұлы жоғарыда аталып өткен материалдар тобын қорыта алған және олардың жәрдемімен алға қойған мақсатының үрдісінен шығады.

Атап көрсетер болсақ, М. Есболұлы, Ж. Сұлтанбекұлы сынды қаламгерлердің жер мәселесіне қатысты еңбектері сияқты жиырмасыншы жылдардағы жерді аудандастыру (“районирования”) шаралары туралы жазылады. Соған орай зерттеу жұмысында “Болашақта қазақ жерге қалай орналасуы керек” атты бөлімінің маңызы ерекше. Мұнда автор Қазақстан Орталық комитетінің 1921 жылғы 7 ақпандағы Декретіне, 1922 жылғы 26 тамыздағы федералдық жер ісін қарайтын комитет пен Бүкілодақтық

Орталық Атқару Комитеті бекіткен “Қазақстанда еңбекпен пайдаланудың негізгі Заңына”, 1922 жылғы 30 (ақпан) қазанда шыққан “Жер кодексіне” табан тірей отырып, қазақ жерінде ұстануға тиісті жер саясатын көрсетіп береді.

Соған орай зерттеуші ғалым қазақты жерге дұрыс қоныстандыру үшін, отырықшы болуына жер беру үшін жер мәселесін белгілі бір ретпен, жүйемен шешу керек деген ғылыми қорытындыға келеді. Нәтижесінде Т. Шонанұлы жер мәселесін шешу ісіне нақты талаптар қатарын ұсынады. Онда:

“1 ... Қазақ еңбекшілері жерге дұрыс орналасуы үшін “Земельный кодекс” бойынша ең әуелі байырғы тұрғын елді қоныстандыруы керек. Қазақстанның ішіне сырттан колонизация дегенді ада-жуда жабу керек. Қазақстанды отарлауды тіпті жою керек.

2 Қазақстанды табиғат, тарихи жағдайы және шаруашылық сынақ жағынан дұрыстап зерттеу керек...

3 Қоныстандырғанда елдің шаруасы, жердің түрлі шарттарына сіңірген еңбегі мен жерге қанша мұқтаждығына қарай беру керек.

4 Жерге ең мұқтаждар қазақ кедейі мен мал бағушылар, сондықтан ең әуелі қоныстандыру жұмысын мал бағушы мен кедейден бастау керек. Әуелі енді қалған іске жарарлық деген жерді мал бағушыларға беру керек. Оңтүстік уездердегі елдерде де жер жоқ. Арқадағы мал бағушыларға да жер беру керек.

5 Бірден мал бағушылардың бәрін орналасытыруға келмейді. Оған күште, жер де жетіспейді... Отырықшы болғанша көшпелілер өтерлік жер, құдық, қоныс арнап беру керек. Отырықшылыққа үйреніп, мал бағу әдісін дұрыстату үшін жеңіл шарттармен көршілерге әуелі пішен, сонан соң егін саймандарын тарату керек.

6 Көшпелілер және әрі жерсіз Бөкей қазағы сияқтыларға Орал жиегі сықылды жерлерден қоныс алып беру керек. Өздері тілеп көшуіне жәрдемші болуы керек.

7 Қазақ елі шаруасының негізі – әлі мал. Олай болса, жақын арада қазақ шаруасын түзеуді мал шаруасынан бастап дұрыстау керек...

8 ... Қазақты жерге орналастырғанда мал бағушы және шала егінші мөлшерімен жер беру керек. Арқадағы ел орналасқанда, ауысқан жер болса, оңтүстіктің мал бағушы және малды көп ұстап егінді кеміс салатындарына шетінен жер бере беру керек”.

Міне, осылайша Т. Шонанұлы халықтық мүдде үшін немесе елді жерге дұрыс орналастыру хақында ғалым ретінде салиқалы пікір білдіріп, өз тарапынан нақты ұсыныстар жасайды. Ғалым Мұхтар Құлмұхаммед: “Патша өкіметі қазақ халқының қайта өрлеуі былай тұрсын, аман қалуына да мүмкіндік қалдырмайтын геноцид саясатын ашықтан-ашық жүргізді. Сөйтіп, қазақ халқына деген “жарқын болашақ” шөл және шөлейт даладағы резервацияларда тіршілік етіп, сонан соң аурулар мен індеттерден, аш-жалаңаштан қырлу ғана болатын. Ресейдің Ішкі істер министрлігі жанындағы

қоныстандыру басқармасына 1916 жылдан 1930 жылдарға дейінгі кезеңде қазақтарда қалған ауыл шаруашылығына жарамды жерлерді тартып алу жоспары жалпы жұртқа онша мәлім емес. Бұл жоспар аса құпия жасалды, өйткені ол Орталық Азиядағы ежелгі халықтардың бірін түп-тұяғын қалдырмай құртуға бағытталған еді” – деп, патша өкіметі мен Кеңес үкіметінің жерге байланысты жүргізген негізсіз саясатына пікір білдіруі Т. Шонанұлының жерге аса жауапкершілікпен қарағанын растай түседі.

Т. Шонанұлы болса ендігі кезекте “Обязчик, ленсичныйлар меншіктеуінде болған жерлер, кабинет және басқа қазынаға деп алынған жерлер, маңызды ағаш болмаса да, “орман дачалары” деп алынған жерлер, кабинет және басқа қазынаға деп алынған жерлер. Бұрынғы барлық оборчный статьялар, төтенше керек деп алынған учаскелер, әр жерден шіркеу, монастырларға деп алынған жерлер, офицерлерге мақтауға берген жерлер, войсковой жерлер, мал бағуға деп кесілген, алынған жерлер, 1917 жылдан бері қарай қазақтан баса шөгіп зорлықпен алып отырған жерлер, бұрын почта жолының үстінде иә жақын деп алынған жерлер, бұрын қалаға мал бағуға деп алынса, қала пайдасынан артық жерлер, Бөкейліктегі Сарыөзен арасындағы (Бесқала) жерлер, Бөкейліктегі Савика тұсындағы 40 мың десятина және Ақ теңіз жағалауындағы жерлер, бұрыннан қазақ жалдап келе жатқан жерлер, Бөкейліктегі “калмицкиечередние кочевья” деген жерлер, ескі переселен мекемелерінің малын бағуға деп алынған жерлер және басқалар, қоныстандырылып жатқан аудандарда ауыса барған жерлер” – деп, қазақтан алынған жерлерді санамалап, қазақ еңбекшілеріне жер тауып беру, қазаққа жағымды қылып, шаруасына тиімді қылып қоныс алып беру мәселесін көтереді. Қазақстанда жер өңдеу мәселесі қоныстандыру мәселесінен олқы еместігін айтып, дұрыс шешімін табуына жол көрсетеді.

Сөз соңында зерттеуші-ғалым: “Қазаққа жер берілгенде шаруа мен табиғат түріне қарай бер демеске болмайды. Бірақ соны жергілікті жер мекемелері жаңылыс түсініп, ішегін ақтарып білеміз деп, істі кідіртпесе тиіс. Олай істеу қазақ еңбекшілерін жерсіз қалдырумен тең. Ешбір сылтау қоныстандыру жұмысын кешіктіру керек емес” – деп ой қорытады.

Қорыта келгенде, Т. Шонанұлының жерге қатысты жазылған ғылыми-зерттеу тұрғысындағы аталып отырған еңбегі қазіргі оқырман қауымы үшін үлкен жаңалық болып табылады. Зерттеу жұмысы оқиғаларға, нақты дәлелдерге сүйене отырып, қазақ елінің жерінен айырылып, переселенге өз жерін беріп, енді өздерінің переселенге айналуы жан-жақты баяндалады. Автор мұрағат материалдарын, дәлелді деректерді, үкіметтің жер туралы заң-қағидаларын, қазақ ауыз әдебиетінің материалдары негізінде патша саясатының жерге байланысты орын алған әділетсіз тұстарын және зерттеу еңбектерін кеңінен пайдаланады. Соған орай, Т. Шонанұлының зерттеу жұмысынан жоғарыда аталғандарды қорытындылай отырып, жер мәселесіне байланысты төмендегідей мақсат-міндеттер қатарын айқындағанын анық аңғаруға болады:

- Жер мәселесінің қазақ ұлтының тағдырындағы алатын орнынын анықтайды;
- Алғаш рет патша үкіметінің қазақ жерін отарлау саясатын кезеңдерге бөліп береді;
- Атты казактардың әлеуметтік тұрғыдан кімдер екендігіне тоқтала отырып, олардың қазақ жерін отарлаудағы озбырлық ролін айқындайды;
- Ресей жерінің тарихына қысқаша шолу жасай отырып, ондағы саяси-экономикалық жағдайларға талдау жасап өтеді;
- Атты казактардың қоныс аударуының экономикалық және саяси себептерін айқындап, отарлау саясатының себеп-салдарларын көрсетіп береді;
- Сібір темір жолының келімсектер қатарын арттырудағы рөлі мен орыс мұжығының қазақ жеріне қоныстану қозғалысына пікір білдіреді;
- Щербина санағының барысына тоқтала отырып, санақтың келеңсіз тұстарына тоқталады;
- Отаршылдыққа бағытталған ұлт-азаттық қозғалыстарды жер мәселесімен байланыстырып қарастырады;
- Патша үкіметінің Қазақстандағы қоныстандыру саясатының отаршылдық мәнін ашық көрсетеді;
- Қазақты болашақта жерге қалай орналастыру мәселесіне өз тарапынан ұсыныс-пікірін білдіреді.

Ендеше араға алпыс жыл салып қайтадан оқырман назарына іліккен Т. Шонанұлының “Жер мәселесінің тарихы” атты ғылыми тұрғыда жазылған зерттеуі – туған халқының төл тарихын сүйетін барлық оқырман қауымға баға жетпес сый екені сөзсіз.

Сондай-ақ Т. Шонанұлы тарихшы ретінде қазақ тарихымен қатар елдегі қоғамдық-саяси мәселелерге де өз тарапынан пікір қоса білді. Мәселен, 1924 жылы “Қызыл Қазақстан” журналында жарияланған “Ішкі һәм сыртқы саяси халдер” атты мақаласында: “Қашан да біздің Одақтас Кеңес үкіметінің ішкі саяси халі өз жолындағы жұмыскер қарашекпенділердің әліне, ұйымшылдығына, шаруашылық жағдайына қарай бағаланады. Түнеукүні сайлау съезінің аса назар салып бір ыңғайлы қылып шешкен мәселесі де, онан кейінгі үкіметтің істеп отырған түрлі шаралары да осы халықтың өзара ұйымдарын күйрету мәселелері еді” дей келіп, автор елдегі ақша саясатының барысына тоқталады. Құнсыз болып бара жатқан қағаз ақшаның айналымнан шығып, оның орнын күміс, бақыр һәм алтын қатарында жүретін шеврон ақшалардың тиімділігін түсіндірмес бұрын ел өміріндегі ішкі халдердің барысымен таныстырып өтеді. Яғни, елдегі шаруалардың міндеттерін санамалай келіп, саудагерлердің қымбат нәрселерін алмай, заттарды мемлекет дүкендерінен, кооперативтерден алу, қымбат баға қойып сататын сатушылармен күресу керектігін жазады. Бұдан ары Т. Шонанұлының тарихшы ретінде сыртықы саясат мәселесін жете түсініп және оларды өз оқырмандарына жүйелі түрде жеткізе білуі жоғарыдағы ойымызды нақтылай түседі. Оған мысал: “Германияда шаруалардың жұмыс күні 8 сағат болсын

һәм сол 8 сағатта істелетін жұмысқа қарай мөлшерлі ақы қазіргі шамасынан көбейтілсін деп түрлі кендердегі жұмыскерлер таласып, талай ереуілдер істесе де, әзірге пайдасыз болып, пәлендей жеміс көрінбей отыр” – деді.

Ал Англия туралы: “Англияда “Жұмыскер үкіметі” құрылды десек те оның өзі бойын жазып, осы күні түрін ашығырақ көрсетіп келе жатыр. Макдональд (бас министр) – корольдің оң көзі, адал қызметшісі болып шықты... Англия жұмысшылары наразылық білдіруде, осы күні көтеріліс, ереуілдері жиілеп жатыр” – дейді.

Бұдан әрі Қытай туралы айта келіп: “Онда өткен жылдар бойы дамылсыз соғыс, жанжалдар, партияларға бөлініп, генералдар үкіметінің билікті алуғысы келген мақсаты жері кең, үлкен Қытайдың шаруашылығын күйретті. Шынында Қытайды меңгеріп, үкімдік қылып келген: Америка, Жапония һәм Франция капиталшылары. Бұлардың әрқайсысы өз партияларын сүйреп, соған қару-сайман береді... Қытай екі оттың арасында қалып отыр. Бір жақтан империалистер сығып, алқымына пышақ тақап отырса, екінші жақтан көпшілік қара халықтың еркіндігіне ұмтылып мәңгі құлдықта қалмай, байлардың тегеуріндерінен шығуға тіленіп, Кеңес Одағын танысаң да танымасаң да таны деп тықсырып отыр” – деп тұжырым жасайды.

Автор комсомол жастарының да саяси жолы туралы да: “Румыниядағы үкімет полициялары Германиядан қалыспаймын деп, оларды Бухарестегі (Румыния астанасы) һәм Калинин (бұл да сондағы үлкен қала) қалаларындағы жастар ұйымын тартуға бұйрық шығарды... Италия мен Финляндияда да комсомолдар үкімет сайлауына қызу араласады. Үкіметтің бақылауына, асып-атуына қарамай, жұмыстарын өршітіп тұр... Ресейде партия мен комсомолға кірген жастар: Украинада комсомолға кірген (соңғы мағлұмат бойынша) барлығы 10.500 адам. Партияға кірген 3.500 адам (бәрә комсомол). Бірінші мартқа дейін Мәскеуде комсомолға кірген 4001 адам” – деп, нақты мысалдар келтіреді.

Осылайша Т. Шонанұлы көлемді мақаласында тарихшы және саясаттанушы ретінде елде болып отырған өзгерістерді салыстыра келіп, қоғамдық-саяси мәселелерді көтере білді. Мақалада жай сөздерге қарағанда нақты сандар келтіріліп, оны тарихи дәлелдермен нақтылау арқылы халыққа шама-шарқынша ақыл-кеңестер де ұсына білді.

Ал “Англия һәм басқа мемлекеттердің Кеңес үкіметін тануы” атты мақаласында Кеңесті Ресейді Англия үкіметі заң жүзінде тану шарасын баяндаудан бұрын Англия тарихымен оқушыны қысқаша таныстырады. Яғни, Англия Кеңес үкіметі құрылған тұста Ақтеңіз арқылы Архангель қаласына әскер түсіріп, Кеңесті Ресейді мойындамау әрекетінде Антанта болып Буденный, Колчак жанарал-адмиралдарға жәрдем беру әрекетін де естен шығармайды. Бұдан әрі автор “Англияның Кеңесті Ресейді тануының мықты шаруашылық себебі бар. Өткен жиһангерлік соғыс салдарынан Англияның саудасы да аяғына қан түсіп, ақсаған. Бүтін жер үстіндегі талай жерлерге көмір жетістіруші ең алдымен Англия болатынды. 1914 жылы соғыс қарсаңында бүтін дүние саудасының 25,8% Англиянікі болатын. Соғыс

алдында бүтін дүние саудасы жылына (сауданы сырттан алып, сыртқа беру) 70 миллиард сомға жеткен. Осының төрттен бірі Англияның сыбағасы болған. Бүтін жер жүзіндегі сауда кемесінің жүкті көп әкеліп, көп жететін жері Лондон (Англия астанасы) болатын. 1912 жылы Лондон портына (порт-кеме тоқтайтын жер) келіп-кеткен барлық кемелерінің тоннансы 37 676 000 болған. Соғыс соңынан Англияның сауда кемелерінің біразы (Англияның отарын қосқанда барлық кемелерінің 1914 жылғы тоннасы 20 582 652 болған) жұмыссыз қалған” – деп, бұдан ары автор Англияның дағдарысқа түсіп, елде жұмыссыздық орын алып, біраз шаруа жайының ақсауын сөз ете отырып, шаруашылық жағынан дамыған Англия сынды елмен Кеңесті Ресей елінің тізе қосуының маңыздылығын атап өтеді.

Көлемді мақалада Т. Шонанұлы тарихшы-саясаткер ретінде ел болашағына маңызы бар шаруашылық жағдайларын қарастырып, Англия сынды іргелі елмен одақтасудың қажеттілігін көпшілікке ұғындыруға тырысады.

Сонымен Т. Шонанұлы қазақ елінің тарихына қатысты жазылған еңбектеріне қысқаша талдау жасау, оның Отандық тарих ғылымындағы өзіндік орны бар үлкен тарихшы-ғалым екендігін айқындайды. Оның зерттеулерінің көлемділігі, оларда келтірілген тарихи фактілердің саналуандығы, көп түрлілігі, өзіне дейінгі зерттеушілердің еңбектерін тиімді пайдалана отырып, оларда келтірілген тұжырымдарды одан әрі толықтыра түсуі, осы негізде дәлелді, түйінді қорытындылар жасай білуі бұл пікірімізді растай түседі.

Бүкіл Кавказ, Орта Азия, Балтық бойы халықтарын уысында ұстаған Ресей тәрзді алып империяға қарсы күреске халықты жұмылдырумен қатар теориялық білім, өткен тарихқа талдаулар жасау арқылы жер мәселесіне қатысты ой қозғап, көзқарас таныта білуі де игілікті іс болды. Т. Шонанұлы бұл міндетті дұрыс түсініп, оған барар жолды жетік меңгергендігі қайраткер-ғалымның біз талдаған еңбектерінен көрініп отыр. Сонымен Т. Шонанұлы тек зерттеуші-ғалым немесе саясатшы болып қана қойған жоқ, халыққа білім беру жолында өмірінің соңына дейін ағарту саласында қызмет етті. Бұл аталғандар Телжан Шонанұлының тарихи көзқарастарын жан-жақты талдап, оған тиісті бағасын берер тұста ескеруді аса қажет ететін мәселе болып табылады.

Тақырыптың мазмұнын бекіту үшін қойылатын сұрақтар:

1. Т. Шонанұлының «Қазақ жер мәселесінің тарихы» еңбегінің Ресей империясының боданындағы қазақ тарих тарихын зерттеудегі маңызы
2. Қайраткердің Қазақстандағы жер мәселесін шешудегі ұсыныстары
3. «Ішкі һәм сыртқы саяси халдер» мақаласының тарихи маңызы
4. Ғалымның тарих ғылымы бойынша еңбектері және олардың мәні
5. Әлем елдері тарихына қатысты зерттеулері және олардың мазмұны

3.2 Т. Шонанұлы – саяси қуғын-сүргін құрбаны

Телжан Шонанұлының ұлттық көзқарасы Алаш зиялыларының ойларымен тығыз байланыста қалыптасты. Сондықтан оны ұлтшыл ретінде айыптаудың негізі алғышарттары 1920-жылдардың ортасынан бастап Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріне Өлкелік комитеттің бірінші хатшысы болып Ф.И. Голощекиннің тағайындалуымен тығыз байланысты болып, қасіретті қайта құрулармен ерекшеленді.

1930-жылдары еліміздің халқына көптеген қиыншылықтарды қатарын жеңіп, уақыт алға тартқан күрделі мәселелерді шешуге тура келді. Бұл жолда қателіктер мен олқылықтар, өкінішті жайлар да аз болмады. Елде партиялық-мемлекеттік басқарудың әміршіл-әкімшіл жүйесі біртіндеп нығая түсіп, бюрократизмге бет алды. Нәтижесінде Қазақстанда қуғын-сүргін мен орынсыз жаппай жазалау шаралары орын алған еді. Көрнекті ғалым, академик К. Нұрпейісов айтқандай: “Қазақ республикасының партия ұйымын басқаруға Сталиннің сенімді қолшоқпарларының бірі Ф.И. Голощекин келген 1925 жылдан кейін бұрынғы Алаш қозғалысында болған, соған қарамастан 1919-жылдың соңынан бастап, ғылым, оқу-ағарту, өнер, баспасөз салаларында халық үшін жемісті еңбек етіп жүрген қазақ зиялыларының соңына ресми өкімет, коммунистік партияның идеологиялық аппараты күндіз шырақ алып түсті. Оларға әртүрлі саяси айып тағу үшін кезінде совет өкіметінің өзі кешірім жасаған Алаш қозғалысына қатынасулары бағдарға алынды”.

Соған орай бұл тұста өлкелік партия комитетінің, облыстық, аудандық комитеттер хатшылары мен мүшелерінің, кеңес, комсомол, кәсіпорын мен колхоз-совхоз жетекшілерінің көбі сталиндік қанды қуғын-сүргінге, саяси-террорға ұшырағаны белгілі. Қазіргі Қазақстан жағдайында сталиндік қуғын-сүргіннің көлемі әлі де болса нақты анықтала қоймағандығын ескере отырып, қолда бар деректер қатары арқылы сталинизмнің қазақ халқына жасаған қылмыс әрекетінің аса ауыр болғанын көреміз. Мәселен, кейбір деректерде 1937-1938 жылдардағы Қазақстан тұрғындарының 44 мыңы түрлі түрмелерге түсіп, 22 мыңы атылғандығы туралы сөз болса, ал келесі бір деректе 1930-1950 жылдары жазалау науқанына 100 мың 971 қазақстандықтардың ілініп, олардың ішінен 20170 адамның атылғаны туралы мәліметтер кездеседі.

Әрине, Одақтық көлемдегі сандық көрсеткішпен салыстырып қарастырғанда Қазақстанда қанды қырғынның қасіреті көлемді болуы заңды да еді. Мәселен, 1937-1938 жылдардағы қудалау әрекетіне ұшырағандар процентке шаққанда қазақтарда көрші елдерге қарағанда үш есеге көп болған.

Осы орайда И. Сталиннің Қазақстанға жіберген басшысы Ф.И. Голощекин қазақ зиялыларына не себепті қарсылық білдірді деген заңды сұрақ туындайды. Академик М. Қозыбаев: “Біріншіден олар қазақ елін жаңа заманда қазақ ұлтының өкілдері билеу керек деп санады; Екіншіден, қазақ мемлекеттілігі совет жүйесі құрамында өзіндік ұлттық болмысын қалыптастыру керек деп білді; Үшіншіден, саясатта плюрализм болуын

қалады; Төртіншіден, олар Кеңес өкіметіне сенді, одан өздеріне деген сенім болуын талап етті” – деп, зиялылар тобының аталған ойларының жаңа келген басшылыққа ұнамсыз тұстарын санамалап көрсетіп береді.

Ал осы кезеңде өкіметтің өзіне жүктеген міндетін қалтықсыз атқарып жүрген зиялы қауым өкілдерінің бірі Т. Шонанұлының Қазақстандағы саяси қуғын-сүргінге қаншалықты қатысты болғанын, әрі оның ұстанған бағытының қандай болғанын анықтаудың маңызы ерекше. Өйткені, оның тарихи тұрғыдан шынайылығын ашу тарихымыздағы адамшылықты орнатып, объективтілікті қалпына келтіруге жәрдемдесетіні сөзсіз. Біздің жағдайымызда туған елінің ағарту саласында ел сүйіспеншілігіне бөленген Т. Шонанұлын атқарған еңбегіне сай бағалап, оның жазықсыз саяси қуғын-сүргін құрбаны болғанын көрсету міндеті қойылып отыр.

Т. Шонанұлы өз уақытының, өз дәуірінің адамы болды. Ол ұлтының болашағы үшін қызмет жасай отырып, Кеңес үкіметінің кейбір істеріне қарсы болса да партиялық тәртіпке бағынды. Ал коммунистік партия аппараты болса өз ішінен “жауларын” іздеп, олардың санын жоспарлап жатты. Бұл шарадан Қазақстан да шет қала алмады.

1925 жылы 29 мамырда И. Сталин Қазақ өлкелік партия комитетінің бюросында өлкелік “Ақ жол” газетінің ұстанған саяси бағытын айыптап арнайы хат жолдады. Онда газетте жарық көріп жатқан мақалалардың бұл кезде шетелде эмиграцияда жүрген М. Шоқаевпен “үндес” және пікірлес екенін, яғни алашордашыл, ұлтшыл идеяларды жаңғыртатынын атап көрсете келіп, осындай көзқарастағы партияда жоқ интеллигенция өкілдерін жастарды тәрбиелеуге жібермей, негізінен оқу құралдарын жазу тәрізді жұмыстарда ғана пайдалану қажеттігін қатаң ескертеді.

Ал Алаш қозғалысының қайраткерлеріне деген жаппай қуғын-сүргін науқаны 1937 жылы БК(б)П Орталық Комитетінің ақпан-наурыз Пленумынан кейін өрескел сипат ала бастады. Алайда, Қазақстанда 1936 жылдың тамызына дейін жаппай тұтқындаулар орын алмайды. Тек Ресейдің орталық аудандарынан Қазақстанға жер аударылған жекеленген троцкийшілдер, зиновьевшілдер ғана тұтқындалды. Ал, шын мәнінде қуғын-сүргін дауылы біздің өлкемізде БК(б)П Орталық Комитетінің 1936 жылғы 29 шілдедегі партия ұйымдарына жіберген жабық хатынан соң келді. Бұл хатта троцкийшілдер-зиновьевшілдерге қарсы күресте “қырағылық таныту және жауды тани білмей жөніндегі” бар кемшіліктерді табу жөнінде айтылды. Л. Мирзоян басшылығымен Қазақ Өлкелік Комитетінің бюросы бұл хат мәтіні бойынша 1936 жылдың 5 тамызында және 1 қарашасында екі мәрте бас қосады. Нәтижесінде, үш ай көлемінде троцкийшіл-зиновьевшіл контрреволюцияшылдардың 43-і әшкереленіп, партия қатарынан шығарылады.

Осындай ойдан шығарылған айыптаулар негізінде елде жаппай қудалау әрекеттері орын алып, зиялылар қауымы шетінен “айыптылар” қатарына бірінен соң бірі іліге бастады. Көп кешікпей Қазақтың Мемлекеттік

университетінің доценті, тіл маманы, оқытушы Т. Шонанұлы да 1937 жылдың ұлы террорының құрығына ілінеді .

Т. Шонанұлына Ұлттық Қауіпсіздік комитеті органдарының тарапынан 1937 жылы 19 шілдеде тұтқындау туралы арнайы анықтама берілді. Анықтамаға сәйкес, Т. Шонанұлы 21 шілдеде Алматы қаласындағы Красин көшесі, 51 үйдегі пәтерінде қамауға алынады. Баста атап өткеніміздей, ҚР Ұлттық Қауіпсіздік комитетінің мұрағатындағы Т. Шонанұлына қатысты қылмыстық іс сақталған. Іс беттерінде Т. Шонанұлына 21 шілде, 8-ші және 25 қыркүйекте алынған қысқа сұраулардың хаттамалары көрсетіліп, қалған 100-ге жуық бетте Телжан Шонанұлына қарсы куәгерлердің жауаптары тіркелген. Оның ісі бойынша 10-ға тарта азаматтарға айыптар тағылып, кейін келе олардың саны 100-ге жуықтайды. Олардың қатарында Ұзақбай Құлымбетов, Сұлтанбек Қожанов, Санжар Асфендияров, Темірбек Жүргенов, Тұрар Рысқұлов, Құдайберген Жұбанов сынды қоғам қайраткерлерімен бірге Телжан Шонанұлының жары Шахзада Шонанова да қуғынға ұшырайды.

Осы орайда жары мен отбасы туралы айта кетер болсақ, Шахзада мен Телжаннан ұрпақ болмағандықтан, Т.Шонанұлы аталас ағайыны Ерғашақтың баласы Жақыпты асырап алғанын жоғарыда атап өтілді. Мұрағат мәліметтерінде Ерғашақов Жақып 1937 жылы Донбаста Сталино қаласында индустриялық институтта оқып жүргені туралы айтылса, ал Т. Шонанұлының немере қарындасы Сараның айтуынша Жақып он жылдық мектепті бітірген соң, Москваға 5 жылдық инженерлік оқуға түскен. Москвада оқып жатқанда 1939 жылы Финляндия соғысы басталғанда “халық жауының баласы” деп айтады деп, өз еркімен сұранып соғысқа алынып, содан хабарсыз кеткен. Ал Т. Шонанұлының інісі Сержан Мәскеудің жоспарлау академиясында аспирант болғаны айтылады. Бұдан ары Сара әкелерінің ауыр жазаға ұшырағанын былайша есіне алады: “1937 жылы Алматыда Шонанұлы Телжанды ұстады. Содан кейін Ырғызда менің әкем Ерғашақты Телжанның інісі деп 1937 жылы сентябрь айында ұстады. Телжан папамның жазған кітабын, шығармаларын, суреттерін отырған үйдің терезесінің алдына көмген. Үйді, үйдегі дүние-мүлікті конфискулеп үкіметке алды. Содан кейін халық жауының семьясы колхозға бармаса “арам” болады деген соң бесінші ауыл, Телман колхозы, “Есек” деген жерге көшірілдік” – деп, мәлімет береді. Бұдан шығатын қорытынды Т. Шонанұлының алыс-жақын туыстары басқа да ұлт зиялыларының туыстары сынды жаппай саяси қуғын-сүргіннің құдалауына түскен.

Ал жары Шахзада Шонановаға қысқа тоқталар болса, ол Батыс Қазақстан облысы, Жымпиты ауданында 1903 жылы дүниеге келген. Шахзаданың әкесі Арон Қаратаев танымал Бақытжан Қаратаевтың інісі болады. Зерттеуші профессор Әбу Тәкенов: “Тағдырдың жазуымен екі рет тұрмысқа шыққан. Алғашқы ері мемлекет қайраткері Ыдырыс Мұстамбаев болатын. Оны кейіннен халық жауы деген жаламен ұстап алып кетеді. Шахзада өзінің алдыңғы мақалаларына Мұстамбай келіні деп қол қойып жүреді. Ал кейіннен, 1931 жылы ол энциклопедист ғалым Телжан Шонановпен бас

қосады” – деп мәлімет береді. Біздің пайымдауымызша Телжан мен Шаһзада 1929 жылы танысқанға ұқсайды. Себебі, мұрағат құжаттарында 1929 жылғы Қазақ АКСР Халық Ағарту комиссариатының қызметкерлерінің жеке іс парағында Т. Шонанов іспарағымен бірге Ш. Мұстамбаеваның да жеке іс парағы қатар тіркелген.

“Телжан атылғаннан кейін арада 9 күн салып “халық жауы” ретінде қазақ әйелдері арасынан атылу жазасы жалғыз Шаһзада маңдайына жазылыпты” – деп, зерттеуші Ә. Тәкенов жазықсыз жала құрбаны Т. Шонанованың 1938 жылдың 9 наурызында ерінің артынан Алматыда ату жазасына бұйырғанын мәлімдейді.

Ал, Т. Шонанұлының қылмыстық ісін тергеу барысы 1937 жылдың бірінші қарашасында аяқталады. Ол тергеу ісіндегі өзінің қысқа өмірбаянында өскен ортасы мен білім алу жолын, 1916-1937 жылға дейінгі аралықтағы қызметтерін баяндап береді. Т. Шонанұлынан 4 мәрте жауап алынады. Оған Мемлекеттік Қауіпсіздік комитеті тарапынан 7 адам жауап алып, барлығы 22 Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті қызметкері тікелей іске араласады. Бірақ олардың бірде-біреуі істі өз мойындарына алмағандықтан, іс бойынша іс жүргізуші топтың аты-жөні көрсетілмейді. Бұл істің аяғы үлкен қателіктерге әкеліп соғады. Яғни, істі қарау барысында куәлар шақырылмаған, қорғаушылар болмаған. Мәскеуден КСРО Жоғарғы сотының әскери коллегиясы “үштігі” (Г.А. Алексеев, Н.Д. Горячев және А.И. Микляев) Алматы қаласына келіп, 1938 жылдың 27 ақпанында небәрі 15 минуттық уақытта Т. Шонанұлының тағдырын шешеді. Олар Т. Шонанұлын айыпты деп тауып, не бәрі 43 жасқа қараған шағында ату жазасына кесіледі. Үкім сол күні Алматыда орындалады.

Ұлтының болашағы үшін ағарту саласында өлшеусіз еңбек етіп, ешнәрседен тайсалмай, тек алға жылжу жолын ұстанған ұлтжанды азамат осылайша дүниеден өткен еді.

Ендігі кезекте Т. Шонанұлына тағылған негізсіз жайыттарға тоқталар болсақ, Т. Шонанұлына Мемлекеттік Қауіпсіздік комитеті органдары тарапынан “Қазақстанда құрылған антисоветтік контрреволюцияшыл”, “ұлтшыл”, “террорлық, диверсиялық, оңшыл террористермен байланысты ұйымға мүше болған” деген түрлі негізсіз жалған айыптармен айыпталып, басқа да ұлт зиялыларымен қатар жазалауға ұшыраған. Мұндай айыптаулар қатары шындығында Мемлекеттік Қауіпсіздік комитеті тарапынан ойластырылып шығарылған қазақ интеллегенциясын құрту әрекеті болатын.

Т. Шонанұлына қатысты жасалынған өрескіл заңсыздықтың бірі – оны 1919 жылғы “Алашордаға” қатысты мәселелер бойынша айыптау болды. Осы айыптау негізіне қатысты мұрағат құжатында: “В 1918 году он выступил в буржуазно-националистическую партию “Алаш”, был один из лидеров этой партии в Иргизе. В том же году вошел в алаш-ординский военный отряд, в котором, совместно с белыми, участвовал в открытой вооруженной борьбе с красными частями. Состоял в руководстве алаш-ординского отряда, свергал Советскую власть в Иргизе. Принимал активное участие в расправе над

большевиками при ликвидации в гор. Иргизе Советской власти. При активном участии Шонанова в гор. Иргизе было расстреляно 5 человек за принадлежность к коммунистической партии. В начале 1919 года алашординском отрядом, в котором состоял Шонанов, было совершено убийство национального героя Амангельды Иманова. В составе суда, по решению которого был убит Амангельды Иманов, участвовал Шонанов. ... Антисоветскую деятельность Шонанов проводил в основном на культурно-идеологическом фронте в области литературы, языка, терминологии, в издании негодных учебников...Помимо этого, работая в Казахском педагогическом институте, Шонанов занимался вербовкой в указанную антисоветскую организацию новых членов из среды студентов” деп келтірілген айыптауды талдайтын болсақ, Кеңес үкіметі 1919 жылы 4 сәуірде БОАК қаулысының негізінде “Алашорда” мүшелерін айыптауды тоқтатып, 1920 жылы 3 шілдеде БОАК-тің бұл қаулыны қуаттағаны белгілі болған. Әйтсе де бұл заңның аяққа тапталып, Кеңес үкіметі бұған дейін-ақ 1921 жылы Т. Шонанұлын Ырғызда тұтқынға алып, айыптаудың негізсіз болуына орай босатылғаны жоғарыда айтылды.

Ал бұл “Алашордаға” қатысты заң жобасы сталиндік қуғын-сүргіннің үдеген тұсында қайтадан күш алып, Мемлекеттік Қауіпсіздік комитеті органдары үшін зиялылар қауымына тағылар айыптың ең бастысына айналғаны белгілі.

Сондай-ақ құжаттардан Т. Шонанұлын Амангелді Иманов өліміне қатысты айыптау ісін де көреміз. Бұл айыптауды 1937 жылдың 9 қарашасында Қазақ КСР Ішкі Істер Халық комиссариатының әскери прокуроры Соколов қосады. Бұл Т. Шонанұлының айыптарын ауырлата түседі. Бұған дейін де Мемлекеттік Қауіпсіздік комитеті тарапынан анықталмағанына қарамастан А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Б. Қарабалдин сияқты зиялы қауым өкілдеріне тағылған Амангелді Имановтың қазасы тап жауын әшкерелеу үшін арнайы түрде пайдаланылса керек. Яғни, өз кезегінде ҰҚК органдары бірінші кезекте бұл айып бойынша қазақтың зиялылары М. Дулатов пен А.Байтұрсыновты қуғындағаны айқын. Зерттеуші С. Иманбаева: “Кезінде идеологиялық диктат үстемдігі жағдайында жазылған естеліктердің бәріне ортақ нәрсе тек Алашордашылардың Торғай бөлімін атап, М. Дулатовты қудалап, зорлықшыл озбыр күштер деп көрсетеді” – деп, ойын білдіре келіп, Орынбор облысының жаңа тарих мұрағатына (бұрынғы партия мұрағаты) сақталған Алашордашылардың Торғай бөлімін құраған зиялылар есімдерін көрсетеді. Олар: Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Сейдазым Қадырбаев, Омар Алмасов, Асфендияр Кенжин, Кәрім Тоқтабаев, Кәрімгерей Сейдалин, Шайхи Құлжанов, Сәлімгерей Қаратілеуов, Ғазымбек Бірімжанов, Омар Жәнібеков, Телжан Шонанов, Мырзағазы Есболов, Ильяс Сейсекенов, Әбіш Тойбазаров, Мұзафар Қасымов, Хамза Баймағамбетов, Райымбек Махатов .

Осыған байланысты біз зерттеуші ретінде кенес жазалау мекемелерінің Алаштықтардың Торғай бөліміндегі тізімнен Т. Шонанұлының есімін оп-

оңай тауып, соған орай Амангелді Иманов өлімін анықталмағанын ескерместен, оған жала жауып, осы арқылы ұлтжанды қайраткердің халық алдында беделін түсіріп, жазаға тартудың ұтымды жолын тапқан.

Куәға тартылған 20 адамның жауабында Т. Шонанұлын айыптауға негіз боларлық материалдардың жоқтығы кейінгі кезеңде ғана анықталып отырылғаны белгілі. Істі қарау барысында куәлар шақырылмаған, қорғаушылар болмаған.

Кейінірек 1939-1940 жылдары Т. Шонанұлы мен басқа да жазықсыз айыпталушылар істерін қайта қарағанда осындай заңсыздықтардың орын алғаны үшін КСРО Жоғарғы Соты Қазақ КСР Ішкі Істер Халық комиссарлары Л.Б. Залинді, оның орынбасары Т.В. Володзьконы, бөлім бастығы Катковты органнан аластатады.

Бірақ айыптаушылар тарапынан кеткен қателіктер ашылғанмен, айыпталушылар кінәсіздігі сол бетінше ашылмай қалады. Ал, Т. Шонанұлын өз кезінде ақтап, оған оң баға берген оның әріптестері де болды. Алайда мұндай іске барушылар да сталиндік қудалау әрекетіне ұшырап отырған. Олардың бірі Т. Шонанұлының әріптесі, зиялы қауым өкілдерінің бірі – Е. Омаров еді. Мәселен, оқытушы Омаровтың Т. Шонанұлының ісіне қатысты айыпталуын құжаттық деректерден көруге болады:

“Қазақ мемлекеттік университеті тілдер кафедрасы мәжілісінің хаттамасынан 1937 жылы 13 қазан.

Қатысқандар: Кафедра меңгерушісі Оликов, биология факультетінің деканы Митрофанов, тіл мамандығының оқытушылары: И.О. Бойков, М.В. Бойкова, Папоротная, Рат, Омаров.

Тыңдалды: биология факультетінің 2-курс студентінің оқытушы Омаровтың қолдауымен халық жауы Шонановты қолдауы туралы өтініші.

Кафедра меңгерушісі Оликовтың бұлай істеуіне не себеп болды деген сұрақтарына кафедра оқытушысы Омаров: “Мен шынымен де аудиторияда Шонановтың мықты әдіскер екенін және оның оқу әдісінде ешқандай зиянкестік әрекеттерінің болмағанын байқамағандығымды айттым. Бағдарламаның барлығы толық болғандықтан көктемде бағдарламалардың орындалмауы жөнінде баяндамалар болған жоқ. Менің бұлай айту себебім, студенттер егер ескі материалдарды білмеген жағдайда бұрынғы оқытушыға сүйенеді. Алғашқы кездерде Шонановпен қазақ тілін оқытуға байланысты көзқарастарымыз әр түрлі болған. Бірақ, мен оны жақсы әдіскер ретінде санадым және Ішкі Істер Халық Комиссариаты оны басқа іс-әрекеттері үшін тұтқындағанын естідім. Оның ешқандай зиянкестік әрекеттер жасамағанын сол себептен де айттым” – деп жауап береді.

Кафедра мүшелері Бойков, Папоротная, Бойкова, биология факультетінің деканы Митрофанов өздерінің сөйлеген сөздерінде оқытушы Омаровтың халық жауы Шонановты ақтау жөніндегі өтінішінде оны тікелей қорғағаны туралы бірде-бір сөз болмағанын және университет қабырғасында ондай қателіктерді жібермейтіндіктерін айтты.

Миторофанов Омаровтың өтініші шынайлыққа жатпайды, өйткені ол мәселенің саяси мәніне, сұрақтарына жауап бергісі келмейтіндігін көрсетті.

Кафедра меңгерушісі Оликов Омаровтың іс-әрекеттерінен халық жауы Шонановты жақтап қана қоймай ПХК-ң Шонановты қамауға алғанын дұрыс емес деп санайтындығын айтты. Бұл сөздің қандай мақсатпен айтылғанын түсіндіру қиын. Оны тексеру органдары анықтайды. Бірақ студенттер халық жауын жақтағандықтан кафедра алдында Омаровты университет оқытушысы ретінде қалдыру немесе қалдырмау туралы мәселе қойды”. Осылайша, Т. Шонанұлын ақтап сөйлегені үшін оның әріптесі, оқытушы Елдес Омаров та жұмыстан босатылады. Қуғындау процесі өз көрінісін бұдан кейін де жалғасып отырды.

Сталиндік қуғын-сүргін әрекетіне жазықсыз ұшыраушылардың алдыңғы легі 50-жылдары қайта ақталуға мүмкіндіктер алғаны тарихымыздан белгілі. Бірақ, 1958 жылы Т. Шонанұлының ісіне қатысты 39 адам ақталу мүмкіндігіне ие болғанмен, Т. Шонанұлының ақталып шығуына әлі де біраз уақыт бар еді. Жанашыр туыстарының болмауына орай Т. Шонанұлының ісін қайтадан қарату тек ғалымдар қауымын ойландырады. 1960 жылы 2 наурызда Қазақ КСР Ғылым Академиясының тіл және әдебиет институтының директоры, академик С. Кеңесбаевтың бұл іске батылы жетіп, Қазақ КСР Қауіпсіздік Комитеті Министрлігіне хат жолдайды. Хатта Т. Шонанұлының 1920-1930 жылдардағы ірі тіл маманы болғаны айтылып, қазақ тілі мен әдебиетіне қатысты 40 тарта еңбектің авторы болғаны көрсетіліп, ғалымның ісін қайта қарауға өтініш білдіреді.

Алайда Т. Шонанұлын ақтап алуға әлі де 30 жылдың көлемі керек болды. Яғни, мемлекетіміздің тәуелсіздік алуы, жариялылық лебі тарих ғылымының түбелейлі өзгерісін алып келді. Халқымыздың даму тарихында жаңа кезең басталды. Еліміз тәуелсіздік алуының өзі оңай жолмен басталмай, ол қиын жолдардан өтті. Сондықтан да қазіргі кезеңде қасіретті күрестің тарихын зерделеудің маңызы зор. Ресей тарихын кезеңімен оқып, қазақ тарихын тек тиіп-қашып оқытқан кезең өтіп, өз тарихымыздың көлеңкелі тұстарын аша бастадық. Тарихтың қасіретті беттерін жарыққа шығаруға талпынғандар ісі алға жүріп, халық алдында дамуымыздың жаңа заңдылықтарын бейнелейтін еңбектер қатарын дүниеге келтіре бастады.

Мұрағат құжаттарының беттерін ақтара отырып, түрлі жалалармен қудаланған азаматтарымыздың есімдері жарияланып, қазақ халқының мәдени өркениетін, даму сатысын зерделеу қайтадан алынуда.

Әміршіл-әкімшіл жүйені жаңғырту тұсында атқарылған жақсы істердің бірі – репрессияға ұшыраған азаматтар есімінің қайтадан халқының жүрегіне оралуы болды. Осылайша, Т. Шонанұлының да есімі ортамызға қайта оралды. 1990 жылы 13 тамыздағы КСРО Президумының “20-50 жылдардағы саяси репрессиялар құрбандарының барлық құқықтарын қалпына келтіру туралы” шығарылған қаулысының негізіне сәйкес айыптау құрамының толық болмауына байланысты Т. Шонанұлы ақтауға жіберіледі.

Ендігі тұста бірнеше ұрпақтың тарихқа “халық жауы” деген атпен енген қайраткерлерімізді Қазан революциясынан кейінгі тұста шынымен-ақ ақтарға болысып, кейіннен ғана ойланып елін сатпастан қателіктерін мойындаған екен деген ұғымнан арылуларына мүмкіндік туды. Яғни, 1990 жылдан бері қарай еліміздің мемлекеттік тәуелсіздікке қол жеткізуіне байланысты өткен тарихымызды шынайы зерделеп, олардан объективті теориялық тұжырымдар жасауға жол ашылып отыр.

Еліміздің президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің тікелей жарлығымен 1997 жылды саяси қуғын-сүргіне ұшырағандарды еске алу жылы деп жарияласа, 1998 жылды халық бірлігі және ұлттық тарих жылы деп жариялағаны баршамызға белгілі. Бұл аса маңызды мемлекеттік шараның негізгі мақсаты да халықтың санасында өткен тарихымыз туралы әділ түсініктер қалыптастырып, сол арқылы оған қазіргі кезеңде тұрған басты міндеттер қатарын айқындауға көмек болары сөзсіз. Бұл іс әлі де болса жалғасын табуда.

Қазақстан мен кеңестік Түркістанның басқа да республикаларында 20-30 жылдары болып өткен қоғамдық өзгерістер турасында біз соңғы жылдарға дейін коммунистік идеологияның тұрғысынан жазылып келген еңбектер арқылы біліп келдік. Ал балама, мүлдем басқа пікірде болған өзіміздің отандастарымыздың жазған еңбектерімен танысу мүмкіндігі бізде болған жоқ. Өткен тарихты тек қаралау немесе оған тек сенімсіздік тұрғысынан қарау біз үшін рухани, кепілдікке апаратын жол емес, мақсатты ақиқаттан алшақ жасайтын түрлі аңыздардан арылу керек. Сол үшін, сол ізденіс жолында Т. Шонанұлы сынды елінің патриоты, үлкен ғылым қайраткерінің артында қалдырған қырық шақты ғылыми, ғылыми-танымдық оқыту бағдарламаларын, оқулық кітаптарын, сондай-ақ жүзден аса көлемді публистикалық, ғылыми теориялық мақалалар мен өмірбаяндық очерктерін, сын пікірлері, суретті аудармалар мен хабарлар жарияланымдарының, рухани мұраларының қазіргі таңда келешек ұрпақ тәрбиесіне берер пайдасы үлкен.

Қазақстан өз алдына тәуелсіз ел болғаннан кейін ақталған зиялы азаматтарымыздың еңбектерін қайтадан бағалауға зор мүмкіндіктер туып отырған шақта, Т. Шонанұлының осы қомақты шығармаларының бірқатарының баспасөз беттерінде жарық көре бастауы Кеңестік тарихнамаға шыншыл көзқарас туғызып, сынауға кепілдік береді. Болашақта тарихшы, қоғамтанушы зерттеушілеріміз ғалымның еңбектеріне үлкен құрметпен үңіле қарайтынына сеніміміз мол. Т. Шонанұлының бай мұрасы ұлт зиялылары мұраларымен қатар бүкіл адамзаттың, оның ішінде Қазақстандағы барлық халықтың руханият байлығына қызмет жасап келді және қызмет жасай береді.

Тек 1991 жылдан кейін Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы оның ісімен айналысты. 1992 жылы 18 қыркүйекте ол туралы қорытынды қабылданды. Құжатта былай делінген: “Т. Шонанұлына қарсы қылмыстық іс көтермеген. Бұған қарамастан ол сотталды... РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-10, 58-11 баптары бойынша 1937 жылы 20 маусымдағы оны айыптау

жөніндегі қаулы қабылданды, бірақ Шонанұлына ол тек 1937 жылы 8 қыркүйекте айтылды, ал 1937 жылы 31 қазанда Шонанұлына жаңа қаулы негізінде оның әрекеттері РСФСР ҚК-ң 58-2, 58-7, 58-11 баптары бойынша кеткенін айтады. Бірақ екі қаулыда да қай жерде, кімге қарсы контрреволюциялық әрекеттер: қарулы көтеріліс, зиянкестік, террорлық акт көрсетілмеген, сонымен қатар қылмыстық кодекстың төрт баптарына байланысты айыптау негізсіз. Шонановты тергеуде Мемлекеттік Қауіпсіздік комитетінің 22 қызметкерлері қатысты, олардың кейбіреулері оны бірнеше рет ісін тексерді.

Ырғыз қаласында кеңес билігін жою және 5 адамды өлтіру жөніндегі айыптарда негізсіз. Біріншіден, іс бойынша Ырғыз ауылында қашан, кім кеңес өкіметін орнатқандығы туралы мәлімет жоқ, екіншіден, куәгерлердің мәліметтері бойынша ауылда полковник Могилев бастаған ақ әскерлері болғандығы және оның шешімі бойынша адамдарды айтқаны туралы, бірақ қашан, оны кім орындағаны туралы ешкім білмейды, ол туралы олар басқа адамдардан естіген, кімнен екенін білмейді, үшіншіден, онда Шонанов болды ма оны ешкім білмейді”. Сонымен, Шонанұлын айыптауда негіз болатын фактілердің жоқ екенін байқаймыз.

Осылайша Т. Шонанұлының төл тарихымызды зерттеудегі методологиясының бүгінгі күн талабына да сай екендігін байқалады. Бұның басты себебі – ғалымның өз еңбектерін таптық-партиялық принциптер негізінде емес, ұлттық көзқараспен қарап жаза алуында болса керек. Соған сай мәселеге идеологиялық ықпалдан тыс, тарихи шындық пен объективтік тұрғыдан келуге тырысқан зерттеушінің әрекеті, кейбір ұшқары пікірлері мен дәлелдерінің жетіспеуіне байланысты (тілдік-географиялық тұрғыдан салыстырулары) әлі де олқы түсіп жатқан тұстарына қарамастан, толық қолдауға тұрады. Мамандығы тіл бола тұра, туған елінің қиын да күрделі тағдыры жөнінде құнды еңбектер жазып қалдырған қайраткер-ғалымның өз ұлтына деген сүйіспеншілігін, еңбектерін оқу барысында байқаймыз. Оның жас кезінен ел өмірімен таныс болуы, оқу-ағарту мен түрлі саяси іс-шараларға араласуы Т. Шонанұлының тарихқа деген өзіндік көзқарасын сол тұста-ақ қалыптаса бастағанын көрсетеді.

Сондай-ақ Т. Шонанұлы 20-30 жылдардың өзінде-ақ адамның табиғатқа қатынасы, яғни экологиялық тәрбие, мектеп оқушыларын туған өлкесіне, жеріне деген сүйіспеншілігін қалыптастыру, табиғатын аялауға олардың өз үлестерін қосу қажеттілігі мен жердің болашағының адам қолында, соған тәуелді екені туралы мәселе көтерген ойлары қазіргі тәуелсіз Қазақстан жағдайында ең өзекті мәселе екендігі сөзсіз. Әсіресе орман-тоғайларымыздың дұрыс күтімсіздігінен жылдан-жылға жойылып, адамның табиғатқа әсерінің жоғарылап, соған сай экологиялық қиыншылықтардан шығу қажеттілігі туған тұста жас ұрпақтың экологиялық мәдениетін дамытуға Т. Шонанұлының ғасыр басындағы аталған ойларын ұсыну артық болмас еді. Ғалымның шәкірттеріне экологиялық тәрбие беріп, сол арқылы жастардың өз жеріне, еліне, Отанына деген сүйіспеншілігін арттырумен

қатар олардың Отанын аялап, оны қорғауға шақырған тәрбиелік мәнді сөздері қазіргі таңда да аса қажет екені сөзсіз.

Сонымен бірге Т. Шонанұлының ғасыр басындағы ана тілінің жанашыры ретіндегі мол еңбектер қатарын тек тіл саласына арнағанын біріншіден, нағыз ұлтының, ана тілінің нағыз жанашыры болғандығы көрінеді. Екіншіден, қазақ оның халқына қызмет жасауды қандай іспен болса да мақсат еткеніанық байқалады, үшіншіден, өз мамандығының асқан шебері екендігі мойындалады. Мұның барлығы Т. Шонанұлының болашақта туған халқын өзі мақтанарлық ана тілі бар тәуелсіз ел ретінде көргісі келген жан және мұндай құрметке әбден лайық дегенді білдіреді. Сол себепті де жазықсыз 30-шы жылдардың қуғын-сүргін құрбаны болған Т. Шонанұлы мұралары бүгінгі таңда өз мәнін жоймақ емес.

Тақырыптың мазмұнын бекіту үшін қойылатын сұрақтар:

1. Ұлт зилыларының голощекиндік саясатқа қарсы шығуларының себептері
2. Т. Шонанұлының тұтқындалуы және ату жазасына кесілуі
3. Алаш ардақтысы есімінің ақталуы
4. Ғалымның ХХ ғасырдың бірінші ширегіндегі тарихи ой мен білімнің дамуына қосқан үлесі
5. Зерттеуші еңбектерінің Қазақстан тарихының тарихнамасындағы алатын орны

ҚОРЫТЫНДЫ

XX ғасыр басында қалыптасқан ұлт зиялылары Отан тарихына өшпес із қалдырды. Мұны тарихтың өзі дәлелдеп көрсетті. Орыстандыру саясатын ұстанған кеңестік тоталитарлық жүйе өзінің қол астында болып келген елдердің тәуелсіздікке ұмтылу жолындағы күресін көрсететін, олардың ұлттық санасына патриотизмді оятатын тарихи және саяси еңбектерді оқытуды қажет санамағаны белгілі. Өздерін азаматтық, патриоттық, творчестволық, саясаткерлік қырларынан танытқан Алаш қайраткерлері бұл саясатпен келіспей, ұлттық тәуелсіздікті қалпына келтіру жолында аянбай қызмет жасады.

Қиын да күрделі оқиғаларға толы XX ғасырдың басында тарих сахнасына шығып, өздері ұстанған бағыттары мен көкейтесті ойларын ортаға салып, сол арқылы қарулана отырып, ел тәуелсіздігі үшін күресуді өздерінің азаматтық борышы ретінде санаған ұлттық зиялылар қауымы – бұл қозғалыстың негізгі ұйытқысы бола білді.

Т. Шонанұлы әсіресе тарихымыздың шынайы тұстарын ашу керектігін жете түсінді. Мұрағат құжаттары айқындап отырғандай, ол ең әуелі ұлт тәуелсіздігі жолындағы ірі көтерілістің бірі – 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың шынайы бет-пердесін ашуға ұйытқы болады. Соған орай дәлелді құжаттар негізінде жазу үшін секция мүшелеріне арнайы тапсырмалар жүктеп, өзі де осы шараға орай түрлі жұмыстар атқарды.

Кеңестік биліктің қысымына қарамастан бұл жылдары Т. Шонанұлы ұлтының жарқын болашағын көздеп, өзінің ақыл-ойы, білімі мен ерік-жігерін халқының рухани жағынан көтерілуіне арнап түрлі оқулықтар (Әліппе, ересектер үшін арнайы оқулықтар, қазақ тілін үйренгісі келген өзге ұлт өкілдері үшін оқулықтар, хрестоматиялар) қатарын жазумен бірге “Ақ жол”, “Еңбекші қазақ”, “Жаңа мектеп”, “Қызыл Қазақстан” және де басқа түрлі баспасөз беттерінде ел мүддесіне қатысты түрлі салалар бойынша көлемді мақалалар жариялап отырды. Әсіресе ғалымның тіл білімі саласындағы еңбектері халқы үшін баға жетпес сый болды. Атап айтсақ, ұстазы А. Байтұрсынымен бірге 1926 жылы жазған “Оқу құралы” атты оқулығының қазіргі таңға дейін алатын маңызы зор. “Тіл жоқ жерде халық біріншіден ұлттық бет-бейнесінен айырылып қалады, екіншіден рухани, мәдени тозғындауға ұшырайды”, – деген өз тарапынан айтылған ойды қатаң мұрат тұтқан қайраткер өмірінің соңына дейін ана тілінің болашағы үшін күреседі.

Т. Шонанұлы ел өмірінде оқу орындарының үлкен мәнге ие екенін ескере отырып, әсіресе білім алудың алғашқы баспалдағы саналатын мектептер үшін оқу процесіне ең қажетті бағдарламалар жасау ісімен де шұғылданды. Ғылымның көптеген саласын жетік меңгерген ғалым еңбегінің тарих үшін ең қомақтысы – жер мәселесі болды. “Қазақ жері мәселесінің тарихы” атты көлемді зерттеу еңбегі Қазақстандағы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың

басындағы жер мәселесін ғылыми тұрғыда негіздейтін, дерек көздері бай, туған ұлты тарихының күрделі тұстарын айқындайтын іргелі еңбек болды.

Ғылыми еңбекте орыс отаршылдарының қазақ даласына сырттан жаппай қоныстандыру саясатының нәтижесінде жерсіз қалған қазақты болашақта жерге орналастыру мәселесіне қатысты Т. Шонанұлының ой-толғамдары бүгінгі күні еліміздің өткенін зерттеу ісіне үлкен қызмет көрсетіп, қайта жазылып жатқан тарихымыздың игілігіне жарауда.

Белгілі ғалым-ағартушы, қоғам қайраткері Телжан Шонанұлының Қазақстан тарихы ғылымының дамуына қосқан үлесі мол. Ғалымның ғылыми шығармашылығының негізгі бағыттары: ағартушылық саласы, аудармашы, тіл, тарих, өлкетану салалары.

Телжан Шонанұлының зерттеуші-маман шеберлігін игеруге, көрнекті тарихшы – ғалым, қоғам қайраткері болып қалыптасуына үлкен рол атқарған мынандай шешуші факторлар еді. Біріншіден, оның Орынбор қырғыз (қазақ) учительдер мектебіне оқуға түсуі, яғни ғылыми қауымның шоғырланған ортасынан білім алуы, оның қоғамдық көзқарастарының қалыптасуына үлкен септігін тигізді. Орынборда оқып жүрген кезінде-ақ Шонанұлы қоғамдық жұмыстарға белсене атсалыса бастайды, мысалы бұған дәлел “Игілік” атты қырғыз жастары комитетінің ұйымдастырылуы. Бұл ұйым мәдени – ағартушылық бағытта болды. Сонымен қатар, Шонанұлының көзқарастарының қалыптасуына шығыс ойшылдарының Әбу Насыр әл-Фараби, әл-Бируни, Низами, Фирдоуси, Ибн-Сина және Ресейдің озық ойлы мәдениетінен де құр қалмай Н.В. Гоголь, А.С. Пушкин, Л.Н. Толстой, А.М. Горький, В.Г. Короленко сияқты танымал классиктерінің еңбектерімен танысуы әсер етті.

Т. Шонанұлын туған елінің бір жағынан патша өкіметінің отарлау саясатының қыспағы, екінші жағынан жергілікті халықтың патша сойылын соғушы би-болыстарының зәбірі мен тұрмыс ауыртпашылығы толғандырады.

Шонанұлының мұғалім ретінде қалыптасуына қазақ ағартушылары Ы. Алтынсарин мен Ш. Уәлиханов шығармаларын да оқушыларды тәрбиелеуде үлкен әсерін тигізді.

Екіншіден, Т. Шонанұлының қоғамдық-саяси өмірге атсалысуына ХХ ғасырдың басындағы саяси оқиғалар әсерін тигізді. Оның студенттік шағы бірінші дүниежүзілік соғыспен тұспа-тұс келді. Сондай-ақ патша өкіметінің жүргізген отарлау саясатына да Телжан Шонанұлы куә болды. 1916 жылдан бастап Т. Шонанұлының өмірінің жаңа белесі басталады. Т. Шонанұлының саяси оқиғаларға атсалысуына Алаш қайраткерлерінің де әсері мол. Әсіресе Оның қоғамдық-ағартушылық істегі белсенділігі 1917 жылғы Ақпан төңкерісінің жеңіске жетіп, патшаның тақтан құлатылуынан кейінгі тұстан соң басталады. 1918 жылы Т.Шонанұлының білім саласындағы комиссияның құрамына кіргізілуі оның, әсіресе ағарту саласы бойынша Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов және т.б. қазақ зиялыларының арасында беделінің жоғары болғандығына куә бола алады.

Үшіншіден, 1920 жылдан бастап Ырғыз уезінің Тоқырауын болысына қарасты № 3 ауылда Қасым Әбдірахмановтың мектебінде мұғалім болып қызмет атқарады. Осы жылдан бастап Шонанұлының ағартушылық және аудармашы қызметі басталады. 1920 жылы Ырғызда өзінің ағартушылық ісімен танымал болған Т. Шонанұлы жергілікті атқару комитетінің өкілдігіне сайланады.

Төртіншіден, Т. Шонанұлының Ірі Академиялық Орталықта жүріп өлкедегі оқу-ағарту жұмысының алға басуы мен оқу құралдарын даярлауға атсалысуына тағы бір себеп, 1923-1929 жылдары Қазақтың Халық Ағарту Институтында (КИНО) оқытушы болып жұмыс жасауы еді. Дәл осы жылдары әртүрлі оқулықтар мен оқу құралдарын жазуда және де көптеген мерзімді басылымдарда көлемді мақалалар жариялауы мұның дәлелі болып есептеледі.

Бесіншіден, Телжан Шонанұлының зерттеген ғылымдарының бірі – тарих ғылымы. Бірақ ғалымның бұл тұста жасаған еңбектері оның өмірінің “ақ таңдақтар” беттеріне айналды.

Т. Шонанұлының зерттеуші ғалым ретінде қазақ елі тарихының күрделі кезеңдерін жан-жақты талдап, бізге үлкен ғылыми мұра қалдырды. Оны бүгінгі күнге жеткен 1926 жылы Қызылорда қаласында басылып шыққан “Қазақ жері мәселесінің тарихы” атты көлемді 224 бет араб әрпімен жазылған ғылыми еңбегі мен “Англия һәм басқа мемлекеттердің Кеңес үкіметін тануы”, “Одақтас социал негізде құрылған Кеңес республикасы мен Англия арасында болған шарт”, “Ішкі һәм сыртқы саяси халдер” сынды тарихи-танымдық мақалалары болды.

Жер мәселесінің қашан да қазақ ұлтының тағдырындағы орны ерекше. Мұны ұлттық зиялы қауыммен бірге Т. Шонанұлы да ұғына біліп, сол себепті өзінің зерттеу еңбегінде мәселеге үлкен мән берді. Автор Патшалық Ресейдің отарлау саясатын, жер мәселесі жөніндегі саясатын сынады.

Алтыншыдан, Т. Шонанұлының ғылыми мұраларының бір тобын – жаратылыстану ғылымы бойынша жазылған еңбектері құрайды. ХХ ғасырдың 20-шы жылдарында түрлі ғылым салаларымен қатар өлкетану, әсіресе мектептегі өлкетану ісінің қолға алынуы жаңа бастама болды. Кеңестік Қазақстан жағдайында өлкетанудың негізінің қалануына жұмыстың бастапқы тарауында аталынып өткен Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамының орны ерекше болды. Сондай-ақ Қазақстан ағарту комиссариатының тікелей тапсырмасымен қоғам мектептерге Қазақстанның географиялық карталарын дайындап, оқулықтар мен әдістемелік құралдарды өңдеп, қазақ тіліне аударды. Әр кез өзінің білімділігімен, тыңғылықты істерімен танымал Т. Шонанұлы 1926 жылдың 14 наурызынан бастап Қоғамның тарих-этнография секциясы төрағалығына сайланды.

Жаңа да жауапты қызметке кіріскен Т. Шонанұлы ендігі тұста қазақ елінің тарихына, этнографиясына қатысты деректік материалдар жинап, ұлттық құндылықтар қатарын толықтырып отырады. Аталған ойымызды түйіндеуімізге тағы да мұрағаттық құжаттар негіз болып отыр.

Телжан Шонанұлының осынау зерттеу еңбегіне, тарихшыларымыздың жас ұрпағы әлі талай мәрте үлкен ризашылық сезімімен назар салатындығы және оларды тың зерттеулер кәдесіне жарататыны сөзсіз. Т. Шонанұлын тарихшы-ғалым ретінде жеке қарастырып, оның тарихи көзқарасына лайықты баға беретін зерттеу жұмысының да өмірге келетіні күмән тудырмайды.

Сондай-ақ ол өз кезегінде елдегі қоғамдық ғылымдарды дамыту ісінде де белсенділік танытып, жаратылыстану ғылымына да зейін қойып, сол арқылы болашақ өскелең ұрпақты елін сүйеге, айналасын қоршаған ортаны аялап, Отанының патриоты болуына тәрбиелеп, өлкетану ісіне айтарлықтай үлес қосты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Негізгі

- 1 Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. – Алматы: Санат, 1994. – 224 б.
- 2 Жауапты қызметкердің жеке іс парағы // ҚР ОММ. Қ. 81; т. 1, іс. 1361. – 178 п.
- 3 Шонанұлы Телжанның жеке ісі // ҚР ҰҚКМ. іс. 12324. – 1-5 пп.
- 4 Шора Сарыбаевтың жеке мұрағатының мәліметі.
- 5 Материалы по истории политического строя Казахстана: В 2-х т. – Алматы: АН КазССР, 1960. – Т.1. – 442 с.
- 6 Шонанұлы Т. Бай баласы мен жарлы баласы (10-13 жасар балалар үшін). – Қызылорда: Қазақстан баспасы, 1931. – 24 б.
- 7 Козыбаев И. Историография Казахстана: уроки истории. – Алма-Ата: Рауан, 1990. – 134 с.
- 8 Шонанұлы Т. Іс һәм идея // Ақ жол. – 1921. – 14 сәуір.
- 9 Шонанұлы Т. Оқу бұрын бұл һәм күнде // Қызыл Қазақстан. – 1923. – № 22. – 90-92 бб.
- 10 Шонанұлы Т. Қазақ Ғылым кеңесінің жұмысы // Қызыл Қазақстан. – 1923. – № 19-21. – 103-105 бб.
- 11 Шонанұлы Т. Қазақ жері мәселесінің тарихы. – Қызылорда-Ташкент, 1926. – 224 б.
- 12 Қазақстанды Зерттеу Қоғамының тарих-этнография секциясының мүшелерінің отырысы. 1926 жыл 14 наурыз № 5 хаттама // ҚРОМА. Қ. 693; т. 1, іс. 91. – 15-23 пп; 87 п.
- 13 О научных работах членов Общества // Труды общества изучения Казахстана. – Оренбург, 1925. – Т. VI. – С. 310.

Қосымша

- 1 Тәкенов Ә., Байғалиев Б. Телжан Шонанов // Егемен Қазақстан. – 1995. – 5 қараша.
- 2 Құлманов Қ.С. Телжан Шонанұлының шығармашылық мұрасы: Филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Астана, 2002. – 25 б.
- 3 Қойгелдиев М. Қазақстандағы қуғын-сүргіннің сипаты мен ерекшеліктері // Әділеттің ғылыми еңбектері – Научные труды “Адилет”. – 2003. – № 2. – 160-164 бб.
- 4 Нұрпейіс К. Жетісулық алаш қайраткерлері // Қазақ тарихы. – 2006. – № 2. – 59-63 бб.
- 5 Нұрмағамбетова Р. Проблема Алаш и Алаш Орды в Казахской историографии 20-30-х годов: Автореф. дис. канд. ист. наук. – Алматы, 1999. – 28 с.
- 6 Мамырбаева А. Общественно-политическое развитие Казахстана начала XX века и Алихан Букейханов: Автореф. дис. канд. ист. наук. – Алматы, 1997. – 27 с.

7 Пірманов Ә. Қазақ қоғамының жағдайы мен ұлттық интелгенция қалаптасуының алғышарттары мен қызметінің бағыт-бағдары: Тар. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 1997. – 50 б.

8 Омарбеков Т.О., Омарбеков Ш.Т. Қазақстан тарихы және тарихнамасына ұлттық көзқарас. – Алматы: Қазақ Университеті, 2004. – 388 б.

9 Мұхатова О. ХІХ-ХХ ғасырлардағы Қазақстан тарихнамасы: Оқу құралы. – Алматы, 2002. – 152 б.

10 Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 358 б.

11 Дүкенбаева З.О. Қазақтың шығармашылық интеллигенциясының тарихы (1917-1941). – Алматы. Ғалым, 2003. – 330 б.

12 Хрестоматия по новейшей истории Казахстана (1917-1939 гг.) / Под ред. К.С. Каражан: В 2-х т. – Алматы: Санат, 2002. – Т.1. – 408 с.

13 Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1996. – 296 б.

14 Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. (Архив Президента РК). – Алматы: Қазақстан, 1998. – 336 с.

15 Сборник нормативно – правовых актов о реабилитации жертв массовых политических репрессии. – Алматы: Жеті Жарғы, 1997. – 64 с.